

Пустимо стрілку, як грім по небу;

Пустимось кіньми, як дрібен дощик;

Блиснем шаблями, як сонце в хмарі!

(Колядка. "Нар. Юж.-Рус. Песни" Метлинського, стор. 338)

ПЕРША ПІСНЯ

Голос:

Благословіть почати щирий труд,

Що відчинив би далину, як двері.

Довірте не достойному перу

Достойне слово ставить на папері.

Багато в світі радості й принад,

Країн багатих і зелених вічно,

На сонці спіє синій виноград,

І синє море майорить музично.

Чудесні дива ходять по морях

І манять нас, і закликають ніжно.

Та що нам їхній бунтівливий стяг,

Коли не стяг це нашої вітчизни!

Мине і молодість, як золотінь,

Лиш вічний труд ніколи не загине,

Коли кладе отак покірний син

Країні милій — серця тепле віно.

На вітрі рухаються руки рей,

На обрії — омана заозерій...

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей.

І світ відчинено, як двері!

Вони завмерли, ніби ковтнули міцної отрути і вона їм забила дух. Галатів чуб один ворухився, звисаючи над оком. Подзьобане віспою обличчя Марченка стало страшним одразу — оббите морською водою обличчя кольору сухого полину. Остюк безтурботно тримав у руці соняшника і поклав руку на Шахаєве плече. Цей похмуро пригнувся на стільці, простягши наперед зціплені руки. Він наче сидів на сідлі. Новенький френч з плямами на плечах, де були погони, солдатські штани і нові шеврові чоботи з острогами, букет весільних воскових квітів на грудях — так виглядав Шахай.

Це сиділи на скелі орли, напустивши на себе всю поважність замерлих хвилин. Це — ще не порушена нічим тиша, яка розірветься через голосне квиління стріл, брязкіт щитів, іржання коней, і затремтить степ, затрясуться шляхи під копитами сміливих вершників. Чи знають вони свою силу і волю, замах клинків своїх, мужність серць і світло очей? Не знають вони ні сили, ні волі, ні мужності серць, ні замаху клинків. Та що їм до таких дрібниць, коли вони почувають, що живуть! Їх четверо верховодить усім Новоспаським. Вони літають, як птахи, кружляючи над рідними хатами, вище й вище, на синю скелю неба, ледве помітними крапками стають там, і насилу впасти може згори завмираючий клекіт. Вони живуть!

— Ворушися, чортова клацалко! — сказав крізь зуби високий Галат. Проте сам він не ворушився, упершись рукою в бік і одставивши ліву ногу. Наймолодший з чотирьох, він був і найнетерплячіший.

Марченко сердито скосив очі на Галата, і в цей момент фотограф клацнув затвором. Так вони й залишилися на платівці, ці Марченкові косі очі.

— Готово, — сказав фотограф, граційно вклонившись чотирьом друзям.

Вийшли на сільську вулицю. В повітрі літало довге біле павутиння. Ранок, чудний ранок Шахаєвого весілля, кінчився. Галат біг попереду — довгоногий, тонкий і чубатий. Остюк забирав усю землю під себе, ступаючи кривими ногами кіннотника. Він розмахнув правою рукою, а ліва увесь час висіла, не рухаючись, наче нею вічно притримував Остюк шаблю. На Марченкові була матроська сорочка і капелюх, тільки славетний кльош було запхано в чоботи. Шахай ішов, нечутно ступаючи по порохнявій дорозі.

— Ми знялися на карточку, — сказав похмуро Марченко. Він трохи гаркавив.

— На карточку! — прокричав Остюк сильним голосом: він звик вахміструвати в ескадроні. — Тепер революція!

— Ми забули знятися з шаблями. І з револьверами в руках...

— Ми виходимо на дорогу, — раптом почав Шахай, перебивши Галата, — дайте мені тільки повінчатися. Як на карточці ми разом, так і скрізь чотири наших голови не виходять з карточки. Ось ми всі нежонаті йдемо, а сьогодні я повінчаюсь, і всі ми повінчаємось, і одружить нас із собою далека путь та грізне життя.

Вони дійшли до ярмарку. Осінь, найкраща пора, пахла з усіх підвід. Пшениця, ще не продана, стояла в лантухах, і мідяне зерно поллято сонячним блиском. Вози гарбузів, кавунів та яблук, гарби соняшників, фортеці з капусти, буряків, картоплі, вінки цибулі, ще яблука, огірки, баклажани — все, що вродила оброблена гірко земля.

— Революція здала нам козирі у руки. Ми їх тримаємо, доки прийде наша гра. Я не знаю, що буде в містах, бо я загубив нитку до тих, що там керують. Але тут у нас ми будемо готові до того, щоб не дати нігде, нікому, нічого за нас вирішувати. Наше слово — у нас у пельці, а в руках шаблі, й кулемети, і тридюймовки, і сам господь! На колосальнім безмір'ї віє зараз вітер, немає жодної влади, а кожен ярмарок — настояща революція.

Шахай показав рукою навкруги.

— Ось ті, що приїхали на наш клич. Я чекаю з дня на день від телеграфіста на станції повідомлення про офіцерський ешелон з фронту, який варто було б обеззброїти.

— Може, їм, розумієш, теж треба зброї вдома? — сказав Остук.

— Гасити революцію? Бач, вони поодиноці не можуть, вони їздять ешелонами! Справедливий і правий лише той, хто перемагає. Годі тобі згадувати за дурну справедливість. Сила і воля до життя — ось найсправедливіший закон. Хватай за горлянку і відбери зброю, а потім хай кажуть, де справедливість. Мало тобі за твій вік бито зуби?

Так розмовляючи, вони дійшли до валки підвід, що розташувалася осторонь ярмарку. Добрі військові фургони, коні аж репаються, брезенти зверху, і під ними на двох возах кулемети. Хазяї коней поважно ходили навкруги, лускаючи насіння, і груди їхні розпирало чекання.

— Здорові були, — сказав Шахай привітно.

— Здоров, — відповів йому Шворень — рябий гевал, що пишався з свого кулемета, котрого він з братом Санькою привіз з фронту.

— Мовчи, дурень! — крикнув на нього Санька, метко підбігши до Шахая. — Ми приїхали, — притишив Санька голос, — приїхали з усією бандою. Нас двоє та Виривайлів аж четверо. Бубонів Петро з кулеметом. Василишиних два брати з хутора, дядько Макар-чередник. Отакі ми всі.

— Сила велика, а головне — надійна, — промовив Шахай, ручкаючися з усіма названими людьми, — я вас запрошую до себе на весілля сьогодні.

— А кулемети?

— І кулемети. Галат заведе вас до мого двору, а я піду ще погомоніти з людьми.

— А ми? — запитали Остук та Марченко.

— Ви ж друзи. Підіть постережіть, щоб ніхто церкви не вкрав.

Шахай пішов між возами, питаючись за ціни, за врожай, за кількість солдатів, що поприходили з фронту. Він ходив по ярмарку, переступаючи калюжі, ніби широкі ріки, баклажани нагадували йому кров, очеретяне віниччя біля яток перетворювалося йому на пишні бунчуки, плаhti на руках — на прапори, і вітер над ярмарком — на гомін і шум армій. Бджола сіла Шахаєві на руку — він не прогнав її, доки та сама не злетіла, відпочивши. Пахло свіжою соломою і осінню.

До церкви люди посходилися, як на великдень. Церкву колись будували ще запорожці — вона була тісна і старовинна. За всім доглядало, певно, хазяйське око братчика низового, бо міцніше зробити церкву не стало б хисту й нині. Все окували залізом. Навіть панікадило було такої неймовірної ваги, що влітку, під час одправ, порипували сволюки, на котрих воно висіло, лускалися дошки, і здавалося, втягне хреста з бані до церкви ця щира запорозька пожертва. Суворі звички Січі Запорозької відбилися на церкві. Ікони було змальовано з братчиків-будівників, з кошового отамана, з курінних. В такій церкві ставало страшно серед вусатих чорних лицарів,

уквітчаних оселедцями, в козацьких свитах — лицарів
жорстоких та відважних. Вони позирали зі стін,
переморгувалися один з одним — часто з презирством до
молільників, іноді — вибачливо, рідко — з потуранням. Та
парафіяни вже позивали до своїх ікон.

Ой скинемось та й по таляру

Та купім коня отаману!

Галат мугикав собі під ніс, обходячи церкву. Свічок наявне
не хватало. Вусаті ікони гнівалися зі стін: їм треба більше світла.
Але церкву не було вже давно й так освітлено. Хіба що
запорожці, повертаючися з морських походів, клали вози свічок
перед святими кошовими в церкві і викурювали їм же цілі шапки
росного ладану зі Смірни.

Ой скинемось та по другому

Та купім коня з попругою!

Галат незадоволено пересунув кованого ставника з сотнею
свічок — від святої Варвари до ікони Покрови, де в натовпі
стояло чимало чорновусих козаків з булавами й перначами.
Його не заспокоїло це регулювання поваги до свого брата-
мужчини. Остроги його дзвеніли вздовж і впоперек, по
закапелках, по притворах. Він не спинявся доти, поки не
знайшов десь у схованці ще оберемок свічок. Пономар тільки
здалеку слідкував за Галатом. Жарти погані, коли справляє
весілля сам Шахай!

Купім коня та вороного

Та й поїдемо в чисте поле!

Свічки всі порозтикувано. Церква ніби виповнилася жовтим жаром. Він лежав купами на ставниках, перед іконами, ворухився, коливався, наче жив багатобічним життям серед білого дня, під промінням, пасмами світла крізь вікна.

Поїдемо та в чисте поле,

Та в чисте поле, в дібровоньку!

Галат зупинився, задоволено оглядаючи свою роботу. Помітити когось в церкві — того, хто прийшов тільки до Галата, — він не помітив. Люди стояли не похнюпившись, на вінчанні церква робиться веселим храмом поганського древнього бога. Це — Дажбог, бог-сонце, бог-година, бог зрозумілий, простий і гулящий. Дівчина заступила дорогу Галатові. Соромлива хупава дівчина подивилася в його чорні очі, як у криницю з холодною водою. "Вийдеш, Хомо. на вулицю? Як я за тобою скучила!" — "У церкву несе тебе, Васько", — пробурчав Галат. Узнявши за рукав дівчину, він повів її на крилас. Там уже стояла півча.

Удалили в дзвони. Мідне овкання заходило до церкви крізь двері. Зайшов Шахай. Його наречена ще не приїхала, він послав по неї дружків — Марченка й Остюка. Надія охоплювала всього Шахая. Широкі степи лежали перед ним і його селом. Велетенський хаос, котрий опанував землю, був як море, що порозбивало човни. Треба йому триматися острова, доки витратить силу шторм і хаос стане пасивний. Тоді — шаблею захищати руїни. Поодрубувати руки всім, хто потягнеться підкоряти вільний народ, хто захоче різати його землю, як хліб, і їсти, захилинаючись від жадоби, від страху, що хтось дужчий одніме шматок. Шахаєві приходило на думку царське панування, уся історія народу — славна, гучна і завше великодушна. Козаки-сіромахи проходили довгою валкою: всі чеснотники, хоробрі гультаї, морські розбійники гордо ступали на великих землях, всі лицарі честі своєї сіромашної й мученики.

Максим Залізник, Семен Неживий, Яків Швачка, Іван Бондаренко — всі славні колії, чисті серця 70-х років XVIII віку, месники за кривду, за бідних! Вони проходили перед Шахаєм, як жорстока пам'ятка, як пересторога, як нагадування про панську віроломність, царську розправу, про опоганення хліба-солі дружнього столу, вони проходили з вирваними ніздрями, з клеймами на лобі, несучи в руках свої голови, напхані гречаною половою, вони пропливали, несучи свої ноги, поклавши на плечі поодрубвані руки. Петро Кальниш — останній кошовий Січі — цокотів чотками в самотньому затворі Соловецького монастиря: двадцять сім років прями старий степові думи, дивився на свій край аж з Білого моря, плакав, крізь туман не добачаючи прийдешніх віків, радів сонечку, коли воно проглядало крізь млу Півночі. Шахай клянеться собі, обходячи церкву, зупиняючись перед святим козацтвом на стінах, клянеться не допустити жалості до серця. Клянеться, що не віритиме нікому, хто лежатиме під його шаблею або сидітиме за його столом. Він клянеться і цілує в плече сивоусого курінного. Надія обволікає його, як марево, як отруйний фіміам великих подій. "Революція — велике слово", — думає Шахай і відчуває, як по хребту в нього лізуть комахки. "Всі щасливі, нема царя, правитиме народ, розіллються медові ріки, щастя й радість!"

До церкви підїхала тачанка з молодю. Одразу всі люди в церкві загомоніли. Шахай прокинувся від своїх думок і поспішив до виходу. Там він зустрів молоду і увійшов з нею назад. Півча заспівала "Гряди!". Голос Галата далеко вилітав за крилос. По всіх кутках бриніли шибки від співу Галата. Вийшов з вітара піп і став вінчати. Марченко й Остук переморгувались із своїми друзками.

Весілля справляли по-старосвітському.

Друзки летіли верхи на конях по вулиці, на рукавах біліли хустки. По дорозі хутко шикувалися заслони, щоб перепиняти

молодих і вимагати викупу. По хатах у молодого й молодії востаннє оглядали столи й перевіряли, чи все є так, "як годиться". Баба-розпорядниця не злазила з печі і звідти керувала весільним чином. Вона захворіла, пішовши до молодії розплітати косу і співати сумних пісень: пісні були навдивовижу дзвінкі й жалібні, а бабина горлянка рипуча, роки бабині лежали на її сухих плечах, як гаряча повсть, а ніч осіння — холодна. Пострілів пролунало стільки, скільки годилося, віно було повезено до молодого, а тачанка з Шахаєм та його дружиною заїхала до тестевого двору.

Скільки пісень погублено тепер — старих і розрадних!.. Скільки мелодій увібрала в себе чужа гармошка — захрипла істеричка, де ноти тьмаві, а пісні метушливі й неповажні, де знижується мистецька глибина мелодії, гармошка-демагог, багатоголоса перекупка! Ось співає скрипка чи розмовляє кобза: одна, ледве помітна нота простягається в повітрі, і її коливання таке ж, як і коливання повітря. Струна дає чистий — до божевілля — звук. Коливаються віки, вузьке коло часу поширюється на все життя всього народу. Рівна, прозора, проста до геніальності нота з'єднує віки. Завмирають люди, дрижать їхні плечі від розкритої таємниці, тремтять вії від набіглої щасливої сльози. Та скрипка грає далі. Нота міниться, пролітають дрібні сплески звуку, ніби в скрипці проривається сміх. Обличчя яснішають. Розчулена до краю душа жадібно сприймає веселі звуки. Ноги самі стукотять такт. Годі вже їх стримати, коли грає зворушлива скрипка. Старе й молоде рушає в танок. Ходором ходить подвір'я. Бубон клацає й гупає, як веселий парубійко. Переплуталися пари: на втіху, на сміх. Та скрипка вже стомилася. Десятки рук частують скрипака, кожний хоче з ним випити, поцілуватися, кожного скрипак хоче пославити на скрипці, і постає галас, гомін.

Поміж трьома дорогами, —

починають легко, поволі дівочі голоси.

Рано, ра-но! —

допомагають їм хлопці.

Поміж трьома дорогами, ра-не-сенько!

Дівчата стоять у гурті, обнявшись. Хлопці оточують дівчат.
Пісня радісна охоплює подвір'я.

Там здибався князь з Дажбогом, рано, рано,

Там здибався князь з Дажбогом, ранесенько.

Сонце спускається на вечір. Воно дивується, як можна йому
зустрітися з князем, з молодим. Сонце поломеніє.

Ой ти, боже, ти, Дажбоже, рано, ра-но,

Зверни ж мені з доріженьки, ранесенько.

Бо ти богом рік від року, рано, ра-но,

А я князем раз на віку ранесенько!

Хлопці підморгують дівчатам. Скрипка відпочила й
запрошує знов до танка. По землі розтікається вечір. Вечірня
тиша опановує землю. Тільки на подвір'ї Шахаєвого тестя
гримить бубон.

П'яна баба-розпорядниця співає на печі. За столом точаться
розмови, сліпий музика перехилиє чарку для чистого голосу,

мостить свою кобзу, наструює струни. Поважне товариство сидить за столом. Червонощока наречена соромливо поглядає на гостей. Галат тримає голову обома руками, щоб вона не впала на стіл.

Ой у саду голуби гудуть,

Ой у саду голуби гудуть,

Аж в світлонку го-ло-си і-дуть...

Баба співає старечим верескливим голосом. Вона згадує молодість. На неї сходять видіння далеких років, молодих бажань.

Порадь мені, моя матінко,

Порадь мені, моя рідная, ,

Кого брати та у бояри?

— Цікаво, кого треба брати в бояри? — промовив Шахай. — Мабуть, багатих та дужих. Чи, може, козаченьків з Січі?

Усі засміялися.

Збери, сину, всю родину,

І близькую, і далеку,

І близькую, і далеку,

І вбогую, і багатую.

Ніхто не міг витримати, щоб не зареготати на всю хату. Бабу почастували чаркою. Вона взяла чарку в руки і доспівувала пісні. Де в неї й узявся голос?! Останні слова, як дорогоцінні яства й напої, баба клала просто на стіл, і ще довго радувалася з них захоплена кумпанія.

Багатую — подарочки нести,

Убогую — порядок вести.

Багатую — щоб напитися,

Убогую — пожуритися.

Співачка випила чарку так, ніби добра дівка була, і кинула посуд на долівку, зухвало вигукнувши: "Гірко!"

Серед загальної тиші, котра постала після поцілунку Шахая, зарипіли легенько струни на кобзі, зашуміли, загули, як весняні джмелі, як жовті працьовиті бджоли. Руки торкалися до струн ніжно, і кобза дзвеніла, немов у чеканні.

— Чого ж ти нам заспіваєш? — запитав молодий. — Про честь чи про хоробрість, про обов'язок людський чи про лицарську славу?

— Мало тепер честі між людей, — несподівано басовитим голосом одповів кобзар, підводячи до товариства свою голову з невидючими білими очима. Це була замкнена в собі людська істота: за плямами очей горів людський мозок і ніколи не мав надії вийти на світло.

— Мало честі, — сказав сліпий, — і немає хоробрості. Ходжу я по світі, до моря доходив — злодій народ тепер повівся.

Скільки разів мене обкрадали, били й сміялися з моїх пісень. Од діда й прадіда пам'ятаю я пісні, а самому не довелося ще й однієї скласти. Чутки ходять скрізь по землі, я дослухаюся до всього, що віється по дорогах, до всіх пісень, до всіх розмов. І — ще нічого я не почув, люди. Сліпому тяжко, а зрячому — ще тяжче.

— Слухай, діду, — в голосі Шахая забриніла воля, — ось тобі моя голова, діду! Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом кріпаком, прадідом запорожцем — не загинула іще честь і хоробрість. Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з забуття. Революції ми не приспимо. Яка воля віє над землею!

Остук, Галат і Марченко, ніби за командою, перехилили чарки. Вони відчували вже вітер шляхів на щоках. Звичайні слова, може, й незрозумілі їм, збуджували в їхніх серцях гордість. Через це вірили в зорі і прекрасні ідеї, в чистоту і мужність людської душі. Такі люди ходять по сторінках історії, як по своїй хаті, і дивно стає, чому після них постають зруйновані міста, кров, пустка, смердючі трупи. Може, завше шукання людського, справедливого і достойного дає такі наслідки?

Тим часом Шахай частував гостей: братів Шворнів — розумного Саньку й пришелепуватого Митьку; Макара — колишнього чередника, рудого велетня із страшними вусами, кудлатою червоною головою і з дитячими блакитними очима; Бубона Петра — найкращого в світі наводчика, котрий міг би набоями обкопати навкруги, мов межею, своє поле з трикілометрової дистанції; братів Василишиних — незрівнянних розвідників, телефоністів, і — у вільну годину — музикантів; Виривайлів — чотирьох соколів, що загинули згодом усі, — один по одному — рубаючи шляхту, стріляючи кадетів, домучуючи генералів; Виривайла Івана — геніального сурмача з

неймовірними легенями, котрий міг перекричати всі стихії, збудити мертвих і виповнити поле бою тривожним, полохливим, зворушливим, переможним сигналом; Виривайла Петра — комбрига кінної, майбутнього героя Успенівської операції, котрому зробив поминки Марченко, наказавши зарубати над його тілом сотню полонених; Виривайла Семена — першого в армії злодія, що обкрадав усі кінні полки і щодня мав нового коня, а його ескадрон — навіть пташине молоко; Семена зарубав третій ескадрон, оточивши його своїми сто двадцятьма клинками в полі, вислухавши глузування і лайку, давши йому змогу попрощатися з білим світом; Виривайла Панька — гордість піших і кінних полків, кулеметників і гарматників, Панька, що складав пісні — гострі, як бритва, співав їх так, що вершники падали з коней від реготу, і вивчив солідно лаятись увесь свій полк — він командував потім полком.

Було вже по їжі. Стіл пашів усіма стравами. Під горілку стояли квашені баклажани — зелені й червоні, огірки й капуста, зелена олія з накришеною дрібно й посоленою цибулею. Од і звареної риби йшла пара.

Найважливіша річ — вибрати людей. Це Шахай знав, допитливо оглядаючи гостей. Тут були потрібні люди. Вони цілком підкоряться волі ватажка і командира. Наполеон і Петро Перший завше стоять прикладами — як треба вибирати людей. Жорстокий Даву, стратег Удіно, Ней, блискучий Мюрат, інтриган Меншиков, ще сотні невідомих — всі й померли б офіцерами, синами скульпторів, писарями в нотарів, корчмарями, пирожниками. Їх усіх знайшов державний розум, геніальне передбачення великих людей.

— Хай заспіває про Супруна-козака, — сказав Панько Виривайло, — ох і пісня ж грусна!

Загальна мовчанка підтвердила, що Панькове бажання припало до серця всім. Молода встала од столу і сіла поруч сліпця, мовчки торкнула дерев'яну опуклість кобзи. Очі молодої — вогкі й привабливі — були трохи сумні, як завше сумні є очі всіх степовиків, усіх птахів степового краю, у всіх дівчат великого степу. Акорд пролунав у хаті. З акордом зайшла знадвору дівчина й сіла до Галата. Подвір'я ж танцювало.

Ой не знав козак, —

голос кобзаря нерішучий, кволий, непевний — козак щиро не знав, —

Ой не знав Супрун,

А як славоньки зажити,

Гей, зібрав військо славне запорізьке

Та й пішов він орду бити.

Струни зайшлися цілими сплесками звуків. Згадки, спогади несла їхня хвиля. До берега наче докочувалися ці звуки і ховалися, як хвилі у піску. Серед тиші народжувалися шелести степів, тупіт копит кількатисячного загону Супруна. Кобзар торкає струни ніжніш і ніжніш. Тонші й тонші звуки тихо злітають з його пальців. Звуків меншає — і швидко — одна тенькає струна, і довго в кутках хати чує напружене вухо її відгомін і луну.

Ой у неділю рано-пораненьку

Супрун із ордою стявся,

А в понеділок в обідню годину

Сам в неволеньку попався.

Молода зітхає. Голос кобзаря став трагічний, наче він розповідає про рідного сина. "Сьогодні неділя, — думає Шахай, — а завтра понеділок. І обідня година". Галат щось говорить на вухо своїй дівчині, доки звучить мелодія після останніх слів кобзаря. Галатова дівчина червоніє, і її очі заволікає хвиля бажання. Панько Виривайло не має сили витерпіти. Він прикладає долоню до рота і пронизливо виводить божевільну ноту пісні.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне!

До Панька долучається речитатив кобзаря. У нього тремтять губи від зворушення. Але слова його тверді й роздільні, як докір:

А де ж твої прегромкі рушниці?

По паузі обидва голоси — Паньків і кобзарів — дружно виводять гіркі слова відповіді. Тихо, похмуро, гірко говорять вони про свою біду. Покора людини, що потрапила в горе:

Гей, мої рушниці в хана у світлиці,

Сам я, молодий, у темниці.

Знову бреньчить сама кобза. Вона бреньчить, як гіркість Супрунового життя. Розчарування і туга за рідною стороною. Струни дзенькають, ніби падають у безвість дзвінкі краплі часу.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,

А де ж твої воронії коні?

Розпачливо допитуються два голоси — мелодія й речитатив.
Відповідь вже їм відома, і вони питають Супруна, тільки щоб
поплакати з ним в неволі і пожуритися разом з його пропащою
головою.

Гей, мої коні в хана на припоні,

Сам я, молодий, у неволі.

Співають самі струни, покірно хилить голову людська доля.
Але що це з ними сталося, з тими струнами? Вони починають
грізно рокотати. Рве пальцями їх незрячий музика. Без жалю б'є
їх рука, а вони покірні, вже розійшлися по хаті бадьорими,
сильними звучаннями. Іван Виривайло зітхає на всі свої
велетенські легені:

Ох і виведіте мене, виведіте

На Савур-могилу,

Гей, нехай стану, гляну-подивлюся

Я на свою Україну!

Молода співає вже дзвінким голосом. Та й усі присутні
хочуть співати і починають із своїх місць. Лунає голосна пісня,
тривожна сила і збуджена радість суворості. Ніби над степами
ширяє її пісенна величність, прославляючи давніх мешканців
степу.

А з тої могили видно всі країни,

Сиз орел літає,

Гей, стоїть військо славне запорізьке

Та як мак процвітає!

На цьому закінчується весілля в хаті молодої. Настає вечір, і лізе на небо червоний місяць.

Дружина Шахая не могла заснути. Вона чекала чогось більшого від цієї ночі. Уява малювала майже божевільну насолоду. Млость незайманості п'янила дівоче серце. Та прийшов такий Шахай, і вже немає дівочих мрій, зникла туманна далина, прозоро міниться обрій. Біль, втома і незручність — холодили новонароджену жінку. Хотілось плакати від розчарування, хотілось забути цю розкриту таємницю і знову коливатися в повітрі, як марево, ходити росю по воду і щоразу чекати там чорновусого парубка, котрого вона так гарно вміла вишити на рушниках. У Шахая немає вусів, його холодні тонкі губи цілували соромно, як нігде не написано по книжках. Навіть досвідчені дівчата — подружки — не казали нічого подібного, що так можуть цілувати губи чоловіка.

Шахай поворухнувся, поклав руку на шию дружині, і на мить здалось, що він прокинеться. Та він засвистів носом ще дужче. Молода злякалася і почала його будити. Напівсонний Шахай притиснув її до себе і, вмить спалахнувши нестримним бажанням,удовольнив його. Потім він заснув знову, не випускаючи дружини з обіймів. Прохолода великої хати посвіжила чоло жінки. У неї зростала й зростала ніжність до Шахая. Пливли години першої ночі людського подружжя.

На подвір'ї вистрелив хтось із револьвера. Потім голос Марченка страшно вилаяв Шахая, пролунав ще один постріл, куля влучила у вікно хати. Молода злякалася і затремтіла на ліжку. Шахай не прокидався. Молодій здалося, що він мертвий. Вона припала до нього жадібно, всім тілом і охопила його голову голими теплими руками. "Чого тобі, люба? — запитав крізь сон Шахай. — То, певно, хтось напився з хлопців. Спи, голубко". Він бурмотів ще крізь сон. Ніч проходила тривожно й мертво, як людські останні ночі, як останні сні засуджених. Це була ніч спокійної радості. За півгодини молода побачила, що Шахай лежить з розплющеними очима. Не подаючи знаку, вона стала крізь вії слідкувати за чоловіком. Вона знала, що не доспить цієї ночі до ранку, і тому трохи згодом не дивувалася, коли прийшли до Шахая з телеграмою із станції.

Розплющені очі Шахая закрити, затяг туман. Так буває, коли очі людини повертаються до себе в мозок і розглядають те, що відновлюють їм мозкові клітини: картини вчорашнього, образи давнього, мрії прийдешнього. Шахай побачив смиренного ченця Залізняка, котрий в темну квітневу ніч 1768 року вийшов з ватагою з Мотрониного лісу. Підтикавши поли ряс, їхав Максим монастирським жеребцем. Позаду його йшла босими ногами по дорозі ватага. Вона простувала до Медведівки святити ножі, бо свяченими тільки й не гріх було колоти. Це — не Мазепа — на край життя свого політик, не Сковорода — європейський розум і філософська голова, це, нарешті, не загадковий Хмельницький, котрий думав, що вхопив голою рукою жарину щастя. Іде ця анархічна сила, що тільки руйнує, повстає катастрофічне і зникає за обрієм, як фантастичний вогненний птах. Він безпомічний, цей ватажок. Він хоче знайти біля себе людину, що бачила б ширше й далі; він хоче вірити всім, не загубити результатів відваги. Залишає ж по собі тільки згадку про пожежу, пісню про тортури та іскру негасиму, що десь тліє в нетрях мозку до нового, божевільного діла. "Треба співати й про таких людей, — думає Шахай, — хай не загине на землі

боротьба проти гнобителів!" "Вони сміливі, ці анархічні велетні, вияв сили і відсутність точки, до якої треба силу спрямувати. А зрячі прийдуть потім, витопчуть колосисті царини конем і застромлять списа глибоко на межі. Але треба берегтися анархічних сліпців: їхні діла відсувають перемогу в темряву прийдешніх віків!" Так снувалася думка в Шахая.

Надворі почала бреньчати кобза. П'яний кобзар здався на прохання Галата і вчив його співати пісню про козака Швачку. Музика знав, що над подвір'ям висіло нічне небо, людство спало по своїх хатах, а останній гуляка з Шахаєвого весілля давно вже вгомонився там, куди встигли донести його ноги. Проте серед ночі постала кобзарева пісня. Галат обнімав кобзаря, щоб той не хилився назад, допомагав тримати кобзу і підбадьорював прокльонами. У сліпого повні очі світла від міцної горілки, йому було видніше такої ночі грати, ніж по дню.

Гей, хвалився та козак Швачка,

Під Білу Церкву ідучи:

Гей, будем брати, та китайку драти,

Та в онучах топтати!

Галат совісно проспівав цього куплета й собі. Сліпий його виправив, показавши, як досягти бадьорості й безтурботності в мелодії. Пісня коливалася, як самотній вершник на обрії.

Гей, казав еси козак Бондаренко,

А що славонька буде:

Гей, будем брати, та поли драти,

Та плечі латати!

— Це ви, діду, про нас, — не витерпів Галат, і до Шахая долетіло тремтіння його голосу, — бісової душі віри!

— Ти, Марченко, з нами не поїдеш. Тобі я віддаю десятьох оцих людей. Хлопці, слухайте Марченка. Обидва Шворні, усі Виривайли, Петро Бубон, Василичини й Макар — я залишаю вас Марченкові. Зі мною поїдуть Остюк, Галат та ота сотня охочих, що прийшли сюди на наш клич.

Шахай пройшовся по залу станції і трохи помовчав. Біля нього було тринадцятеро людей. Блимала на столі гасова лампа. На пероні гомоніли партизани — їх перехвилював цей туманний ранок, що потроху розганяв темінь ночі.

— Ми зустрінемо ешелон на Варварівці. Спробуємо його обеззброїти і пустити далі без зброї. Ми не встрянемо в жодний бій. Нам треба тільки зброї, і ми її заберемо в тих офіцерів, що їдуть з фронту додому. Зброя за всяку ціну! — ось наше сьогоднішнє гасло. У кого в руках зброя, той і буде диктувати події.

— Понімаєш, — сказав Остюк, — вони можуть ще перед Варварівкою повернути праворуч і поїхати іншою колією. А ми на Варварівці їх не побачимо.

— Ця дорога ближча, Остюче, телеграма каже, що вони можуть поїхати тільки через Варварівку. Вони хочуть швидше дістатись додому, щоб захищати свої маєтки від революції, і нащо їм їхати не по простій дорозі?

Остюк згодився, а за ним закивали головами Марченко й Галат. Все передбачив їхній друг!

— Та я подумав і про те, чого ти боїшся, Остюче: я не беру з собою цієї десятки на чолі з Марченком, хочу, щоб Марченко їх повів до станції Полтавки і там пересидів день, чекаючи ешелону. На той випадок, коли ешелон не піде на Варварівку, а піде на Полтавку, ми будемо певні, що він все рівно від нас не втече. Ти візьмеш його, Марченко?

Останній — ще не зовсім тверезий після весілля — закліпав очима і почухав волохаті груди. Молодший Виривайло осміхнувся до Шахая і вдарив долонею по плечах Марченка. Остюк клацнув острогами.

— Ти візьмеш його, Ничипоре Олександровичу? — повторив Шахай.

Дурний Митька Шворень поплював у руки і крикнув:

"Заметем!" Нарешті Марченко пропитим голосом вимовив:

— Даси мені фугасів зривати рейки? Із ними я й чорта візьму.

Шахай погодився і наказав Остюкові віддати Марченкові те, що той просив.

— А ми з чим поїдемо? — промовив Остюк. — У нас їх штук п'ять усього є.

— У нас сила більша, ми без фугасів і кулеметів обійдемося, а Марченко мусить мати і підривні засоби, й обидва наші кулемети.

Цю фразу було сказано таким тоном, що ніхто не посмів піднести голосу, щоб заперечити. В голосі Шахая бриніли ноти непохитної волі і чувся металевий тембр.

— Тільки виїзди зараз же до Полтавки, — сказав Шахай, — туди рахують сорок верстов з гаком. Щоб ти не спізнився мені, Марченко!

З цими словами Шахай пішов на перон. Там стояв під парою паровоз з кількома вагонами і висів у повітрі пасмами туман. Люди заклопотано снували на пероні, чекаючи свого Колумба. Мета їм була темною й невиразною в такому скаженому тумані, що, ніби море, затопив степ і цю непомітну станцію. Чи є та загадкова земля, до якої простував їхній ватаг, чи нема її за безліччю хвиль таємного та грізного моря? Люди цього не знали, і стояв туман над ними і над станцією, туман ранковий, котрий втрое оманніший за нічну темряву. Застережливо стискалося серце, руки матерів ввижались в туманових хвилях. Проте всі пестили свою зброю: одрізана, карабіна чи гостру косу — і марили прийдешніми радостями невідомої землі.

— Брати! — виголосив Шахай, ставши на драбинку, що вела до товарового вагона. — Схилімо наші голови перед тими, що впали на фронтах! Перед пам'яттю тих, кого розтерзав царський устрій! Хай буде їм вічна пам'ять! Партизани познімали шапки і тримали їх ніяково в руках. Кожний згадував брата чи товариша і розтоплювався, як лід.

— Вам уже казали, куди ми йдемо. Ми йдемо здобувати зброю, щоб не повернулося ніколи назад те, що було. Ні криваві fronti, ні вовкулаки-царі, ні прокляті пани. Ешелон їде з фронту і везе багато зброї, котру ми мусимо відібрати...

— А з чим? — несподівано озвався хтось в натовпі. Шахай блискавично зрозумів, що програв ефект промови. Він занадто вже здався на вплив свого авторитету.

— На Варварівці нас чекає тридьюмовка з Оситняга і оситнязькі партизани. Ми перекопаємо колію і переріжемо дорогу ешелонові. Він не знає, скільки нас усього є...

— А нащо то нам стільки зброї? — озвався той же голос.

— Товариство! — закричав Шахай. — Хай вийдуть наперед усі ті, хто боїться або плаче за маминою спідницею. Хай ми на них подивимось і поглузуємо з підлих боягузів! А потім ми проженемо їх від нас, бо ми всі прийшли сюди тільки своєю волею, по своїй охоті. Витріть сльози страху тим своїм сусідам, котрі рюмають уже, сідаючи тільки до вагонів! А ти, Грицьку, ти хіба знаєш, скільки нам треба зброї? Чи, може, ти не чув, скільки пудів пшениці коштує гвинтівка? Ти боїшся гранати і хочеш маминої циці?

Шахай відчув, що слухачі знову стали його вірними. Легкий регіт пройшов по натовпу, Грицькові насунули його чорну кудлату шапку аж на очі.

— Сідайте до вагонів! — скомандував Шахай, і все товариство, товплячись, регочучи й лаючись, полізло до теплушок. Стояв туман.

Проїхали дві станції, на котрих паротяг брав воду. Туман рідшав. Поїзд ніби виїздив з долини, де вічно снували тумани. Іноді проглядало сонце, зараз же ховаючись за хмару; часом розривалася сіра хвиля надвоє, і між стінами такої земляної пари простягався осінній степ, як лісовий просік. Нарешті й

Варварівка — самотній полустанок, безлюдний острів серед моря-степу й моря-туману.

— Вигрузимось, а потяг свій пошлемо назад, щоб відрізати шлях до відступу, — сказав Шахай Остюкові, виходячи з своєї теплушки, де їх їхало лише троє — з Галатом. Дорогою вони переговорили про все, і тепер кожний знав, що йому робити. Ніякої гармати з Оситнягів не чулося поблизу, це не здивувало Шахая, бо гармата була витвором його мітингового запалу. Із станції повиходило кілька службовців — переляканих, мовчазних.

— Вигружайсь! — закричав Остюк, і троє друзів швидко мали перед собою армію з восьми людей: дев'яносто два партизани повтікали дорогою. Галат почервонів, його вуха і навіть руки набрякли від крові. Остюк поворушив головою, ніби йому муляв комір френча. Шахай витягся увесь, стаючи струнко. Ніхто не рухався. В цю хвилину десь здалеку почувся гудок і чахкання паротяга.

— Усі по місцях! — подав команду Шахай і махнув машиністові забрати потяг.

Потяг пішов, все збільшуючи швидкість, а десятеро людей на чолі з Остюком та Галатом побігли понад колією до насипу, заховалися за ним.

Їх усіх закрила хвиля туману, що її прикотив чи присунув вітер. З протилежного боку виразно чулося, як наближається до Варварівки ешелон.

Шахай зустрів його, стоячи на пероні, тримаючи руки за спиною: такий вигляд має вчитель, коли він стоїть в кімнаті й вибачливо чекає, доки розсядуться учні. Ледве спинився

ешелон, як Шахай став походжати вздовж його, рахуючи вагони і записуючи щось до записної книжки, котру він вийняв з кишені, його оточила юрба. Та вигляд у Шахая був такий, що ніхто не насмівся заступити йому дорогу. На гамір виглянув офіцер з пасажирського вагона, і всі йому стали гуртом кричати, зчинивши неймовірний гвалт.

— В чом дело? — закричав офіцер.

— Комендант? — почули всі серед тиші голос Шахая.

Офіцер ствердив це махом голови.

— Хай комендант ешелону та командири окремих частин зайдуть для переговорів про капітуляцію, я чекатиму на вас десять хвилин.

Шахай пішов помалу до станції і, сівши в кімнаті біля каси, став чекати.

На пероні наче розпочався ураган. Кричали всі разом, обурено клацали затворами гвинтівок, і крізь вікно Шахай помітив, що в дверях деяких теплушок з'явилися кулемети. Після п'ятихвилинного чекання зайшло шестеро офіцерів. Вони розгублено і в той же час суворо оглянули Шахая. Останній не запросив їх сісти, і так пройшла вся розмова, сидів тільки Шахай.

— В чом дело? — повторила людина, котра перед цим виглядала з вагона. — Хто ви і чого вам треба? Ми вас розстріляємо, не виходячи з кімнати...

Шахай витримав паузу і лінькувато подивився на того, що говорив.

— Я вам даю п'ятнадцять хвилин на роздум. Замітьте собі — тільки п'ятнадцять хвилин. Всю вашу зброю ешелон мусить здати мені, а вас я пропущу тоді їхати далі. Я — командувач цього району. Через, — Шахай удав, що дивиться на годинника, — через дванадцять хвилин мої гармати рознесуть усю станцію разом з ешелоном. Дорогу далі перегороджено.

— Ми не можемо здати цієї зброї — ми веземо її, щоб здати там, де будуть розформовувати нашу частину. Це — казенне майно.

— Я не випускаю нікого від себе зі зброєю.

— Ми мусимо ще порадитись. Зараз прийде наш полковник.

— Ви маєте ще дев'ять хвилин. Але потім — буде пізно.

Офіцери не знали, що їм робити. Вони вже погодилися з неминучістю і тепер лише хотіли просити Шахая, щоб він їм залишив зброї для самоохорони.

— Ніяких уступок, — сказав Шахай і встав із стільця. До кімнати забіг розхвильований Остюк. Він став струнко перед Шахаєм і похапцем вимовив кілька слів, дивлячись просто в вічі останнього.

— Пане генерале, гарматники хвилюються! Вони не можуть довше чекати. Вони думають, що вас тут тримають.

— Дурниці, — одповів Шахай, — вони ж мають мого наказу? Хай почнуть тоді, як я наказав.

— Слухаю. Але дозвольте просити вас вийти на хвилиночку — там стоїть делегат від батареї.

— Хай зайде сюди, — вирішив Шахай, але, побачивши в Остюкових очах щось йому незрозуміле, не закінчив фрази і вийшов з кімнати. Остюк побіг за ним. "Тікаймо звідси, — прошепотів Остюк, — на станції їм сказали, що нікого поблизу немає. Ще похлопають нас тут!" Вони зустріли по дорозі роздратованого полковника, що закричав до них:

— Де він тут, самозванець?

— Там чекає, — відповів Остюк, — я біжу за хлопцями. Друзі повернули до якихось сінець, перебігли помешкання начальника Варварівки і вибігли до двору. На їхнє щастя, знову упав на землю туман. Вони бігли доти, доки не опинилися за насипом, де мали бути партизани. Там лежав Галат і стиха лаявся, погрожуючи комусь ручною гранатою.

— Де ж люди?

— Повтікали, гади, боягузи, сволочі!

Шахай і Остюк посідали коло Галата і засміялися. Потім вони сміялися вже втрюх, їм приходили на думку різні веселі дотепи. Нарешті вони полізли насипом вище і, лежачи, почали дивитися вниз на колію, де лежало впоперек кілька шпал. На станції стояв гамір. Пролунало чимало пострілів. Хтось говорив промову, за щось агітуючи. Потроху все там уляглося, і ешелон рушив в напрямку до Шахая, Галата й Остюка. З наказу першого Галат кинув униз гранату, котра там голосно дуже вибухла. Машиніст випустив зайву пару, і ешелон зупинився майже перед самими шпалами, що лежали на рейках.

— Бувають на світі пригоди, — почав Шахай і подивився на весільні воскові квіти, що їх було приколото до його френча, — пригоди, кажу я. вам, коли можна поплутати весілля з

похороном. Я пригадую, як одружувався мій товариш на фронті. Наречена приїхала до нього, щоб повінчатися, а повезла його додому в цинковій домовині, і куль у нього був повний живіт.

— Важко їй було його везти, — вирішив Галат, — а як вони не помітили, що ти більше скидаєшся на молодого, ніж на генерала? Чого б це генерал став колоти собі на груди весільного букета?

— Не смійся так голосно, — сказав Остюк, — скажеш своїй матері, що в неї дурний син колись вродився.

— Коли приїдемо додому, — продовжував Шахай, — ми скажемо, що билися до останнього й встелили трупом рейки.

— Ну й возяться вони там! Аж огидно стає за цей ешелон дурнів.

— Не хвилюйся, Остюче, це загальна людська хвороба. Диви, як вони заколотилися, ніби до вечора збираються мітингувати. Колись у нас в шахті жив цап. Їв він у стайні біля коней — стайня глибоко під землею була, спав по забоях і так наловчився звертати з дороги коногонам, що ми його прозвали "шахтарем". Ходив він тільки рейками, і часто в темряві цокотіли його копитця по залізних шпалах. Певно, він почував себе вагоном, бо переступити через дошку, коли вона лежала впоперек, не міг. Він завше терпляче чекав, доки коногони приймали перечепу.

— Цікаво, — закінчив Шахай. коли ешелон раптом пішов назад і за ним побігли ті, що не встигли сісти, — чи Марченко не проспить цього ешелону? Нас тут усього троє, а в нього ж там аж одинадцяттеро — всі надійні та вірні. Коли не проспить — йому буде багата пожива.

Галат скочив на ноги, став шпурляти грудками вслід ешелонові і протанцював халяндри. Потім всі троє пішли по шпалах додому.

— Поїхали! — закричав Галат. — А ми, як переможці, підемо пішки верстов із тридцять! Звоювати — звоювали, та до рук не попало. Заспіваймо, чи що?

І він почав:

Гей, хвалився та козак Швачка,

Під Білу Церкву ідучи:

Гей, будем брати, та китайку драти,

Та в онучах топтати!

Потім підморгнув Остюкові й Шахаєві і заспівав зовсім весело:

Гей, казав єси козак Бондаренко,

А що славонька буде:

Гей, будем брати, та поли драти,

Та плечі латати!

На пісках росте вощанка менша; на воді — конюшина біла, ситник ясноплодий, осока; на скелях — перстач альпійський, шеломниця хмелювата, нечуй-вітер, тонконіг і миколайчики; на степах — чистотіл, чебрець, деревій голий, ковила, хизується

грудниця жовта, щиріця, серпій променястий та любочки
осінні, похитується зміячка — жовта, як кульбаба, тільки
висока, головатень степовий; а слава людська росте з єдності
та відваги!

ДРУГА ПІСНЯ

Голос:

Підібрано до рей і збито паруси,

Чекає вся команда абордажу.

На марсі варта дивиться у синь,

Зіперлась ліктями на снасті лажі.

Над парусами — мак небесних карт,

Гойдає реї рівний бриз-бродяга.

Серед навах, мушкетів і бомбард

Перед веде гнучка толедська шпага.

Три шаблі, як сторожа трьох сторін,

І шпага, що замкне крицеве коло, —

На всіх морях, на крилах бригантин

Розносять перемогу суходолу.

Три шаблі не погнуться й не впадуть,

У серце враже буде шпаги замір.

Коли повстане раптом, як редут,

Ворожий бриг із моря перед нами.

Готуй гаки: лягає бриг у дрейф!

На абордаж, брати! Гори, корабле!

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей,-

І на чотири боки шаблі!

Ничипір Марченко, котрого судив трибунал за самовільні розстріли і відібрав партизанську армію, — його врятував від шльопки тільки Шахай, — сидячи перед судом в концентраційному таборі, так оповідав камері про діло під Полтавкою, коли йому довелося зустріти й обеззброїти офіцерський ешелон, якого повернули на Полтавку з Варварівки Шахай, Остюк і Галат.

"Мій полтавський бій, — казав Марченко, — дав стільки зброї, що я сміливо через п'ять хвилин закомандував фронтом. Ближчі села збезлюділи, коли дізналися про зброю. Мені довелося формувати по одному полку з кожного села. Швидко ми переїхали на вузлову станцію, назбирали духової музики і стали готуватися до походу на французів, на греків і на увесь світовий капітал. Ви знаєте, чим це скінчилося, і я ось сиджу за

свою славу і за це поруч із вами — барахольниками, бандитами, спекулянтами й буржуями. Слухайте ж уважно про мій полтавський бій.

Ми не дали коням старітися в Новоспаському і миттю промчали сорок верстов до Полтавки. На підводах у нас гуркотіло дві бочки — відер по сорок, одна бодня, зо два перерізи. Ті баби, що ми в них полюбовно забрали посуд, довго бігли за нами, кленучи нас і наших родичів. На станції ми відшукали інструмента і зіпсували аж чотири одрізани: ми майже по рамку одпиляли рурки. Таким чином у нас готові були гармати різного калібру Ми заперли усіх станційних в одну хату, щоб вони цілий день не виходили, а самі поробили для гармат позиції. З бочок повибивали днища, залишили по одному. В центрі прорізали дірки для одрізанів. Дурний Митька Шворень вистрелив, бочка затремтіла й загавкала, таку луну пустила по степу й по ярах, що покрила найкращу тридюймовку. Я призначив орудійних начальників, вибрав тих, що керуватимуть вибухами набоїв, своєю рукою порозгвинчував рейки і ліг у станції на лаву — виспатися після Шахаєвого весілля. Брати Виривайли заспівали на пероні якоїсь пісні, здається, "Незабудочку-цвіток". Я їх залишив собі ад'ютантами — усіх чотирьох, діда Макара посадив біля телеграфіста, а решту — п'ятьох — поклав на позиції.

Шанувавши слухи ваші, я не розповім вам усього, що приснилося мені тоді на лаві. Прийшов до мене піп і давай кропити свяченою водою. Я його проганяю — він не йде. Я йому зрубав голову, а він умочив її в воду і кропить мене нею знову. Я його схватив і почув, що то не піп, а дівчина — туга і пружнаста. Я притиснув до себе, затуляючи рота їй, щоб не кричала й не кусалась. Вже я відчув, що вона обм'якла в моїх обіймах, знепритомніла, чи що. Я несу її до ліжка, а воно відходить далі, на його місці вимальовуються в стіні двері. Я відчиняю двері, бачу ліжко, іду до нього з дівчиною, воно знову одходить од

мене й одходить, ще двері постають на моєму шляху, двері, двері... безконечна кількість дверей. Я іду, поспішаю, дівчина вже прокинулася і пручається. Вона душить мене за горлянку. Я її кидаю на підлогу і нахиляюся до неї — на підлозі хлюпається вода, дівчина тоне в воді. Я упірнаю під воду, пливу за дівчиною, хочу її догнати, кличу її. Вода набирається мені в рота, мені немає чим дихати, я раптом гублю свідомість і прокидаюся на березі серед чотирьох озброєних людей. Я знаю, що у мене єдесь армія, а ці люди хочуть мене полонити. Удаю, що я непритомний, і слухаю їхні розмови, які мені можуть з'ясувати, до кого я потрапив. Вони мене несуть довго степом, лаються, що я важкий, і крекчуть, кладучи мене на землю, щоб самим відпочити. Я чую їхні розмови: це мої вороги, вони несуть мене на страту. Я затримую дихання, моє серце ледве не вискакує з грудей, я жахаюся того, що може трапитися з моєю армією, бо мене так несподівано та безглуздо полонили. Вони розмовляють про нагороду, характеризують мене — так, мене, Марченка, вони знають, що це я до них потрапив.

Мене довго несли до потяга й посадовили до вагона. Я побачив крізь вії вікно, за вікном світило яскраве сонце, що стояло над самим обрієм. У мене з'явилася думка, що проти сонця важко цілитися й стріляти. Я вибрав хвилину і вискочив у вікно. Сонце засліпило мені очі одразу. Я протер їх рукою і побачив, що лежу на лаві в темній кімнаті Полтавки і хтось світить мені ліхтарем просто в обличчя.

— Чернець-молодець, по коліна в золоті стоїть, — каже незнайомий голос, — що це таке буде, Марченко?

Я схватився за зброю і хотів прострелити ліхтаря. Світло метнулося вгору, я побачив обличчя старшого Виривайла — Івана.

— Надворі ніч чи день? — запитав я.

— Вечір і туман, хоч у око бий. Спарувать та й чортові подарувать.

— Ешелона не проспали?

— Коли ігумен за чарку, то братія за ковші. Ти спав, а ми що ж — гірші ?

— Я упізнав тебе, Панько, — перебив я, — оце мені Виривайлове насіння! Добрі ви гості, та в середу трапились!

— З голови — дівка, а далі не знаю. В степу і хрущ м'ясо, і Виривайло — людина.

— Хай тобі чорт, — зупинив його я, — ти своїми приказками мені й сон прогнав. Твою загадку дитина вгадає — це горщик у печі й жар.

— А що таке: іде лісом — не шелестить, іде водою — не плюскотить?

Ми посідали всі на лаву і почали вгадувати. Та тут прибіг Макар і сповістив нас, що йде ешелон... Я послав Виривайлів у чотири боки за станцію, а сам з Макаром залишився на пероні. Коли кому набридло мене слухати — пропоную лягти на нари і не дихати. Зараз вам розповідає Марченко, командир революційної армії, і він не звик повторювати чогось двічі. Струнко, барахольщики! Шестая, бандити! Здохніть, спекулянти й буржуї! Ви думаете— легко мені з вами сидіти? Я навіть стрічки свої поспорював з френча, бо я знаю, яких гріхів я наробив. Людина любить життя, а я любив свою армію, у мене в голові лежали сідла, іржали коні і скреготали зубами боягузбійці. Да, я їх стріляв, гадів, і завше буду стріляти своєю рукою,

бо я сам робив свою армію, сам їй суддя — її люблю і вму за неї сто разів, і хай з мене здирають шкуру!..

Значить, я ходив по пероні, доки прийшов ешелон. Я запропонував їм здати зброю. На моє здивовання вони довго сміялися, показуючи на мене пальцями. Потім покликали командирів.

— Знову самозванці? — запитав грізно один, підійшовши до мене.

— Пропоную здати зброю, — сказав я.

— І холодну, і гарячу? — насмішкувато перепитав офіцер.

— Усю зброю.

— Може, ви дозволите нам так проїхати? — виступив наперед солдат з ластовинням на всьому тілі. — Ми ніколи в житті вже не будемо воювати. Це — зброя для полювання. Ми будемо з тридюймовок гатити качок налиманах. Прошу вас, — упав на коліна солдат, — змилуйтеся над бідними, нещасними! Ми — сироти безрідні, скривджені!

Навкруги нас із Макаром зібрався натовп. Регіт поставав після кожного слова солдата, що поступово входив у роль і пускався в плач. Ми нічого не розуміли.

— Та братики ж ви мої ріднесенькі! — голосив солдат з ластовинням. — Та дайте ж хоч на світ божий надивитися-наглядітися! Прости, світе, простіть, добрі люди, що завинив, може, чим, простіть хоч перед смертю. І з'їдять мене хижі звірі без зброї, із кісточками пошамають!..

Я крикнув, щоб ця мавпа замовкла. Мій голос наче налякав юрбу.

— Доки ти нас будеш дурити? — суворо запитав мене старший офіцер ешелону, проштовхуючись наперед. — Просто дивно стає, скільки розплодилось шахраїв! На кожній тобі станції вони виходять до нас і пропонують здати зброю! Чи ви тут показилися, чи не вірите, що ми прекрасно можемо вас розстріляти! Відповідай, коли питаю!

Я попросив тиші і, догадавшись, що цей ешелон вже, певно, розстріляв моїх трьох друзів — Шахая, Галата й Остюка, — заклав пальці до рота й свиснув. Я свиснув так гостро, що наче порізав свистом губи. Свистіти я вмію, ось слухайте, слухачі, як я свисну. Фіу-у-віть!!! На хвилину я замовкну, бо зараз до камери загляне наглядач і подивиться, чи не обвалилася стіна від такого звуку. Я радий, що ви поглухли. Це зараз мине. Рідко хто так зуміє свиснути, братва. Наше воєнне життя без свисту не обходиться, а ваше, бандити, і зовсім стоїть. Бач, як буржуйчик тре вухо рукою! Він, певно, згадав, як його клали на землю отаким посвистом.

Да, свиснув я два рази. Четверо Виривайлів почуло мій знак і стало виконувати інструкцію. Застрочило два кулемети, дві гвинтовки. Кулі засвистіли над ешелоном, як навіжені, і всі люди попадали на землю. Виривайли перестали стріляти. Настала тиша. І потім заговорила моя артилерія. Ба-бах! — гавкнув одрізай з бочки, і ававакнула луна по степу. Б-бах! — вибухнув за півверстви від гармати фугас. Ба-бах! — друга. Б-бах! — фугас. Канонада, як часи.

Я вже вам сказав, що був вечір і туман. Ешелон ми забрали, як пташок. Вони спробували кинутися на мене, та я ручкою нагана ударив полковника по лобі. Я свиснув тричі, аж заколивався туман. Четверо Виривайлів підхопили мій свист, і

мені здалося, що засвистіло все навкруги. Ще раз вибухла гармата і розірвався фугас.

— Вилазь з вагонів! — закричав я.

В тумані соталася велика сила людей. Ми поставили їх усіх у купу. Виривайли направили на них кулемети. Небавом, причепивши кілька порожніх вагонів до паротяга, ми напхали туди наших полонених і відправили далі з місця полтавського бою. Я оголосив себе командиром партизанської армії, оглядаючи вагони зброї й набоїв, гармати на площадках й інші військові свої трофеї.

— Хлопці, здається, наших трьох на Варварівці розшифровано? Проте вони, мабуть, встигли зіпсувати так рейки, що ешелон не міг полагодити і повернув на нас. Правду я кажу?

Панько Виривайло розбив ящик з ручними гранатами, повісив їх чотири собі на пояс і відповів:

— Я їм не заздрю. Там було так багато людей, що легко могла зчинитися паніка. У Шахая хтось-таки пішов до бога вівці пасти.

Так ми всі турбувалися за Шахая, Остюка й Галата, котрі згодом в Успенівці прославили себе на увесь рід. Крізь туман вгорі прорвалося пасмо місячного сяйва.

— Ось, — сказав я, — прийшла нарешті й одгадка: це місячне сяйво — іде лісом — не шелестить, іде водою — не плюскотить!

На станції стояло одинадцять панцерних потягів Галата. На цій вузловій станції, куди потрапив Шахай через місяць після Марченкового діла на Полтавці, стояв неймовірний, розхристаний, різномастий хаос. Всі колії забито ешелонами, невідомо, де їх набрав Марченко, звідусіль лунає гармошка, переплітаються пісні. В обнімку ходять на рейках партизани і горлають. Велетенський бедлам повстав над станцією, в ньому дзвеніла кожна голова. Партизани говорили голосно, ніби співбесідники були глухі на обидва вуха. Жива людська хвиля перекочувалась під теплушками, по пероні; маневрували ешелони, маніпулюючи з вагонами; кукурікали стрілочники, гавкав паровоз, шипів, випускаючи пару. Це була нестримна анархія звуків, руху, настроїв.

Панцерні потяги Галата стояли осторонь, займаючи дві колії. Кожний потяг мав паровоза, одного вагона й дві площадки на вугілля, на яких стояло по одній гарматі.

Панцер був непевний — дощатий: подвійні стінки, між якими насипано піску. Шахай пройшов повз ці потяги, шукаючи Марченка. Галата теж не було біля панцерників. Шахая непривітно оглядали партизани — на ньому не висіло зброї, і він, очевидно, не був своїм. Чорні прапорці виглядали з декотрих теплушок. Навіть на головному панцернику Галата, на паровозі, гордо чорнів прапор. Шахай злякався цього крила анархії. Він ішов коліями, пролазив під теплушками, оглядав усе й примічав. Жодного знайомого обличчя! Де поділися його партизани, де його жменя командирів і земляків?

— Чиє це все військо? — запитав він біля однієї теплушки.

— Це військо отамана Шахая, — погордливо відповів партизан.

— А який він із себе — ваш отаман?

— Трохи вищий за вас, обличчя у віспі і гаркавий.

— Де його можна знайти?

— Поїхав конем у поле за станцію приймати новобранців.

— А Галат?

— Галат не вилазить із свого вагона з братами
Виривайлами, п'ють без просипу і стріляють у вікна. А вам нащо
його треба?

Шахай не відповів партизану. Він пішов далі. Це було
номінальне — його військо, і фактично — Марченкове.
Траплялося багато п'яних людей, що блукали, неохайно
тримаючи набиті рушниці, необережно розмахуючи гранатами,
рубаючи дошки шаблями, замість сокир. Підперезавшись
кулеметними стрічками, партизани виглядали дуже грізно.
Шахай машинально підраховував кількість людей — судячи по
ешелонах, їх мало бути тисяч п'ять. Зброї хватало на всіх,
гармати зеленіли де-не-де на площадках, виглядали з
теплушок коні — всього, як у доброго хазяїна, вдосталь. Тільки
не видно жодного порядку — метушлива отара замість війська.

Вештаючися серед партизанських юрб, Шахай побачив
Остюка, що галопом примчав до станції і поїхав до своєї
кінноти, яка стояла в теплушках біля семафора. Остюк був
похмурий і немилосердно бив острогами коня. Шапка-кубанка
покривала йому голову — раніш Остюк носив тільки картуза.
Шахай не зупинив його: треба було знайти Марченка. За
станцією на полі чорніла юрба людей — Шахай попростував
туди. Здалеку можна було упізнати Марченка, котрий крутився

на коні перед новобранцями. Піші й кінні — вони часто кричали щось, відповідаючи Марченкові. Біля нього сиділи на конях якісь юнаки, що, можливо, чекали своєї черги говорити. Осторонь стояв оркестр. Шахай підійшов у юрбі партизан.

— Хлопці, — кричав Марченко, — нам не треба ніякої влади! Ми самі собі даватимемо раду. Я вітаю вас у лавах моєї чорної армії. Слава!

— Слава батькові Шахаю!. — відповіли новобранці. Оркестр заграв бравурного марша — він нагадав Шахаєві оперу. Осінній день стояв, як бадьорий запах. Затужавіла земля наче тремтіла, — це надходило осіннє дрижання. Звуки стелилися тонкою пеленою по землі, хвилювалися, пізніші поганяли попередніх. Під оркестр новобранці сунули строєм до станції, щоб там розсмоктатися по теплушках. Шахай наблизився до Марченка і взяв рукою за повід його коня. Запах горілки ударив у ніс Шахаєві.

— Тобі чого? — запитав Марченко, не дивлячись і не пізнаючи.

— Де твій штаб, Марченко? — тихо одповів Шахай і випустив повід.

Марченко шарпнув коня, трохи не наїхав на Шахая і не знав, що сказати. Потім він замахнувся нагаєм, ударив коня і пустив скаженим галопом. Так тікає звір, почувши постріл.

Шахай не пішов до штабу Марченка. Поведінка останнього викликала небезпеку. Коли вовк перекусить горлянку теляті, він не одійде від теплої крові навіть з-під навислого над ним ножа. Марченко жадібно пив теплу кров влади. Шахай, вештаючись поміж партизанів, непомітно добрався до теплушок

з Остюковою кіннотою. Першого він зустрів старого Макара, що стояв у теплушці і розмовляв з сірим конем. Інші коні теплушки простягали до Макара морди, маючи надію й собі поласувати тим вівсом, що його тримав Макар у шапці. "Сучий син, — казав Макар, — ти, мабуть, і здохнеш без хазяїна. Михайло Остюк тебе жалує, Галат з Виривайлами приходять тебе поляскати по шиї, Санька Шворень подарував сідло, Петька Бубон зробив обротьку тобі, як картинку, я тебе вичісую, собаку, і носю тобі вівса, тільки Марченко Ничипір Олександрович за тебе не знає і не бачив у вічі. Остюк тебе береже для хазяїна, розумієш, Сірий? Стерво ти гладке!"

— Добридень, дядьку, — привітався Шахай. Макар здивувався тільки на мить. Потім відповів на привітання. Шахай виліз до теплушки і поздоровкався. Макар одв'язав повід Сірого, взяв його полою шинелі і передав у полу Шахаєві, котрий ізгадав одразу ярмаркові прикмети, відчув легке хвилювання від такого подарунка. Кінь обнюхав нового хазяїна і простяг губи, як до свого.

— Гарний кінь, — сказав Шахай, — а підіть покличте мені тихенько сюди Остюка. Тільки щоб тихо.

Макар зіскочив на землю, і Шахай чекав ще кілька хвилин, стоячи біля свого коня, котрого він до цього разу не бачив ще у вічі. Остюк прийшов із Санькою Шворнем. Цьому Шахай потиснув руку, а з Остюком поцілувався. Двоє друзів подивилися у вічі одне одному і, переконавшись чогось, — з полегшенням посміхнулися.

— Саня, — сказав Остюк, — піди поклич Галата з Виривайлами. Щоб тихо й непомітно. Скажи їм без свідків. Ідучи сюди, заведи їх під водокачку, хай посвіжать п'яні голови. Макаре, піди до мене, принеси горілки і чогось попоїсти. Ти не голодний, хазяїне?

— Я чогось і з'їв би, — одповів Шахай, — а кого слухають твої кіннотники, Остюче?

— Мої кіннотники знають одного бога, і той бог — я, Остюк! Моїх п'ять полків на вісімсот шабель — тільки мої і нічий більше. Хочеш, я тобі їх виставлю зараз, як ідолів, отут перед теплушкою, і ти поведеш нас на діло, на того ворога, котрого я ще не знаю? Я не побоюся гаркавого Ничипора, скаженого Марченка, що вивісив скрізь чорні прапори і не знає, куди нас вести!

— Це добре, що кіннотники твої, а Галатові панцерники? Як, на них можна покладатися?

— Там хазяїнують Виривайли, головним чином Петро. Та всі вони дихнуть не можуть без Галата, котрий перепиває їх щодня. Уся ця половина станції — цілком твоя.

— Я знаю, що Марченком заволоділа група анархістів: вони його розкладають тим, що величають, напувають до ригачки і тримають тут для темної мети. Я звик бути першим, а не другим, Остюче, і я не прийшов би сюди, коли б бачив, що Марченко стоїть на правильному шляху. Я організував би собі іншу армію. Я б пестив собі свою дружину доти, доки ви, мої друзі, не покликали б мене до спільної борні. Тепер я прийшов повести вас туди, де з'явився вже ворог! Він погрожує нам і нашій країні, він хоче повернути панську сваволю і каторжне життя.

Шахай перечекав, доки заходили: Галат, четверо Виривайлів, Санька, Макар. У Галата були червоні очі з похмілля і мокра голова. Проте тримався він достойно, як і слід було командирові панцерників і другові Шяхая.

— Я прийшов до вас, переломивши свою гордість, бо надходить славний момент, коли треба класти голови за революцію і розбивати груди об ворожий панцер. Я оголошую себе вашим командиром і наказую слухати тільки мене.

— Понімаєш, усі знають, що це військо Шяхая, а ми знаємо, що ти є сам Шахай. Моя кіннота салютує тобі, командире, — Остюк витяг до половини свою шаблю і засунув її знов у піхви.

— Панцерники — твої теж, — сказав Галат, — правда, хлопці?

І усі Виривайли закивали головами.

— Ми зараз підемо і візьмемо Марченка...

— Я прийшов сам, — сказав Марченко і став перед дверима теплушки, —стріляйте мене, землячки!

— Заходь, Марченко, — простяг йому руку Шахай, — ти умієш вертатися до друзів. Нам довелося б тебе приборкати за анархію, та тепер ти сам виженеш од себе радників. Ти — хоробрий, Марченко, і за це я залишаю тебе командиром. Партизани знають, що ти Шахай, — будь же Шахаєм в тому жорстокому ділі, на котре ми підемо всі. Біля тебе стоятиму я, я буду твоїм комісаром, моє прізвище Марченко, і треба зараз вивісити червоні прапори.

Шахай придивився до Марченка й одвернувся. Галат розгублено оглядав коней. Остюк підтяг халяви на ногах вище і, розгинаючись, підрахував Марченкову зброю. Виривайли, Макар, Санька — повискакували з теплушки, за ними вийшли поважно четверо старших — і всі пішли до Остюка. Дорогою згадали, що у Галата є кращий вагон, і повернули до нього.

— Ми зараз подивимось мапу, — сказав Шахай, увіходячи до вагона.

Попоїли і випили, лежали на канапах вагона, порахували чорні прапори, що їх поприносили з усіх ешелонів, і заспівали пісні, яка прийшла тоді на пам'ять комусь із партизанів.

Ой нас, братці, п'ять! Будем п'ять, гулять!

Коло мене товариші все вірні сидять.

Найгучніше виводив Панько Виривайло. Він проспівав останнє слово. Годилося другий рядок заспівати двічі. Шахай підніс чарку і повторив другого рядка сам — серед тиші і настороженості. Марченко голосно засміявся до Остюка, ніби тамуючи щось інше.

Коливаються шалені слова Марчечка. Він удавано взяв під свою руку анархістів і дивувався навіть їх своєю парадоксальністю, їдальня салон-вагона повна людей. Крім чотирьох анархістів, крім Шахая, Остюка, Марченка, Галата та чотирьох Виривайлів, сиділи ще і палили цигарки командири всіх полків.

Говорив Марченко.

— Треба нам зробити свою чорну республіку. Вибрати центр, а до нього увесь час будуть прилучатися нові країни. Щоб у кожного в хаті був кулемет і по гвинтовці на душу. Усі міста зруйнувати, спалити, і мешканців пороздавати селянам за наймитів. Ми матимемо свій хліб і їжу, цукор і полотно, а патронів ми виміняємо у тих, що матимуть патрони і не матимуть чого кусати.

— Прошу слова, — командир 1-го Новоспаського кінного полку, — прошу слова і двох загибів.

Марченко глянув на Шахая, що сидів проти нього — поруч із чотирма анархістами. Шахай дивився просто перед себе на підлогу, ніби розглядаючи Марченкові чоботи. Анархісти переможно оглядали присутніх партизан і щохвилини зачісували пальцями назад довгі чуби. Шахай раптом устав і пересів на інше місце — з другого флангу анархічної групи, просто перед вікном. Його плечі й голова викреслювались на чорному склі, за вікном було темно і чорно.

Командир кінного полку зробив загиби з усім знанням і вправністю старого руського солдата, слова з його горлянки набули загрозливого тону.

— Хотів би я бачити тих дурнів, що, маючи патрони, мінятимуть їх нам на хліб, не спробують патронами поговорити з нами! Вони просто однімуть усе, що ми випрацюємо, і покладуть на нас ярма і на....уть на нашу дурну республіку.

Комполку подумав і повторив ще раз своїх два загиби.

— Хлопці, — ворухнувся Галат, — чи не пора вже кінчати? Нудьга мене бере, як обценьками за серце, хлопці.

— Не пора, — прошепотів Остюк так, що на нього глянули всі присутні, — хай тобі заціпить, Галате!

Устав Іван Виривайло і зітхнув на всі неймовірні легені.

— Мені больно, — сказав Іван, — що мене вважають за дурня. Я працював на шахтах, і Шахай працював на шахтах, і Остюк переходив різні міста і країни на північному фронті і потрапив до

німецького брану * і втік знову через фронт до нас. Треба, щоб уся земля була як велике місто і на чорноземлі гули тисячі машин, як панцерники на полі атаки. Чи можемо ми гудити єдність і організованість робітників шахт і заводів? Вони нас переможуть, хлопці, як пожежа, і шукатимемо ми тоді своїх порозгублених кісток — скрізь, по всьому полі, по всьому світі.

— Шибач мене охота, — захвилювався гостроязичний його брат — Панько, — подивитися, як вийде воно на ваше, Ничипоре Олександровичу. Кажуть, була колись правда, пожила та й гайда! На Юрія о цій порі, як рак свисне на оборі! Не буде в твоїй республіці ні ножа, ні образа, ні зарізатись, ні помолитись!

Нервово поворухнувся смаглявий анархіст.

— Мені слово, — сказав він, наче сам до себе, — слухайте мене, браття-повстанці! Хіба ми, —закричав анархіст, — не хочемо мати у своїх руках зброї, щоб захищатися від усіх тих, що підуть на нас? Ми скажемо всім, що наша республіка залізом і кров'ю не дасть себе зневолити. Ми будемо працювати, кожний сам собі закон і суддя...

— І командуватимуть розбійники й душогубці, бо їм не жалько голови і життя, мають вони зброю, матимуть і хліб!..

— Надійшов час, — підскочив молодший анархіст, — коли треба всього спробувати! Нехай гинуть міста і села хай плавають в крові тисячі і сотні тисяч людей. Величких експериментів доба прийшла! Хай божеволіють нетривкі люди, хай божевілля розіллється над землею — таки прийшла пора, пора великої анархічної спроби!..

Галат чхнув. Очі партизан почали горіти недобрим вогнем. Анархізм вони розуміли тільки як руйнацію усього ненависного, як помсту гнобителям, як продовження тієї своєї професії, що вони набули в траншеях світової війни, серед боліт, вошей і смерті. Вони приймали анархізм як інерцію розбудженого атавізму.

— Де наш ворог і чого ми тут стоїмо на станції? — перебив промовця Іван Виривайло.

— Насточортіло вже нам воювати! — крикнув командир чільного панцерного потяга Галата.

— Говори... Марченко, — прогаркавив Ничипір Марченко до Шахая.

— Я — за анархію, — голос останнього не піднісся вище за шепіт, але його всі почули, бо десятеро з присутніх знали, що говорить Шахай, — я — за анархію, за руйнацію всього старого, щоб не могло воно воскресити, і відродитися, і зацвісти буйніше та смертельніше.

Холодок пройшов по ворогах і друзях. Остюк для чогось вийняв нагана з-під френча і почав задумливо перекручувати барабана. Галат слідував за Остюком; здавалося, що він зараз зірветься з місця і піде з клинком в атаку. Марченко не рухався, очі його були холодні та безсторонні, губи щільно стулені, щоки зблідлі, на лобі блищала краплина поту.

— Але божевілля нам не треба, — ще тихше говорив Шахай, — експериментів нам не треба. Немає для чого плавати сотням тисяч людей у крові, міста і села хай живуть і відроджують землю. Не. треба божевілля туди, де буває велетенська надія. Надія охоплює нас, цілі мільйони людства здригаються,

повертається на кін історії придушена, але жива нація, вже грізно й тривожно вітають її сурми Хто сказав, що нам треба божевілля?

— Заткни йому горлянку, Шахай, — анархіст показав Марченкові на Шахая, — хто він такий і звідки взявся?

Марченко посміхнувся, на щоці у нього з'явилася червона пляма, — він хвилювався, потім подивився на анархіста так, ніби стріляв йому в вічі і зарані гидував дивитися на його вибитий мозок.

— Говори, Марченко, — сказав він, — говори до краю, бо назавжди нам треба мати карту, і диспозицію, і прапор, і мету, говори.

— Куди ви ведете Шахая? — анархісти знали, що "Марченко" говорить до них. — Невже ви думали, що Марченко не з'явиться вчасно і не розкриє йому очей на ваші махінації?

Ті, котрі знали, що говорить сам Шахай, засміялися одне до одного. Панько Виривайло — "Швець заслужив, а коваля повісили", — сказав неголосно.

— Заткни його, Шахай, — анархіст удав, що йому не страшно, — а то я сам його кінчу!

— Ми ще й не починали, — обізвався Остюк журливо і вистрелив у стелю вагона.

Електрика раптом погасла. Страшне око темряви полонило вагон. Панічний страх охопив усіх. Нечутно було навіть дихання. Все мовчало, бо ніхто не хотів притягати до себе мушки нагана. Секунди йшли і складалися в хвилини. Навкруги вагона був

стукіт, брязкіт, співи полків і сотень. Чекати далі ставало неможливо. Секунди вилуплювалися з темряви, обростали нею, як волохаті, круглі опуки, гойдалися в повітрі, торкалися до облич людей у вагоні. Хвилини наростали, як чорні гори, волохаті, задушливі, що ховають кожний звук. Від того місця, де сидів поруч із анархістами Шахай, рипнув стілець. Легенький вітрець пройшов по вагоні — його відчули всі. За цим виразно клацнув курок револьвера і, раз повз раз, револьвер став стріляти, щоразу освітлюючи мінливим вогнем вибухів силует Марченка. З останнім пострілом — останнім в барабані — засвітилася електрична лампа, і всі побачили, що лежать вони на підлозі, притисши голови до неї, Марченко стоїть і тримає револьвера, з револьвера ще йде смердючий дим, місце Шахая порожнє, побите кулями, кулями побито вікно, на котрому перед цим викреслювалася голова Шахая, а сам Шахай стоїть позаду Марченка і, посміхаючись, каже:

— Ти мене, Ничипоре Олександровичу, трохи не вбив.

Анархісти — он, ліворуч!

Тривогу просурмив Іван Виривайло. Серед темної ночі розтеклися звуки в чорну безвість. Набравши повітря в легені, Іван видихнув його все крізь мідяні вуста покірливої сурми. "По-спі-шай, по-спі-шай! До бор-ні по-спі-шай!" — виводив Виривайло, що нікому з сурмачів не міг поступитися цією честю — скликати партизанську армію перед очі Шахая, розбудити армію глупої ночі і почати організацію дисциплінованих полків та бригад для близької Успенівської операції.

Ніч лежала і курилася. Навкруги блимали ліхтарі, стукотіли підковами коні, перегукувалися полки. Іван Виривайло ще раз проспівав у сурму. Піші й кінні сотні вилаштувалися в полі. Команди з Галатових панцерників стали на лівому фланзі. За ними завмерла дисциплінована кіннота Остюка. Далі стала

невеличка група гарматників. Піші полки отаборилися зовсім на правому фланзі, вони ворушилися в темряві, як великі кущі трави або купи гомінкої чорної гробачні, вони дзижчали, як джмелі, клацали затворами і перебігали з одного полка до другого. Командири полків стояли попереду, біля них світилися ліхтарі. Почав мжичити дощ, подував холодний, осінній вітер, дрібні краплі сіялися й сіялися, утворюючи над ліхтарями рожеві й блакитні німби.

Шахай зупинився біля галатівців. Позад його йшли, як маршали, — Марченко, Галат, Остюк. По боках — Санька Шворень і двоє штабних. Галат вибіг наперед і став на чолі свого війська поруч із чотирма Виривайлами, віддав пошану і скомандував "струнко!". Шахай привітався з командирами панцерників. Марченко — номінальний командир армії, не ворушився, стоячи позаду Шахая — начальника штабу.

— Скільки в тебе людей? — запитав Шахай, і двоє штабних миттю видобули з кишень олівці.

— Одинадцять панцерників, — погордо одповів Галат, молодість засяяла в його очах, як чистий вогонь, він оглянув Виривайлів та інших командирів.

— У мене півсотні бійців, — промовив командир чільного Галатового панцерника, — дві гармати польові, кулемети, і ми ніколи не підемо назад — до останнього набою, до останнього серця й пачки махорки. Запиши, штаб.

— Гармат усього десяток на всіх панцерниках, — Петро Виривайло дістав із торби всю свою військову канцелярію, — два десятки кулеметів та близько чотирьох сотень бійців.

— Набої, патрони, їжа — є?

— Все є, всього є досить в склепах на цій станції —
військового майна. Тільки одежі нам не хватає-

— Одежі вам не треба — піхота на першому місці, — сказав
Шахай і крикнув голосно, щоб його почули командири
панцерників, — хто ніколи не служив в армії, право-руч! Десять
кроків — кроком руш! Одійшло біля сотні партизанів.

— Запишіть їх усіх, — наказав Марченко, що до цього часу
не випустив і пари з уст. Він почав розуміти наміри Шахая, йому
стало досадно, чому це не прийшло йому раніш на думку.

— У тебе залишиться шість панцерників, Галате, — решту
доведеться розформувати. На кожному в тебе буде по гарматі,
по два кулемети і по півсотні людей. Решту зброї й людей я
розподілю по інших частинах армії. Треба оглянути панцерники,
підсилити й відремонтувати одні, роззброїти і покинути другі. Я
в тебе заберу ще Семена Виривайла до піхоти.

— Шахай, — поворухнувся Галат, бачачи, що Шахай рушив
уже йти до Остюкової кінноти, — не вбивай мене до краю —
дозволь піти за тобою.

— Добре, — почувлося від Шахая з темряви, що була
безпосередньо за світлом ліхтаря, — іди за мною і зрозумій все,
що я робитиму.

— Трохи соб! — закричав збоку Остюк. — Бригада, струнко!

Його голос потонув у свисті його кінноти, у вигуках "слава!",
у брязкоті шабель: так зустрічала кіннота Шахая й Марченка.
Остюк сповістив Шахая, що кінноти в нього близько тисячі
шабель, а точно — він не знає скільки; тих, що не служили
ніколи в армії, у нього майже немає, — проте він може віддати

сотню-другу в піхоту. Фураж є, патронів хватить. Остюк спокійно сидів на коні, за ним вчувалася велика маса людей, коней і ненаситних клинків.

— Понімаєш, — сказав Остюк задумано, — я з ними, варварами, і море перепливу.

Позаду його почувся сміх, сміх покотився й залунав далі лавами, і всі кіннотники засміялися з дотепу свого найстаршого бога. Шахай покликав Остюка до себе і поцілував його міцно в губи. По лавах пройшло шепотом —"поцілував... поцілував".

— Остюче, ти великий кіннотник. Твої шаблі купатимуться в крові ворога. Ти як залізна стіна. Остюк! Спасибі, бригада!

Ліхтар поплив далі по темряві, ще кілька ліхтарів снувало по боках, в темному полі за ліхтарями йшли командири партизанської армії далі, розмовляючи, радячись і не звертаючи уваги на осінню мжичку, на холодний вітер ночі.

Вже зовсім світало, коли було сформовано піші полки. На чолі їх став сам Шахай, що називався ще Марченком. Полки мали по тисячі багнетів: Шахай надіявся розгорнути ці полки в бригади. До піхоти долучили з тисячу бійців кінноти, панцерників, гарматників — вийшов цілий полк. Це був п'ятий залізний. Взагалі, всю армію Шахай побудував так, щоб у кожну хвилину прийняти до лав нові й нові партизанські сотні. Залізні каркаси полків, сотень та батарей було розраховано, вони не ламалися й не гнулися, коли знаходились зайві завзяті бійці для сотень, батарей і полків. Чужі люди ставали частками армії, вони швидко ставали —солдатами, дисциплінованою машиною ентузіазму. Під Успенівкою така організація блискуче витримала іспита — вона закликала до себе масу неорганізовану і невивчену, поставила поруч себе в бою, і маса

билася на совість, не відступаючи й не зариваючись, вмирала, випустивши останнього патрона, кропила свою землю рудою селянською нудьгою, захищалася до нестями і гордо вмирала.

Успенівку вибрали не випадково. Мапа показувала чудесні візерунки ярів, прекрасні поля для кінних атак і навіть лісок для засідки. Річка петлювала на розлогих луках, текла на такому низькому місці, що всі луки було до трави виповнено водою. Шахай виміряв і вираховував, офіцер Соса з Саньчиної артилерії допомагав розставляти гармати. Галат похмуро сидів і розмірковував той наказ, що його він одержав од Шахая: божевільний, жорстокий мозок підказав Шахаєві такий план. Шість панцерників Галата мусило загинути, пробивши фронт і розбивши собі голови. На панцерники треба було взяти коней, щоб, загубивши дорогу рейками, піти з командами панцерників, з гарматами й кулеметами в рейд аж до Успенівки. Три сотні піших людей (підводи дадуть ближчі села), шість гармат, дванадцять кулеметів, троє Виривайлів — Іван, Петро і Панько, сам Галат — з такою жменькою треба було виконати божевільне завдання. Прорватися крізь фронт, котрий утворили вже французи і греки, наступаючи від моря, де висів на берег їхній десант, промчати зі своїми панцерниками в тил, скільки можна буде, влаштувати героїчний бій, зірвати рейки і свої панцерники, зруйнувати станцію, штаб, телефони і телеграф і потім летіти з тилу до Успенівки, тим часом відтягаючи на себе ворожу увагу і ворожі набої.

Шахай вивчав успенівські схили і рівнини, виміряв шляхи навкруги Успенівки і розповідав Марченкові грубу схему свого плану. Він говорив тільки про один план. Проте, про всякий випадок, інший план склався в його мозкові, розташувався до дрібниць в його уяві. На той випадок, коли перший план провалиться, — Шахай, не гаючи й хвилини, мусив був виконувати другий, сміливо й рішуче, тверезо й непохитно.

— Успенівку ми мусимо зміцнити, як фортецю, — казав Шахай Марченкові, — і за командира цієї фортеці ти призначиш самого себе. Успенівські мешканці наріють нам траншей, побудують бастіони і замаскують гармати. Ворог боїться степів і простороні — він не звик до кілометрів у своїй військовій практиці: міра його військової відваги — метр. Я пам'ятаю, як на ріці Іпр кілька тижнів билися фронти за будинок поронщика. Газети гордовито сповіщали: "Нашим хоробрим військом забрано їдальню будинку. Є надії відбити кухню". Вони й тут подумують, що ми захищатимемо кухню, а ми тим часом здамося на ноги наших коней, на широчінь безкраїх степів. Вони нас визволять, Марченко, — наші коні, наші степи, наші клинки і революційна честь.

Марченко, продовжуючи тему про фортецю, одповів похмуро:

— Ти хочеш сам перемогти ворога, а я щоб дивився тільки і ковтав слину?

Осміхнувшись, Шахай зробився подібний до вовка, що ось-ось клацне зубами.

— Ти ще ковтатимеш і свої зуби, — сказав він, — коли тобі француз заїде в рота. З яких це пір яйця почали вчити курку? Сором тобі, Ничипоре Олександровичу, командире Успенівської фортеці! Тільки б твої руки вправлялися тримати клинка, тримати партизанів і тримати переможний наш стяг! Ми стоїмо перед дверима історії, ми заходимо до будинку цієї курви, як рівні, ми заходимо, як Наполеон і його маршали, як косоокий, кривий хан Тімур, що розмахував мечем на цілу Азію й Європу, як Леонід під Фермопілами, що загинув із своїми трьома сотнями, захищаючи стежку до Спарти. "Перехожий, скажи, що тут Марченко, Шахай, Остюк і Галат лягли, честь краю боронячи!" — на кам'яній плиті напише нащадок на місці бою

під Успенівкою. Коли ми переможемо — нас потім прославлять і додадуть нам ще чужої слави і піднесуть нас на щитах угору для всіх прийдешніх поколінь. Коли нас переможуть — нічого нам чекати ні тепер, ні потім — від нас і нашу славу відберуть, розтопчуть нашу чесноту й сміливість, заплюють нашу мету і наші очі. Можна або перемогти, або вмерти. Мертвих, може, не здійметься рука ганьбити. Горе переможеним! Переможця ж судить тільки він сам!

Шахай ще раз осміхнувся при кінці цього свого мотивування про зміцнення Успенівки і надання їй сили фортеці. Марченко загорівся з останніх слів Шахая. Вони невідомим і чудесним чином збуджували нелюдську гордість і силу клинка в руці Марченка.

— Шахай, — сказав він, і це були ніби найщиріші слова за все його життя, — коли ми переможемо цих тридцять тисяч, і Успенівський бій залунає по всьому світі, я віддаю тобі свою голову і свій клинок і ляжу під копито твого коня.

Шахай промовчав трохи, не дивлячись на Марченка, і потім нахилився над мапою, над Успенівкою та її околицями.

— Дивися, як ми добре зміцнимо фортецю. Об неї розіб'є голову кожна армія. Треба тільки заманити її на зручні для нас місця. Галат, прорвавшись крізь фронт, відтягне на себе сили, а на решту ми нападємо, вийшовши за Успенівку. Ми панічно втечемо з фронту до Успенівки, полки й дивізії тікатимуть, як опале листя, котитимуться перед французьким вітром. Ми заманимо їх на ріку, в болото і воду, ми віддамо на поталу сотню-другу наших партизанів — і тоді пустимо в діло гармати, кулемети, резерви піхоти і резерви нестримних Остюкових шабель. Ми розтрощимо розкидану, схвильовану, спантеличену ворожу силу, заберемо танки і гармати, підемо крізь фронт на допомогу Галатові — руйнувати і топити десантні кораблі.

— Я пішов, — раптом втрутився Галат, устаючи з місця, — сьогоднішній день переламав усе моє життя. У мене крутиться в голові і не хватає чим дихати. Мені страшно, Шахай, що ти вибрав мене. Виконаю я твого наказу чи злякаюся і піду в паніку, загубивши даром панцерників, людей і славу?

— Іди, — одповів Шахай, — і знай, що моя думка буде завше з тобою. Те, що ти зараз боїшся і маєш сміливість зізнатися, — якнайкраще доводить твою хоробрість, котра з'явиться до тебе в холодний час. Іди і готуйся.

Марченко задумливо розглядав мапу, зовсім лігши на стіл, Соса працююито вираховував щось на шматковій паперу, Шахай помалу підійшов до вікна вагона, за вікном розпочався день — білий від туману, як молоко.

"Успенівка близько", — сказав сам собі Шахай і промовчав.

Успенівка ніколи не бачила такого розмаху і таких масштабів: всіх мужчин було вигнано на земляні роботи. Ішли без охоти, працювали ще неохотніше, лопати грузли в беручкій землі, в глині, що одволожилася після уночішнього туману.

— Так і гоноблять, де б сісти! — пожалівся Шахаєві Остюк.

Шахай встигав одночасно бувати скрізь. Він замислився, щось вирішив і подякував Остюкові. За годину верхівець оббіг усе містечко і всі траншеї, сповістив, що отаман Марченко дав наказа платити за роботу і що швидко будуть роздавати матерію: сукно і шерсть, перкаль і шовк. Начальники робіт зробили свої висновки, і роботи всі зробилися урочними: за бліндаж для гармати давалося штуку сукна, за кулеметне гніздо — ситець, за сажень траншеї — сажень шерсті. Швидко зачорніло все поле від успенівських мешканців — діди, жінки,

діти — кожне хотіло заробити матерії на одягу, жінки підганяли чоловіків, діти поруч з батьками працювали, як дорослі, баби виносили землю на лантухах і не почували втоми, захопившись з ритму велетенської роботи. По обіді розвозили матерію і скидали біля кожної купи робітників — розплата мала бути увечері. З-поміж партизан одразу відокремилися старі фронтовики. Вони, власне, й показували, як треба копати, як зміцняти, як маскувати. Загальний план фортів накреслив сам Шахай, і Соса — гарматник, колишній офіцер, розміряв усе на землі.

— Наше життя дешеве, — сказав Шахай Остюкові, під'їздячи конем до форту, де порядкував Остюк.

— Дешево, — погодився той.

— Тільки ми задорого його віддамо, — устряв до розмови Панько Виривайло.

— Одне те, що ми йдемо до бою з ворогами, котрі виграли світову війну, нас підносить на один рівень з ними.

Нових людей народять нам степові плідні жінки, ми можемо гинути спокійно. Є один момент, коли птах щастя сідає на землю, — тоді його треба й ловити. Проґавиш хвилину — будеш чекати сотні років і носити на своїй ший прокляття мільйонів.

— Хапай, дяче, поки гаряче, — почулося від Панька, що стояв далеченько і ніби нічого не слухав, — або слави добути, або дома не бути. Утік — не втік, та побігти можна.

Остюк глянув на Панька, потім на Шахая, з полегшенням засміявся.

— Боже помагай! З ночвами на Дунай! — проспівав собі під ніс Панько, ніби виконуючи завдання — хвилювати Остюка і дратувати Шахая.

— Жаль батька на мари — та треба, — в тон Виривайлові сказав Шахай, — смішки з попової кішки, а як своя здохне, то й плакатимеш!

— Прости, боже, цей раз та ще десять разів, а там побачимо, — серйозно і молитовне звернувся до когось Панько. Потім він весело застромив у землю лопату, котрою він копав, підійшов до Шахаєвого коня і фамільярно почав заплітати коневі гриву.

— Мучить мене Галат, — тихо почав Панько, і його голос перервався, ніби вітер, — ти подивися на нього, батьку, який він страшний. Дай нам когось іншого, бо в Галата тремтять губи.

— Ти думаєш, він боягуз?

— Ми думаємо, що він хоробріший за нас усіх. Та в нього тремтять губи. Ти не уявляєш собі, батьку, як хвилюються бійці з його губів! Дай нам Остюка на нашу смерть, холодно з Галатом умирати.

— Забудь усе, що ти мені сказав. Ти подивишся, як Галат скаже слово перед походом. Коли він хвилюватиметься, я поїду з вами сам.

Панько мовчав, заплітаючи гриву Сірого. — Іди вже до панцерників, скоро вечір, і вам треба вирушати, — сказав Шахай і нокнув на коня. Він поїхав по фортах і траншеях, додивляючись до всього хазяйським оком. Скрізь кипіла робота. Сонце лежало зовсім на обрії, ніби воно лагодилося

котитися землею, як велике червоне колесо. Дмухав по землі осінній вітер, дмухав просто в сонце, і врешті зіпхнув сонце за обрій. Довго горіли хмари вгорі, доки сонце котилося десь за землею і падало нижче й нижче. Хмари поставали рожевими, як пальці. На небі відбувалося театральне видовище, день померкнув, крізь потемнілі хмари пролилася (і ллється!) осіння холодна блакить, зірки ледве помітним миготінням з'являлися на небі, ніби наближалися до землі їхні вічні вогники.

Шахай під'їхав до панцерників, що готувалися до прориву. Один за одним вилаштувалися панцерники. Паровози шиплять і чахкають. Люди метушаться перед вагонами, забігають досередини і знов вибігають. Бійці з розформованих п'яти панцерників стоять осторонь. Вони заздять і водночас радіють, що не їм випала на долю перша можливість умерти. Вони вітають Шахая, коли цей зупиняє коня біля Галатого вагона. Галат виходить на площадку разом з Марченком. З першого панцерника приходить командир його — Петро Виривайло із своїми бійцями, з другого — приходить брат його — Іван, з четвертого — брат їхній Панько, з п'ятого і шостого бійці приходять самі, їхні командири вийшли разом з Галатом із його панцерника.

— Чи всі понадягали чисті сорочки? — питає Шахай, і всі здригаються.

Дожовуючи останні слова своєї промови, Галат повів панцерники в нічний бій. Передовий, на котрому було написано крейдою: "Прощай, мама!" — ним командував Петро Виривайло, — передовий наскочив перший на ворога і славно загинув, полетівши в повітря разом з гарматами, кіньми та більшою частиною людей на чолі з командиром. Решта людей прилучилася до другого панцерника. Ворог знайшовся несподівано близько біля Успенівки. Галат розпочав страшну канонаду з усіх своїх десятка гармат, виважив коней, амуніцію,

набої; по черзі поскочував на землю гармати, вилаштувався і пішов у наступ на полустанок, біля котрого щойно загинув бідолашний Петро. Там усе було розтрито набоями, штабні папери розкидані скрізь по землі, і французи окопалися поблизу — розгублені і налякані Петром Виривайлом. Перші лави армії були позаду Галата, їх він проскочив біля самої Успенівки, на полустанкові починався близький тил. Поле бою зменшилось, коли навпроти повного місяця, збоку од Галата, устали на ноги, щоб іти в атаку, блакитні французи — їх Галат нізащо б не помітив раніш. Та переходити на інший бік залізничного насипу було запізно. Залишені позаду панцерники почали по черзі летіти в повітря. Задній панцерник раптом рушив назад і помчав шукати загибелі під откосом. Галат наскочив на полустанок, як коршун. Кожна хвилина була дорога, поки не зімкнулося ще навкруги нього кільце. Полустанок швидко запалав, як смолоскип, затьмаривши зорі, а партизани, страшно поклявшись помститися за товаришів, рушили на блакитну стіну ворога. В передніх лавах билось двоє Виривайлів — Іван та Панько. Позаду на двоколці з набоями лежала голова їхнього брата Петра — посмалена порохом і попечена вогнем вибуху, її поклав туди Панько, після смерті коня знімаючи сідло, до котрого приторочено було й голову Петра. Брати билися, як божевільні. Та й уся купка виглядала й діяла так, ніби всі вони погубили розум і шукали лише солодкої раптової смерті серед нічних пахощів степу. Лізти в пельку до ворога цілою купою, йти, не дивлячись, скільки друзів падає поруч, летіти, як метелик на вогонь, — це могли лише партизани. Більш здивовані, ніж налякані, французи мусили дати дорогу таким безумцям. Галат вискочив із пастки, вивівши з собою вісім гармат, десяток кулеметів і сот зо дві людей. Він легко зітхнув, правуючи просто в степ. Партизани розсипались на всі боки і відступали з жорстоким боєм. Скоро загін Галата зник за ближчим горбом. Надалі про нього доходили до Шахая лише чутки протягом усього першого шаленого дня Успенівської операції.

План Шахая, коли Галат одразу ж біля Успенівки напорівся на ворога, наполовину провалився: ворога не треба було заманювати — він ліз на форти сам. Нічна атака французької піхоти вийшла достойною та блискучою. Поінформовані про Успенівку, французи кинули туди свої переможні полки, найкращі десантні одиниці. Вісім танків ішло перед піхотними лавами. Долина виповнилася блакитними силуетами, що здавалися Шахаю й Марченкові нічними перелесниками, нічними туманами річки. Шахай послав 5-й залізний полк на чолі з Семеном Виривайлом — ударити ворога в лоб і заманити на болота і грузькі луки. Семен виконав завдання. Місяць освітлював рівними променями долину, повітря від такого світла зробилося густим і мінливим, набої розривалися в повітрі не так блідо, як удень, не так вогненно, як темної ночі, пороховий дим повіяв звідусіль, долинув до Шахая й Марченка, що стояли разом на горбі, маючи в себе під ногами все поле бою.

Шахай чекав, дивлячись на циферблат годинника, доки почне своє діло Санька Шворень. Танки сунулися по долині, стріляючи з кулеметів. Лава піхоти перебігала, падала, пригиналася, йшла вперед на Успенівку. Успенівка мовчала. Марченко став кернуватися. Та Санька знав своє діло — його гармати раптом почали скажену стрілянину. Набої одразу потрапили на пристріляні місця, на блакитні лави ворога. Урагановий вогонь гармат збудив до бою гвинтівки й кулемети. Після недовгої, але убійчої стрілянини, партизани вискочили з шансів в атаку. В останню хвилину до них примчав Марченко і повів полки сам. За годину французи одходили, Марченко зупинив свою піхоту, гдав місце Остюкові, що вискочив з околиць Успенівки. Остук захопив два танки, котрі не могли вилізти з болота, вирізав до ноги екіпаж танків і повернувся до Марченка й Шахая зі шматком французького прапора, запнувшись ним, як хусткою.

— Перший вареник у зубах не в'язне, — осміхнувся Остюк,
— піти хіба та порозбивати їхні штаби?

Шахай, на котрого дивився Остюк, нічого не одповів. Він замислено оглядав долину, по якій відходили французи. Стрілянина потроху рідшала і швидко зовсім ущухла. Остюк зрозумів сам, що вириватися з фортів Успенівки і гнати ворога далі міг би тільки дурень. Лише спираючися на міць фортеці, можна було боротися з ворогом, що був дужчий силою уп'ятеро. Треба розбити дощенту, до білого прапора, не виходячи з Успенівки.

— Як далі? — запитав Марченко, закладаючи нові патрони до нагана і відкидаючи порожні гільзи.

— Ми цих переможців світу завтра рішимо, — процідив крізь зуби Шахай. Певне, увесь час, доки тривав бій, у Шахая були міцно стиснені щелепи... — Я ненавиджу нашу націю за те, що вона не вміє до краю думати й до краю діяти. Хмельницький під Зборовим злякався брати до полону польського круля. Хтось, може, злякався б і тут французів, послав би зараз до них парламентарів і просив би їх помиритися з нами, поїхати геть від наших берегів, заплатив би французьку данину. Я хочу тут поставити своє життя і життя усіх наших партизанів, ми будемо битися до забою, оздоровимо голови і знайдемо енергію — боротися до краю, до перемоги, за гідність, яку розбудила в нас велика революція.

— Хіба те, що хтось би послав парламентарів, означав переляк? Адже ми сьогодні погнали французів? Треба іноді мати розсудливість і не лити крові там, де можна домовитися словами, — сказав Марченко.

Шахай довго не відповідав. Вони втрюх з'їхали з горба і попростували до Успенівки.

З французького боку запалилося два прожектори, за-
сновигали по небу, схрещувалися, як клинки, забивали світлом
місяць і вимітали зорі.

— Великодушність іноді межує з дурістю. Коли справа йде
про одну людину, великодушність нікому не шкодить. Зараз,
коли ворог міцний і цілий, коли діло наше — це наше майбутнє,
— хто посміє думати про дурість?

Марченко їхав попереду мовчки. Не видно було, як він
сприймає останні слова Шахая. Тільки кінь його аж стогнав від
немилосердного дотику острогів. Розмова увірвалася.
Вершники мовчки доїхали до похідного шпиталю і, одві давши
його, домчали кар'єром до штабу дійової армії, що містився у
вагоні на станції. Біля вагона Марченка зупинив поранений в
руку кіннотник. Він тримав за повід коня. Кінь зовсім мокрий,
боки були в милі.

— Нічого не вийшло, — сказав кіннотник Марченкові, — а
Василя вбили. Ми їдемо з білим прапором, ми вимахуємо цим
прапором і кричимо "мир!", а вони шкварять пачками. Потім —
ще й кулеметом. Васька ліг, мене поранило, білий прапор я
віддав у лазареті на бинди. .

Остюк пильно подивився на Марчеика. Той, не зупиняючись,
пішов до себе у вагон. Остюк поляскав по шиї стомленого коня.

— Загнав коня, браток, — сказав Остюк, — ти поклади його,
сукиного сина, десь на соломі і вкрий на ніч кожухом — хай
упріє. Не легко було вам ганятися за миром. Гайда, завтра буде
день!

Кіннотник, не розуміючи останніх слів-Остюка, скочив у сідло і зник у темряві. Шахай задумано подивився на південь, де знову почали схрещуватися прожектори.

Удар Остюкової шаблі не зніс французів голови. Та лейтенант був неабиякий фехтувальник. Він жалкував тільки, що пішов в атаку з парадною шаблею — з блискучою нікельованою нікчемою, котрою тільки й можна було пишатися й брязкати в мирнім житті та на маневрах. Лейтенант злякався гарту кубанського клинка.

В руці Остюка була невеличка шабелька з чорним ефесом, незavidна й скромна, але вона врубувалася навіть у залізо, не пощербившись. Лейтенант, зустрівшись з цим хижим варваром, мав надію засліпити його блиском парадного клинка, — Остук же, не задумуючись, рубав своїм клиночком куди попало, бо знав, що вірна його подруга перерубає все на світі. Від смерті лейтенант врятувався тільки тим, що умів фехтувати. Одбивши перший наскок Остюка, француз хитро оборонявся, вибираючи хвилину та зручну позицію для раптового випаду. Оточуючи двох командирів колом, билися солдати.

Вийшовши вдосвіта з Успенівки, кіннота Остюка виконувала тактичне завдання — маневрувала на правому фланзі, маскуючи обхідний рух Шахаєвої піхоти. В Успенівці Марченко залишився з гарматами та невеликими силами піхоти, котра, проте, збільшувалась без перерви новими десятками й сотнями людей — вони приносили свої голови з околиць сіл. Шахай виконував складний і ризикований план. Союзники — греки й французи — напосідали на Успенівку. Вони зранку ходили двічі в атаку, але Марченко одбив обидві атаки. Шахай маневрував з піхотою на обох флангах — він несподівано з'являвся в одному місці, йшов у бій з тою частиною, що там була, бився жорстоко і, коли ворог стягав більше сил, — зникав і з'являвся в іншому місці. Шахай, дезорганізуючи ворожі фланги, що хотіли охопити

Успенівку, примусив ворога відчутти перед собою колосальні сили партизан. Скрізь, з усіх ярків та лісків, можна було сподіватися атаки і немилосердної різанини. Так усе йти мусило до вечора, коли малось на увазі одночасово ударити з кількох сторін (за допомогою Галата), а перед цим кільком десяткам хоробрих людей локалізувати ворожий штаб. На нещастя союзників і на щастя партизан — французькі аероплани запізнилися прибути разом з десантом і не могли побачити згори всі карти, що ними грали партнери. Ці аероплани прилетіли пізно, коли Успенівську операцію Шахай уже закінчив.

Навкруги Остюка й лейтенанта французької кінноти — билися їхні солдати. Ця зустріч трапилась несподівано. Остюк побачив ескадрон кінноти, що, очевидно, йшов на вивідки околиць Успенівки. Спортивна жадоба кінного бою охопила Остюка, як поломенем. Він вирвав із свого загону сотню і, підкравшись по ложині, вискочив на французів. Ці спочатку не хотіли приймати атаки і тікали кілометрів зо два, та, певно, і їхньому лейтенантові закортіло побитися на шаблях, бо ескадрон одразу зупинився, розсипався, вийняв шаблі і прийняв бій. Остюк летів тільки на офіцера, і вони зустрілися. Остюк страшно вилаявся, підбадьорюючи себе цим, і послав свою кубаночку в повітря над ворожою головою. Француз спокійно одбивав напади, і гарячка-Остюк почав обережніше вимахувати, розуміючи, що так можна й пропасти. Клинки зявкали, коні люто іржали й кусалися, француз одбивав скажені вимахи, Остюк неймовірно лаявся. Лейтенант не витерпів Остюкової лайки. "Прокляття бога!" — закричав лейтенант і ударив шаблею згори в той час, як Остюкова шабля не встигла ще підвестися для захисту. Дві причини затримали рух французького клинка: Остюкова шапка-кубанка на густих кучерях його та погана якість парадних шабель французької армії. Проте череп Остюків ніби репнув — так засвітилося йому все поле. "Душу, балабайку, бога!" — одповів Остюк, махнув

шаблею і згарячу промахнувся. Француз, зрозумівши, що йому не розрубати Остюка парадною шаблею, став несподівано нею колоти. Остюк не любив таких прийомів, на його думку, шаблею можна було лише рубати, і через це не зміг захиститися.

Лейтенантова шабля ударила гостряком у ліву руку Остюка, котрою він тримав повід, пробила долоню, пройшла товстий ремінний пояс, кожушок, френч, сорочку — і потрапила в кістку. Скориставшись з цього, Остюк притиснув ворожу шаблю тісніш до свого ребра, щоб її не так легко було висмикнути, розмахнувся правою рукою і начисто зрубав офіцерові шапку з голови і зачепив плече. Лейтенант упав з коня і, падаючи, шарпнув свою шаблю. Остюк поточився в сідлі і помутнілими очима став оглядати поле бою. Він побачив себе серед чогось такого жахливого і фантастичного, що ледве не упустив з руки клинка. То була грецька кавалерія, що сиділа на віслюках. Сотня Остюка, захопившись боєм з французами, не огляділася, як її оточили греки. Грецької кінноти було до біса. Це побачив з-під Успенівки Марченко, що виїхав на горб подивитися в бінокль на свою кінноту. Він зблід, скочив з коня і вдарив шапкою об землю.

— Здохну, кулю собі дам! — закричав Марченко. — Щоб Остюка ісусова кавалерія полонила?!

Марченкові ординарці мовчки перечekali, доки казався Марченко. Потім він знову подивився в бінокль і радісно зареготав. Остюкова сотня, наче опечена, кар'єром налетіла на греків, зім'яла довговухих коней, вислизнула з пастки, помчала на з'єднання з рештою кінноти. Остюківцям було соромно, що греки могли наважитись воювати з ними на віслюках.

— Їй-богу, застрелився б! — сказав Марченко, сідаючи на коня. Перед ним по долині без перерви котилися хвилі атак. На флангах і в центрі сунули танки. Газові бомби падали на землю і швидко обкутувалися пеленою газу. Низовий вітер стиха котив

ці газові кущі і прибивав їх до землі, стелив над водою річки. "Газами душать", — подумав Марченко, і йому закортіло встромити клинка комусь у горлянку і повернути там його. П'ять танків сильно потіснили центр. Марченко послав туди підмогу і поїхав на цей участок сам. Він покинув коня, вихватив наган і побіг з ним по брустверу вздовж траншей, погрожуючи бійцям розстрілом. Пробігаючи ділянку свого улюбленого Новоспаського полку, Марченко закричав:

— Цистерну спирту даю за танк! В атаку, хлопці!

Новоспаський полк вискочив з траншей, як корок з пляшки, і затюкав на все поле, закликаючи з собою інші полки. Моментально пролетіла по траншеях обіцянка Марченка, і він швидко побачив результати заклику. Такої нерозсудливої атаки французи доти не зустрічали. Як косою, клали партизанів їхні кулемети. Танки зупинилися і поставали фортами, але годі було встояти перед атакою Новоспаського полку. Він чесно заробив своїх три цистерни спирту, деморалізувавши ручними гранатами екіпажі трьох танків. Проте, на кінець атаки багатьом новоспасівцям довелось відмовитися від спирту: вони полягли на полі борні. Марченко посмутнів, коли побачив, скільки людей не повернулося з атаки, і звелів видати Новоспаському полкові ще одного червоного прапора зі штабу. Глибока осінь, наче зійшовши до долини з околишніх горбів, похолодила поле бою. Постріли стали вщухати, ніби вороги збиралися зализувати рани. Ні на чиєму боці ще не почувалося переваги. Сміливість, хитрість і одчайдушність не в силі були подолати такої сили французів. А французькі солдати вже почували втому, хотіли кави і пригадували, що вони, власне, б'ються проти революційного народу, за реакцію.

Гонець від Шахая передав наказа — бути наготові. Перед вечором мав підійти Галат. Півсонний Марченко об'їздив позиції. Він куняв, сидячи на коні, та бачив важкі сни. На батареї Петра Бубона делегація від Новоспаського полку обступила

Марченка. Газові бомби посліпили багатьох бійців. Ті, що пропали від газів, не протестували, але ті, що посліпили, вимахували кулаками перед Марченком і погрожували застрелити його або зарубати.

— Хлопці, — одповів їм Марченко, — коли я переможу, я вам пороблю електричні очі. Коли нас розіб'ють — ідіть і співайте по дорогах про нашу честь і закликайте до помсти. Сліпого дорога годує.

Марченко останні слова промовив ніби до себе. Потім він вихватив шаблю і закричав пронизливо на всю батарею:

— Браточки, не дреф! У французів барахла повні вагони!

Рейками з боку французів з'явилася дрезина. Над нею віявся й здригався білий прапор парламентарів. Їх сиділо троє на дрезині — похмурі, бліді офіцери союзного десанту: капітан-грек, капітан та полковник — французи. Вони були без зброї. Залізничний насип переходив упоперек долину, з нього видко було всі позиції і траншеї, партизани перебігали з місця на місце, стріляючи вгору на честь гостей. Парламентери помітили прекрасне розташування опорних фортів, вірні лінії траншей, в котрих лише досвідчене око могло помітити замасковані кулеметні гнізда. Рішучого бою так і не відбулося досі. Маневри Шахая, заколоти в тилу, що їх чинив скажений Галат, наскоки Остюкової кінноти, уперта оборона Успенівки — діло Марченка, погані настрої солдатів десантної армії — все це спричинилося до того, що, французько-грецьке командування вирішило почати розмову з бандитами-повстанцями, відтягти час, зберегти за собою славу — фактично непереможеного війська і, відійшовши до моря, почати похід знову. Парламентери під'їхали до Успенівки, тамуючи огиду й жах. Бандити здатні були, на їхню думку, зарубати або замучити вісників миру. Та нічого цього не трапилося. Колії були порожні — Шахай хотів

показати дисциплінованість своєї армії. Тільки біля штабного вагона стояла почесна варта — людей близько сорока, попереду впадали в око мідяні труби оркестру. Почесна варта стояла перед вагоном, як валка розбійників — брудна, закурена пилом і порохом, з кривавими плямами на руках, обличчях, на одязі, повісивши на себе безліч гранат і кулеметних стрічок, револьверів і кинджалів. Оркестр з усієї сили бахнув бравурну мелодію, котра ніби зробилася вже національним партизанським маршем — так часто її грали.

— Марш із "Кармен"? — сказав здивовано полковник, сходячи з дрезини. На площадку вагона вийшов зустрічати сам Шахай. Гості зайшли до вагона, а варта стала голосно сміятися з французьких мундирів. Оркестр закінчив грати, і тоді почулися далекі кулеметні та гвинтівочні постріли. Вони линули десь і здалеку — ніби з-за ворожого табору. Парламентери затривожилися, і грек, котрий знав російську мову, запитав про причину стрілянини.

— Вас, гадів, десь б'ють! — одповів похмуро Марченко. Шахай вибіг з вагона, за п'ять хвилин повернувся і покликав із собою Марченка. Останній посварився на парламентарів револьвером і суворо наказав не виходити з купе. Парламентери залишилися самі.

— Це прийшла наша смерть, — зауважив спокійно полковник.

Обидва капітани погодилися. Далеко десь загриміли гармати. Чітко було чути кулеметні речитативи. Бухали ручні гранати.

— Це в нашій тилу, — прислухався капітан-француз. Він вийняв з кишені мапу і розіклав її на столі, — сьогодні звідти

були відомості, що велика банда селян з багатьма гарматами й кулеметами наближається з степів до Успенівки. Веде її той божевільний, що пустив на вітер шість панцерників і спалив полустанок. Він мобілізував усі села, цей диявол.

Палець капітана показав на мапі участок, звідки чулася одчайдушна стрілянина, на котру вже відповідали французькі гармати і бомбомети і котра все розросталася й голоснішала.

— Вони не дурні, — сказав грек, — вони здорово зруйнують наш тил. До цих ми приїхали миритися, а ті, що прийшли зі степу, не знають про мир і лізуть битися. І, звичайно, їх буде розтрощено.

— Тільки б ці в Успенівці не зрозуміли подовше, в чім справа, і дотримали б миру, доки там розіб'ють того мужика, — процідив зі злістю полковник.

— Надія мала, — почулося від капітана, котрий увесь час прислухався до стрілянини, — слухайте, вже тріщить лівий фланг. З правого — теж чути поодинокі постріли.

Стійте, тут у них має бути кіннота — рівнина, бачте, гарна. І рубатися вони вміють.

— Дивіться, — майже закричав грек, заглядаючи у вікно, — он її видно, прокляту кінноту! Вона пересувається поза горбами, як великий полоз, вона чекає, щоб останньої хвилини добити й розігнати знеможену піхоту

Капітан нахилився над столом. Професійна звичка до своєї справи примусила його забути, хто саме б'ється. Капітан бачив абстрактні військові одиниці, що в руках досвідчених майстрів війни рухалися по полю. Союзний табір здався йому островом

серед штормових хвиль. Успенівка розпочала гарматну підготовку. У долині рокотали вже й кулемети. Олівець капітана обкреслив повне коло навкруги союзного табору.

Парламентерів охопив жах. Партизани вміло підготувалися й ставали до останньої гри. Поки що гупали гармати. З флангу і з тилу ревли на союзників їхні сталеві горлянки. На лівому фланзі причаїлася піхота, розташувавшись до атаки. Правий фланг охороняв Остюк — перший кіннотник. На його долю випав останній удар, і Остюк мав надію виконати його в кінному ладу. День ішов до кінця. За годину сонце вже висіло над самим обрієм. Ущухли гармати, настала шалена тиша перед атакою. Парламентери ніби бачили, як перебігають поодинокі стрільці і займають свої місця. З тилу давно вже напосідають божевільні селяни, що не розуміють жаху смерті і солодкості життя. Вони лягають купами перед цівками кулеметів. З фронту — вийшов у долину успенівський гарнізон. З лівого флангу починає атаку піхота. Є лише один вихід для союзного війська, але й там чекають на нього клинки Остюка. Сонце заходить серед тисяч смертей. Останні подихи тисяч людей холонуть, вийшовши на осіннє холодне небо. Парламентери бачать у вікно, як з останніми променями сонця йде до бою кіннота. Це безум, бо половина її загине, не дійшовши до ворога. Полковник і два капітани відчують страх з такої самопожертви, з такого щедрого офірування. Ніби й краю немає людським істотам, що так віддано мчать до бою. Надворі темнішає. Парламентери сидять іще зо три години, дослухаючись до кожного звуку. Потроху потухає бій. Десь іде мовчазна розправа. На кінець четвертої години чекання до парламентерів зайшов Шахай. Він так і зайшов з револьвером у руці, як тримав його увесь час, керуючи боєм. Із зусиллям розігнув він пальці і поклав на стіл порожнього револьвера.

— Вибачте, що довелося трохи почекати, — ми саме підписували деякі пункти попередньої угоди, — сказав Шахай так, ніби у нього зовсім пропав голос.

— Які результати бою? — запитав полковник, і грек повторив ці слова руською мовою Шахаєві.

— Полонених ми не брали, бо не вміємо їх стерегти, а так: хто ліг, хто побіг, хто потягом поїхав.

— Ви порушили закон білого прапора, — закричав капітан, і грек став, хвилюючись, перекладати, — ми ще повернемось і вогнем пройдемо по вашій країні. Ви ще пожалкуєте, що затримали парламентарів, а самі зробили ганебне діло.

— Ми готові вас вислухати, — одповів шепотом Шахай, — кажіть, що ви хочете нам запропонувати.

Голос Шахая був хрипкий і натомлений, але почувалося, що говорить переможець. Які вимоги можна ставити до переможця, коли кожен м'яз його кричить — "горе переможеним"? Все те, з чим парламентарі приїхали, далеко одкинув останній бій.

— Ми просимо, — вимовив полковник, — ми просимо відпустити нас до своїх. І коли ви виграли бій, — дати нам можливість відійти до моря, сісти на пароплави і відплисти додому. Двох тижнів нам досить.

— Я не дам вам і години, — усміхнувся Шахай, — завтра вранці ми будемо біля моря і заберемо все, що не буде на кораблях до того часу. Вас трьох я відпущу трохи згодом, коли можна буде вжити заходів до вашої охорони, доки ви доїдете до своїх. Ви матимете зараз можливість побачити моїх маршалів. Я дав наказа не переслідувати вашу армію, і командири мої швидко будуть тут.

До вагона зайшов Марченко в розідраній матроській сорочці. Очі його горіли, як у вовка, червоні повіки набрякли. Він ніс у руках прекрасну французьку офіцерську куртку. Не соромлячись присутніх, Марченко скинув сорочку і надяг куртку, що ледве зі йшлася на широких його грудях.

— Це зайшов маршал Бернадот, — сказав Шахай, — він поки що не князь Понтекорво і не кронпринц Швеції, але він має всі дані для цього. Він — син новоспаського корчмаря, як Мюрат. Рано пішов до флоту, переплив два океани й кілька морів. Надто любить жінок і славу. Для цього живе і хоче бути першим. Сьогодні він командував Успенівкою і сам водив в атаку полки. Ви могли відчути, як він бився. Це його шабля била вас з фронту.

Марченко дрімав, знесилений боєм. Він не слухав Шахая, у грудях його клетотів сон.

— Це ось заходить маршал Остюк, — сказав Шахай, коли в дверях з'явилась постать Остюка з перев'язаною лівою рукою. Марченко розплющив очі і подивився на Остюка. Кіннотник дзенькнув острогами і привітався з офіцерами. Він ледве рухав ногами — його вимучило сідло.

— Хазяїне, — Остюк сів поруч Марченка, — попоруба-ла моя шабля лівий фланг. Коли б не твій наказ, — ми б гнали їх аж до моря. Скільки коней наловили ми в темряві, а віслюків розігнали геть по степу!

— Остюк — син селянина і вже сім років не скидає військової одежі. Це його кіннота на лівому фланзі сіяла паніку. Шабля у нього — маленька кубаночка, чорнява співуха. Плачено за неї табунами коней і сотнями голів. І ще ніколи вона не пощербилася.

— Зараз зайде маршал Галат, — продовжував Шахай після паузи, — раджу вам поглянути на цього юнака. Він пробився з панцерниками крізь ваш фронт, і це він налетів з тилу — нестримний та безжальний. Пригадайте генерала вашої революції Лазаря Гош, що помер 29 літ віку. Він дорівнювався лише Наполеону військовим генієм. Це — Галат — син робітника, сам робітник, що приїхав у Новоспаське до своєї тітки і залишився у нас жити і після революції.

Двері широко розчинилися, щоб пропустити Галата. Він сповістив Шахая, що Виривайли хотять йому щось сказати і просять вийти надвір.

— Хай зайдуть сюди.

— Вони несуть голову свого брата Петра і рубають усіх полонених, котрі трапляються їм по дорозі.

Шахай зблід, як бліднуть під час гніву. Марченко устав з місця і вийшов з вагона.

— Хай зайдуть сюди, — повторив Шахай. Галат нехотя пішов до дверей і гукнув на когось у темряву. Зайшло троє Виривайлів. Семен ніс чорну голову Петра. Похмура велич братньої жалоби затрусила увесь вагон. Французи зіщулилися, коли Семен поклав голову на стіл і почав плакати перед Шахаєм, б'ючи себе в груди. Мертва голова Петра ніби спала. Вічна усмішка лежала на устах її.

— Братику наш рідний, — стогнав Семен, — та чим тебе поминати, згадувати? Чи кров'ю, чи піснею, чи високою могилою? Дивися, брате-соколе, ось сидять твої воріженьки, — глянь на них, братику, упийся їхніми благаннями, бо я їх зараз різатиму...

Шахай підійшов до Семена і поклав йому руку на плече.

— Скільки ви людей уже втратили, хлопці?

Од дверей вийшов вперед Панько, несучи оберемок шабель.

— Не сиди, небоже, то й бог допоможе, — сказав Панько і поклав шаблі на стіл поруч мертвої голови. — Чуже горе — за ласощі, а своє — за хрін. Свічки поїли, а самі очима свіtimo.

— Це все французькі полки, — пояснив Іван, — кожна шабля — полковник. Погуляли ми сьогодні, батьку. Дозволь тепер братові честь і зробити і достойно поховати.

— Несіть його, хлопці, на гору. Там буде яма для всіх наших братів. І зверху покладемо голову Петра. І насиплемо високу могилу.

Виривайли вийшли. Після них залишився легкий трупний запах. Парламентери, приголомшені й налякані, відчували, що вони божеволіють. Півгодини в купе була мертва тиша. Галат і Остюк спали, хропучи вві сні. Шахай раптом устав на ноги і запропонував французам відправити їх до своїх. На рейках знайшли дрезину, сіли, і Шахай проїхав з парламентами усі небезпечні місця. Попрощавшись, Шахай на своєму Сірому повернувся до станції. Йому прийшло на думку, що треба сповістити столицю і людність Радянської республіки про свою перемогу. Телеграфіста він застав біля апарата. Поруч лежала чернетка телеграми, підписана Марченком. "Розбив французів під Успенівкою, — писав Марченко. — Шахая забито в бою. Марченко".

— Телеграму цю вже послано?

— Послано.

— На яку адресу?

— Новоспаське. Наталці Шахаєвій.

Шахай здивувався і дивувався досить довго, складаючи нову телеграму дружині, що спростовувала Марченкові відомості.

Велике портове місто бриніло від юрби. На рейді ще ворушилися перевантажені пароплави, крейсери й міноноски, деякі з них ще зрідка стріляли на місто, в котрому вже хазяйнувала партизанська армія. Вона збільшилася неймовірно після перемоги під Успенівкою. Оркестри гриміли на вулицях — це був той же марш із "Кармен". На балкон готелю вийшла група командирів, їх зустріли пронизливими криками й вітальним свистом. Мав говорити голова місцевого запілля.

— Не треба! Шахая! — кричала юрба.

Тоді вийшов наперед Шахай.

— Не треба! Шахая!

Ничипір Марченко проштовхався наперед і став, заклавши руку за лацкан французької куртки.

— Я був отаман Шахай! — хрипко й гаркаво кинув він. Кілька хвилин йому не давала говорити людська пристрасть. Він підніс руку догори, і все вщухло.

— Я переміг переможців світу! Європа першого сорту сіла на кораблі і пливе від наших берегів! Європа другого сорту переходить у цю хвилину кордон, і моя славна кавалерія на чолі з маршалом Остюком—топить їх у ріці!

Через річку понтонами відходили розбиті французькі й грецькі полки. Кіннота Остюка напосідала без перерви. Ар'єргард ворога відстрілювався з кулеметів, боронячи переправи. Дорогами валялося майно, розкидане в паніці. Осідлані коні бігали по степу. Прекрасний осінній день погасав, як дзвін. Остук зі своїм штабом розташувався на горбі і пив з фляги вино. Рештки французів перейшли ріку. Ар'єргард іще охороняв понтони, і кіннотникам не хотілося злазити з коней, щоб урукопаш схватитися з ар'єргардом.

Несподівано збоку — за кілометр від Остюка — з'явилася група французів, котра запізнилася до переправи, їх було близько шістдесяти. Вони йшли, рідко розсипавшись по полю, маючи на флангах по кулемету, йшли — гвинтівки на ремінь, їхній швидкий марш та спокійна витриманість розсмішили Остюка. Він кивнув пальцем на них сотенному Василичину.

— Візьми їх, Васько.

Василишин помчав до сотні, заспівав біля неї команду і повів сотню за собою на жменьку французів. Василишин знав, що треба спішити людей для такої атаки, але йому перешкодила самовпевненість переможця. Французи підпустили сотню близько, обернулися, лягли і так зустріли кіннотників, що Остук аж почервонів, дивлячись, як розлетілася сотня на скалки від французької дружної відсічі

— Візьми їх полком, — сказав сердитий Остук другому братові Василичину.

Другий брат, ще більш самовпевнений, повів полк ніби на парад. Нікчемна купка французів знову лягла і достойно зустріла полк. Заторохтіли з флангів кулемети. Полк зупинився, розбився на дві половини і став тікати в степ. До Остюка підскочили розлютовані командири інших полків, але Остюк наказав грати одбій. Сурмач просурмив одбій.

— Хай ідуть, — були слова Остюка, — ну де ти візьмеш іще такого славного ворога!

Він осміхнувся, і його обличчя стало прекрасним, як поломінь.

ТРЕТЯ ПІСНЯ

Голос:

Приходь і здалеку, одчай труби,

Великої військової тривоги!

Летіть, летіть весняної доби

Земля і кінь, списи і корогови!

О вітре мандрів, весну розвівай,

Підкинь до неба пил полків кінноти!

Земля лежить — щасливий, теплий край,

І коливаються її висоти.

Встає туманна путь і день оман,

Весна народжується під копитом.

У неймовірний синій Ханаан

Ідуть полки за Марченком забитим.

Червоний прапор батарей, бригад

На рани їхні ляже, як товариш,

І партизанський бойовий фрегат

Поставить марс, і брам, і бом-брам-парус!

Весна, як струмінь, з безвісті тече,

Як постріли, біжать пісень повтори...

Хор:

Ми стаємо плечима до плечей,

Як ост і норд, як вест і зюйд на морі!

Кінь затримався на кручі тільки мить. Потім він химерно затріпотів, летячи плавко вниз, і за ним водоспадом сипалась у воду земля, що її збило кінське копито.

Уже зникаючи з конем під водою, він бачив, як оглянулося все його військо, що їхало мостом. Механічно сповз із сідла й поплив біля морди Сірого, тримаючись за гриву й допомагаючи

рукою плисти. Кінь лагідно косив оком на хазяїна, на кучеряву голову, що її він любив більше за себе. Сірий був розумний кінь і ввесь свій розум віддавав кучерявій голові. Так пливли вони через ріку.

Це був вірний хід. Шахаїв парубоцький хист затуманив серця партизан. Давня забута юність і нерозважність пролетіли раптом. Тільки почуття тремтіли у всіх і любов до плавця.

— Ех, і душа доброй конь!.. — співали тихо партизани, піднявшись на стременах.

Весна розкрила свої крила. Вона летіла вниз — на масні поля, затуляючи рукою лице. Золотими стрілами радості бовваніли далекі могили. Щось невловиме літало в повітрі, пахучіше за чебрець, терпке, як молоде вино.

Вже й ноги останнього коня процокали через місток, поважно пробігла остання гармата за восьмериком коней, і за нею стомлений гарматник поспішав, ламаючи вербових бруньок собі на шапку. Закурена пилом піхтура проїхала підводами, бовтаючи заанімілими ногами і мріючи. Вже й пил почав сідати урочисто.

Тоді зодягнув Шахай мокру одіж. Голі груди обвіяв вітер ще раз. Заіржав тихо Сірий, оглядаючися назад. Шахай сів на коня легко й весело, і копита дрібно били дорогу — розлогу й суху. Там, де за балкою оживав і зеленів падалишній хліб, він наздогнав своїх.

За кавалерією їхала тачанка, правив блискучий Макар, на тачанці сиділа жінка з дитиною. Це була єдина жінка загону. Сірий зменшив свій біг і пішов підтюпцем. Макар глянув назад через плече.

— Батьку, — сказав, — ще не обіди?

— Які в рейді можуть бути обіди? Шахай подивився поперед себе на тінь. Сірий перемінив ногу. Дитина, що спала на руках матері, розплющила сонні очі й зараз же знову заснула: її вколисав прекрасний день і звичний степ із Сірим та батьком.

Далі їхали мовчки. Кіннотники далеко спереду доспівували десятую пісню, яку виводив маршал Остюк. Це була пісня про чумака, що з батіжком доганяє долю. Вітер розносить степом горе чумацької душі. Через те, що вітер малий, чи, може, через те, що обрії розходились далі й далі, пісня пливла за кіннотниками.

Гарматники трусилися на ящиках. Комбат Соса крутив вуса й намагався вгадати свою кар'єру, їздові на конях боком сиділи на сідлах, думаючи кожний. Кулеметники порозвалювались на тачанках, і здавалося, що їм і чорт не брат. Довгі чуби виглядали з-під кашкетів, і мимоволі згадувались руки, що пестили б таку красу.

А піхота пісень не співала. Сидячи на полудрабках підвід, вона говорила про землю.

— Тут би та пшениці вкинути.

— А може, баштан?

— Баштан балку любить, щоб холодок був увечері. "Пшениця", "жито", "чи глибоко вода?", "дерева немає" — і мимоволі очі звертались на командира, що був їхньою волею. Чи не все рівно куди — щоб він тільки був на коні та його спокійні очі спереду. І землю, і Шахая вони любили однаково.

Власне кажучи, весни ще не було. Суха ковила ще стояла міцно. Але куди дінеться вона за тиждень? Куди піде її глузливий шелест, коли заговорить нове покоління трав? Зникла ж уже її золота краса й павутиння степової осені? — Зникла!

З вирію — чудесної сторони! — вертаються журавлі. Завжди весна й журавлі — це одна мелодія. І здалось, що тіні від журавлів упали на військо.

Саме з'їздили в полонину. Кіннотники вигравали на губах неймовірно сороміцьку пісню, не червоніючи. Слова гинули у висвистах та зойках. Тільки мелодія гугоніла. Та танцювали коні.

На обрії, що був зовсім близько — по той бік полонини, — замаячили постаті. Вони бігли, як шалені, кіньми. За чим вони гнались? Це ж не кіннотники, що оббігти хочуть ворога, — вони махають руками, як вітряки. Невеличкі селянські коні мчать просто в полонину. Це — селяни.

Гін із двоє ще до війська їм бігти. А між ними та військом трава кублиться, хрущить, шумить молочай сухий і полинь. Біг якийсь чи, може, льот? Ось-ось цей слід повернув по траві, обминаючи військо. Ще швидше тріскотить трава. Обминає передніх кіннотників. Що це? Шахай сміється, звертаючись до жінки:

— Хорти зайця погнали!

Хорти пробігли за кіннотниками, приминаючи траву, як вітрова хриля. Потроху зупинилися несміливо селяни й не знали — злізти їм з коней чи не злізти.

Кіннотники замовкли. П'ятеро соколів відокремлюється від них, нахилиючись кожний до гриви. Починається погонь. Наче то риби дивні пливуть по землі, пливуть ковилою, стеляться, витягуючись удвоє, перелітають рівчаки. Наче то тумани вночі звиваються клубками, щоб долетіти до місяця. Гей, дзвенить вона, як вітер, людська відвага!

Але не такої думки Шахай.

Він підніс до очей бінокля, і Сірий став, як неживий, затримуючи дихання.

— Летять добре, чортові сини, та не знаю, де сядуть.

Як ти гадаєш, Макаре?

— Сволочі!

Макар, не повертаючи голови, презирливо дивився на вершників. Усе військо стояло в полонині. Піхота проминала ноги, скачучи й борюкаючись. Кулеметники зняли чохла з кулеметів і ладили стрічки.

— Сюди веди! — крикнув Макар кіннотникові, що гнав поперед себе селян.

Селяни підійшли й потупились, їхнім коням заглядали в зуби й шарпали за хвости десь за першими підводами. Селяни дивились мовчки на Шахая, чекаючи його слів. Вони знали партизанські закони — "мовчи, визнаючи" і "взнавши, мовчи" — і виконували їх завжди. Вони чекали запитання.

— Привести їхніх коней, — сказав Шахай, злізши з коня й поправивши на собі пояс.

Селяни ще більше похмурились, тільки в очах їхніх пройшов блиск радості і зараз же загинув.

Коней привели.

— Як звать? — запитав Шахай, підносячи руку до вуха кобили, що підвела голову.

— Рябою.

— Так от — забирай свою Рябу та доганяй хортів. Селяни подивились один на одного, їхні подерті свитки світили латками. Чорні й шкарубкі руки не знали, куди дітись у подяку. Нарешті одна з них торкнулась командирового френча.

— І заприсягнусь, що ви наші. Гарна в тебе бандочка, батьку!

Макар проковтнув посмішку. А степові очі Шахаєві відверто сміялись.

— А чого вона тобі подобається — оця моя банда?

— Коні добрі, люди правильні, та й ви, видать, нічого собі чоловік. За нас ходите.

Переднім кіннотникам набридло стояти на місці, їхній Остюк примчав до тачанки. По-молодецькому злетівши з коня, він козирнув, дзенькнувши острогами.

— Зачекай, — Шахай підійшов ближче до селян, — навкруги тут не зустрічали якого війська?

— За залізницею по селах стоять трохи — в погонах. Та в тебе більше.

Сила була справді добра: гармати вилискували на сонці вряд і десятків зо два кулеметів на тачанках. Сотня доброї кінноти і решта — підводами.

— А тут, на горі за насипом, поїзд із гарматами ходить. Сюди й туди.

Зустріч наявне ставала корисною. Оглянувшись кругом, Шахай дав наказ Остюкові вислати розвідку.

— Хорти, певно, і самі знайдуть дорогу додому. Паняйте! — сказав він неголосно до селян і взявся знову за бінокль.

Чорні крапки, що ними зробились п'ять кіннотників у далечині, збільшились і поближчали увосьмеро. Вони мчали далі, пригнувшись на сідлах.

Раптом біла квітка розкрилась високо над їхніми головами і потім друга й третя. Шахай, усміхнувшись, покликав ординарця. В полонину долетіло один за одним три вибухи шрапнелі.

І майже одночасно, як луна, стукнули відгомоном звуки від ворожих гармат. Полонина вся заклацала зброєю. Кулеметники обняли свої машини.

Вершники мчали назад. Ще три шрапнелі луснуло вгорі, обдавши їх жахом смерті. І потім стрілянина вщухла.

Степова балка мусила стати вихідним пунктом бою. Синьо-рожева хмарка вгорі пливла самотньо над неміряним степом. Вона наближалась до сонця.

Все затихло перед боєм. Над кіннотниками знявся прапор. Тремтяча рука якась тримала його, пригорнувши до себе.

Талановитий Галат бігав від тачанки до тачанки. Він проклинав себе самого і всіх на світі, шукаючи шапку, через яку й день йому немилий і воювати він не хоче — на сміх людям — без шапки.

Ординарець наче з-під землі вилетів на бистрому коні. Обсмикуючи на собі гімнастерку, він розповів Шахаєві про бронепοїзд, що ходить він по рейках, сюди й назад, маневруючи.

Повернулись і розвідники. Остюк сам підїхав із ними, похитуючись станом, як кокетлива дівчина.

— Це твої люди, Остюче, за зайцем бігли?

— Це мої.

— Покликати.

Полонина гула, як вулик. Особливий хвилястий тон — сторожкий і тривожний. Наче відразу думки вийшли на день, тріпочучи на сонці. Все стояло вкупі — так, як поставила дорога. Розвідники повертались на свої місця, згори поглядаючи на піхоту й заграваючи з гарматниками. П'ятеро кіннотників Остюкових нарешті підїхали — мокрі й потомлені. Вони зупинилися перед командиром, чекаючи нагороди за

геройство. Коні їхні були сірі від мила, з обвислими гривами й хвостами, і важко дихали, закриваючи часом очі.

— Судити вас будемо потім, — сказав Шахай, — за вашу заячу відвагу під час рейду. А тепер спробуємо, — промовив він тихше, — яка вона у вас. За мною!

Він спокійно зрушив із місця свого коня й поїхав уздовж валки партизанів. Поруч із ним їхав Остюк, задуманий і суворий, а позаду — п'ятеро.

Коло кіннотників стали всі семеро. Остюк передав щось своєму помічникові. Привели двох запасних коней, і на них сіло двоє кіннотників. Які в них були думки? Такий страшний переліт — від нагороди до суду — зігнув їм спину. А проте, спитайте партизана, що таке є, зрештою, смерть. Особливо, коли рука вірного товариша пустить кулю в серце.

Шахай виїхав на гору. Дійсно, далеко десь між залізничними насипами вився кучерявий дим. Ось він і вийшов по цей бік. Сонце вдарило його з полудневого неба стрілами, наче зупиняючи. І він зупинився.

Шахай показав пальцем ліворуч по залізниці, де верстов за п'ять стояла купка дерев.

— Їдьте до тих дерев. Поспішайте. Бронепоїзд мусить бачити вас увесь час. Коли ми перейдемо залізницю, повертайте за нами.

Остюк незрозуміле дивився слідом за кіннотниками.

— Їх переб'ють з бронепоїзда. Вони й половини не проїдуть.

— Ти, Остюче, подумай, що буде. Знаєш гру в те, хто дурніший вийде?

Остюк звів плечима, махнув головою.

— Це коли певна дія викликає одну певну думку. Що ти подумаєш, коли дівчина винесе тобі гарбуза?

— Я їй вимажу ворота!

— Ти думатимеш, що вона за тебе не хоче. А коли ворог почне ставити проти тебе гармати — що тоді думати? Невже — що ворог хоче знятися на карточку?

— Я йому, сукиному синові, покажу, як виставляти гармати!

— Ти будеш певний, що він пустить шрапнель або картеч. Тепер же, що подумає інтелігентний капітан на бронепоїзді, коли побачить, як летять твої хлопці йому навперейми?

Але Остюк уже сміявся, вставши на стременах і взявшись руками за ший коня.

— Він подумає, що вони зірвуть йому рейки! Це є гра. Не гірш Успенівки.

З бронепоїзда побачили метких вершників трохи запізно. Пустили зо три шрапнелі високо в небо. Вершники їхали далі. Ще кілька шрапнелі в приліпилося до безхмарного неба. Бронепоїзд став потроху одсуватись, звільняючи путь. В'їхав у насип і швидко вплив по другий бік насипу. А вершники все бігли йому навперейми.

За знаком Шахая Остюк засвистів умовно в полонину.

— Чим же вони там зриватимуть?

— Жаль, що немає чим. Динаміт вийшов увесь. І Остюк сміється знову, розвалившись на сідлі. Військо ледве показалося з полонини. Вітер розколював прапор, нестерпиме ворожий до блакиті і здалеку видний. Він був дисонансом в оцій весні — з її невловимою блакиттю повітря та сіренькою зеленню землі. Наче птах якийсь, викупавшись у фарбах вечірнього заходу, коли сонце лягає в долину, виринув і несеється собі, колишучи крилами.

Червоного прапора красна зоря

Обійде із нами далекі моря.

Це пісня лунає від кулеметів. Галат диригує з своєї тачанки. Це тачанка стоїть, і навкруги неї кулеметники з чубами на цілу околицю. Завзято доспівують свою пісню, похитують у такт головами. Вони обнялися й стоять, поклавши руки на шию один одному. Шахаєва хитрість облетіла вже всіх, звеселивши.

Але й кулеметники ось рушають. В'ється степовий пил з-під коліс. Жайворонок висить на невидимій нитці, співаючи весну. Пісня його тремтить згори, не перестаючи, наче ллється десь в озерце чистий і холодний невеличкий струмінь.

Їхали далі.

Ген-ген позаду залишилась залізниця, на ній досі маневрує поїзд. Пішла бита дорога. Розтяглась валка вздовж, і край її заховався в долині. Недільне сонце падає нижче й нижче.

Весно, весно, прийди на ці поля скоріш і полий їх травами
хлібними і сіном, сіножатями й царинами!

Працівників у полі не чути. Одчайний безголосий сум
обгорнув усе і кричить — просить робочих рук. Земле наша,
матінко, кров'ю полита, лежиш ти напохваті у всіх! Кожний
руки, що від бажання спітніли, кладе на тебе. Але хто покладе
руки на чепіги? Хто потом закрапле борозну на дощ і на
врожай? Так і хочеться застромити зброю на межі й піти вздовж
за скибою, витираючи піт. Ще не час, однак.

Так думає Шахай. Сірий аж замріявся, легко тюпаючи поруч
тачанки, їздець не підганяє його, віддавшись думкам. Проте
нічого не вчитаєш у нього на обличчі. Похмуро зламані брови й
над ними високе чисте чоло — на перший погляд. Далі й суворі
уста запримітиш, і сильне підборіддя. Це — звичайний парубок.
Роки царської війни поклали багато важких думок у мозок, і ці
думки світять тепер з очей. Суворе обличчя! А гляньмо-но, коли
усмішка покривить губи йому, коли розправляться брови —
кращого не знайдеш у світі обличчя. Ось воно сміється й
тремтить куточками губ — блищать степові очі. А в той же час і
наче стримує цю усмішку, знову хмурить брови — і ще
дорожчим від цього стає! За цю усмішку можна піти на скін,
можна вирости в своїх очах, знайшовши сили для нелюдського
діла. Тільки з нею можна розуміти всю велич і таємність слова —
чоловік.

Уже потюпалися коні. Вже не співають пісень кіннотники.
Навіть Галат похмурих лице своє, звисивши одну ногу з тачанки.
Земляна пара коливається на обрії — то жене святий Петро
отару овець. Парко в повітрі.

— Тату, сідай до нас із мамою.

Це дитина порушила тишу. Мати ніжніше пригорнула її до себе, а Шахай зліз з коня і поїхав тачанкою, тримаючи Сірого за повід. Дитинча горнулося тепер до батька.

Нерівний і мелодійний звук повис раптом. Шахай співав. Його думка, літаючи десь, а може, логічно мандруючи, розважала себе піснею. І дійсно, здавалась розмовою ця пісня. Даремно шукати б умілого співака. Паузи розтягались тут неможливо. Певні звороти мелодії повторювались не раз любовно, забиваючи інші. Але ж чому такою близькою оця пісня стає Макарові, що зсуває він кашкета і лагодиться й собі підтягати голосно?

Верховино, ти світку наш!

Гей, як у тебе тут мило!.. —

співає Шахай.

Спереду оглядаються чомусь кіннотники. Комбат Соса аж обкрутився конем двічі. Піхота ставала на полудрабки. Потім і Галат заворушився. Остюк відстав потроху від своїх, байдуже наче оглядаючи партизанів. Він ізліз поправити підпругу й замість того перестелив пітника. Пил невеличкий від копит та коліс обгортав йому ноги. Сонце просвічувало крізь цей пил, і здавалося, що стоїть Остюк за чудесним кущем, що куш узявся весняними бруньками й пухом і через те — прозорий.

Нарешті сідло лежить як слід. Остюк оглядає його критично ще раз.

— Цабе з дороги! — кричить йому Макар.

Остюк ніби раптом помічає Шахая. Мить — і Остюк на сідлі.

— Як ся маєш? — під'їздить він ближче до тачанки. — Там усі хлопці бояться, чи не захворів ти часом, що сів у бричку. Насправді, як?

Справжня тривога є в його словах. Але він боїться показати цю тривогу. Він тримається свobodно, слідкуючи за Шахаєм, щоб учасно обернути все на жарт.

— Добре, — каже Шахай, — все гаразд.

Потім придивляється наперед.

— Твої розвідники поспішають.

Кілька хвилин мовчать. Остюк їде поруч, байдуже помахуючи ремінцем. Зброя в нього командирська — шабля, маузер, карабін, до сідла приторочений, та французький бінокль на грудях. Шапка-кубанка з чорним верхом ледве тримається на голові.

— Мчать просто сюди, — каже Остюк.

Шахай поправляє пояс. Торкає рукою револьвер у кишені (іншої зброї він не має) і сідає на коня. Під'їздять і розвідники, їх двоє. Один говорить, а другий важко дихає й дивиться просто в рот першому, наче хоче заповнити його своїми словами.

— За горою в долині село. Перед селом вітряки. Там стоять кулемети. Стоїть багато піхоти. Кавалерії мало.

Наче вихор, полетів Сірий під гору; поминаючи своє військо, Шахай знав, що все воно здригнулося. Підсвідома певність небезпеки викликає поспіх. То дурниці — спокій перед боєм! Кожний поспішає так, наче всі сили його потрібні тільки на

годину. Всі чуття неможливо загострюються. Кожне слово викликає думки й думки. Як метеори, проносяться вони, затуманюючи кришталевий день, а може, ще більше дзвінкої нерухомості надаючи повітрю. Наче сон сниться, нервовий, напружений. Дурниці, що дехто спокійний буває перед боєм!

Шахай такий, як і всі. Але він витриманий неймовірно. Він спокійний з виду, як гіпнотизер, що тримає в себе ключі від душі цілого війська. Він вилітає на гору і стає так, що ворог може бачити тільки його голову. Остюк, Соса, Галат і Марченко, начальники п'яти сотень піхоти, стають позаду.

Поволі збігає в долину рілля, клаптики сінокосів і озимина. Сонце просушило її за день, вигнавши пару. В долині село відгукується різними голосами, так що й не розбереш: чи воно корова реве, чи горобці там з весни радіють, що прийде вона всім на радість. Верстов зо дві до села — не розчуєш толком. Десь димарі димлять — хазяйки вечерю варити заходжуються, і дивно якось збоку дивитись на мирне оце життя поруч з війною.

Великими групами стоїть перед селом військо — до тисячі набереться. Чекають. Але щось гармат не видно — не знати, чи поховано їх, може.

Шахай думає, що це зручний випадок для артилерії. "Вони не чекають на мене так швидко — легше нападати, ніж оборонятися. Де ж, однак, їхні гармати?"

— Соса, — каже Шахай, — давай сюди батарею. Став її отут на відкритому — попробуй розгромити оту купу.

Соса привів свою батарею на ристях. Одна за одною чотири гармати стали в ряд на бугрі. Вже поодлітали назад передки з кіньми, і наводчики взялись до панорам.

Р-раз! — вибухнула ворожа гармата.

Р-раз! р-раз! р-раз! — іще три приєднали до першої свої голоси.

Ворожа артилерія закопалась перед селом за млинами й садить тепер на пристріляне місце. Як же ж ісхопилися гарматники! Земля стовбурами стала навкруги, закривши очі кривавим туманом, а сонце раптом коливатися стало на небі. Де вже тут стріляти! Підлетіли коні з передками, причепились, шарпнули — і покотилась батарея назад, не сказавши свого слова.

На ворожій боці до чотирьох гармат долучилося ще чотири. Від ляку заговорило кілька кулеметів і відразу ж замовкли. Піхота розбилася на боки, розсипалася, як мак, уздовж, утворивши фронт. А гармати били правильно й точно, підкидаючи землю й орючи поле, наче хотіли перепону покласти між ворогом та своєю піхотою, що поволі розгорнулася в одну розстрільну, маючи й резервні розстрільні. Вона йшла в наступ, розправивши фланги, як крила, і відкинувши їх трохи назад для більшого розмаху. Всередині фронту чорніли тачанки з кулеметами.

Шахай не чекав, доки ворожа піхота насяде його партизанів. Людською кількістю ворог задушить і зітре з землі. Але ніхто навіть і гадки не мав, що командир вагається або хвилюється.

Балка нагадувала приблизно велетенську підкову, що охоплювала своїми боками ціле поле, яким тепер наступала ворожа піхота. Кінці підкови сходилися в селі, де була артилерія. На вершку підкови стояли партизани. План був ясний.

Через хвилину партизани зникли, залишивши ворогові порожнє місце. Ліворуч балкою пішла Остюкова кіннота, підсилена кулеметами. Праворуч балкою повів Шахай решту війська — піхоту, гармати й кулеметників. План був — ударити ворога зразу в обидва фланги з боків.

Стали. Троє вершників помчало далі балкою до села, а весь загін лаштувався до бою. Розтяглися півколом гармати, повернувши на ворога морди. Вся піхота залягла на горбі в ряд. Кулеметники розбіглися з тачанками на фланги, і Галат без шапки лаявся коло підводи з патронами, не сміючи піднести голос. Тільки ворожі гармати стукали далеко. Все робилося в такій страшній і нервовій тиші, що всім здавалося — нічого на землі немає: ні міст, ні сіл, ні людських звичаїв, тільки вони самі зійшлися тут на герць, самі на весь світ — вони та їхній ворог...

Шахай обережно під'їхав. Він побачив фланг ворога, що наближався до нього. Розстрільна йшла бадьоро й енергійно з правильними інтервалами між людьми й кулеметами. Такого ворога варто було подолати. Він подав знак гарматам і ліг на землю коло Марченка. Він почував, що всі люди дивляться на нього, і спокійна усмішка ледве пролинула на його губах. В собі він був певний, і це відчував також і Марченко, чию загибель у кінці рейду оспівувала армія. Марченко сам був криця, і ніщо не страшило його.

Ревнули гармати, і снаряди полетіли через партизанські голови вперед, розриваючи повітря і скажено виючи. Зразу наче всі стали трохи недочувати.

— Тепер пора, — сказав Марченко після третьої сальви .

Він скочив на ноги і пронизливо закричав:

— Хло-опці!

Все підвелось.

— Гайда!

П'ять сотень піхоти рушило рішуче вперед. Розгорнулися в ширшу розстрільну. За ними тягли по землі кулемети. Галат із кулеметниками на тачанках залишився в резерві. А гармати били вже по ворожій артилерії, мацаючи набоями, як пальцями, вдалині.

Коли вибігли на бугор, чекали побачити Остюка з кіннотою на другім боці. Але його не було.

Ворожі лави розгубились трохи, діставши короткий і страшний удар на свій лівий фланг. Забігали люди, передаючи бойовий наказ. І швидко ворожий фронт став повертатись, шикуючись, розгортаючи свої крила, щоб битися в лоб. А Остук ще не з'являвся.

Ворог рушив уперед, його артилерія намацувала партизанські гармати. Не раз і не два падали партизани.

Але була вже невидержка.

Тоді махнув командир Галатові. Тачанки вилетіли з обох боків, помчали скажено вперед і, зробивши кожна красивий заворот, застрочили відразу всі шістнадцять кулеметами... Ворог відбивався своїми. Його люди, лежачи, брали галатівців на мушку, але багато візьмеш ти, коли в лоб тобі летять тисячі смертельних мух, свистять і риють землю! Це тяглося кілька хвилин. Партизанська піхота за цей час нарила землі й лежала вже в шанцях, готуючись до відсічі. Ворога трохи порідшало від

кулеметів, він одсунувся назад. Всі тачанки вмиль повернули коней і, підстрибуючи по озимині, бігли до балки. Піхота відразу ж прийняла на свої плечі ввесь бій. Остюка ж усе не було.

Хвилин двадцять уже йшов бій. Настрій складався поганий. Ворог навідав міцніш і міцніш. Його люди, чуючи свої гармати, мали бойовий дух. Партизани в шанцях нервувались, як малі діти, — багато з них стріляло, не цілячись, заспокоюючи цими пострілами панічність і страх смерті. Тільки сотня обстріляних вовків лежала спокійно і стріляла, вишукуючи ворога. Панічність була в самому повітрі. Отак скочить хтось на ноги та й біжить просто під кулями, виючи по-звірячому, загубивши пам'ять. Найхоробріший партизан може піддатися паніці — це пошесть, безум, що спалахне в одну мить, і не знати, з якими страшними наслідками! Через те й не люблять партизани боягузів: такий і сам пропаде, й за ним усі хоробрі, що заквітчали себе перемогами. Боягузові одна доля — смерть!

Шахай відчув цю панічність. Зібравши волю, він сів на коня. Тільки непереможність і спокій командира рятують становище. Він поїхав під свистом куль легкою ристю до лав, знаючи, що спокійна й привітна усмішка повинна бути на його губах. Він підїхав до лав, скалячи зуби.

— Хлопці, — почули всі, — я з вами!

Паніка пройшла, очистивши повітря. Стало легше дихати. Часто почали стріляти бійці. Тільки один партизан, почувши рану на голові, зірвався з місця в смертельній тузі, хоч рана й була легка, і побіг назад, кричачи дико. Шахай, підбігши конем, ударив його кулею з револьвера. Боягузова кров бризнула на коня. Ще одного втікача забив Шахай. А кулі літали, як трутні, тонко співаючи погребні пісні. Душа тужила перед смертю.

Бій важчав.

В цей час замовкли ворожі гармати, і стало уривками чути, як строчить там кулемет. То троє партизанів допалися до ворога! Вони мчать по селу, стріляючи в світ, та утворюють ілюзію раптового наскоку на ворожий тил. Артилерія замовкає.

Ворог губить свою бадьорість. Уже партизани беруть до своїх рук ініціативу. Завзято йде лава на сильнішого ворога. Аж ось і Остюк з'явився на рівнині. Кіннотники мчать, вилискуючи шаблями, і вигукують, кричать, ревуть — лише гупотить земля. Знову махнув Шахай Галатові. Вибігли на ворога тачанки. Наче повеселішав день.

Ну й хіба тактовно — розповідати, як іллється потім кров? Це не просто червона юшка, що на неї можна тверезо дивитися! Тепла й пахуча така та солодка, що нею не заллєш ніколи жаги, вона ллється у весняну землю — на ясні зорі, тихі дощі, на врожай...

Бій кінчався. Частина кіннотників побігла ловити ворожі гармати, що давно вже втекли. Тачанки, підібравши мертвих і поранених кулеметників, покуріли в село. Підводи розшукували поранену піхтуру.

Махнувши востаннє клинком, під'їхав Остюк до Шахая. Голову йому вкрив пил, і з-під брудної кори над вухом проступила кров. Він скочив із коня, похитався трохи, як п'яний, не стоячи на ногах від втоми, і витер об озимину шаблю.

— Понімаєш, — сказав він хрипким голосом, — там у балці в їх кавалерія була. Прийшлося попобігати за ними, доки вирубали на капусту. Задержка вийшла.

В село в'їздили з піснями.

Коли бій замре й розпливеться пороховий дим, вітер стомлено повіє землею тихою радістю життя, і мертві спочинуть на межах у братських могилах; коли вечір прилетить здалеку, розіллє весняні настрої, огорне туманом обрії, до яких прагнеш весною; коли дим блакитний стане на весь світ, інакший кожного вечора в короткім людськім житті, тоді хто повірить, що існує смерть? Нікчемне людське серце витче собі найтонше марево радостей. Воно тремтітиме сильно, наче поспішаючи перебігти свою путь бадьорими ранками весни!

Отже, партизани співали. Голоси хрипко лунали у вечірнім повітрі, і вони були страшні, як клекіт. Стогін поранених, гуркіт коліс, іржання морених коней, про яких не можна було сказати, які вони на масть, так вимучив їх бій. Загін вливався в село. Остюкова кіннота найбільш виграла від бою, захопивши коней і переманивши піхотинців на сідла. Галат нудився, сидячи на тачанці. Він відбив стільки "максимів", що задовольнив навіть своє завидюче око. Сосині хлопці за допомогою кіннотників наздогнали кілька зарядних ящиків і дві гармати. Тепер Соса й командир другої батареї Санька Шворень сварились, їдучи попереду, за таке добро. Тільки Марченко, сам легко поранений, збирав своїх нешвидких дітей. Нарешті й він уїздить до села на чолі цілої армії підвід, в'їздить останній — за кіннотою, кулеметниками, гарматами.

Шахай пропустив повз себе увесь цей цуг, стоячи край села. Морені коні танцювали, проходячи мимо. Партизани підтягнулись, як регулярне військо. З незвичайною гордістю півлежали на тачанках галатівці, поклавши ногу на ногу. Це була мовчазна гордість цілого загону за командирову вдачу. Ще раз Шахай подолав.

Об'їхавши всі застави, що не випускали нікого з села, побалакавши з селянами, що прикидалися безпросвітними дурнями, і вирікши долю полонених солдатів (офіцерів порубано зразу), Шахай почув одинокий постріл недалеко. Сірий домчав за хвилину туди. Невеличкий гурток людей стояв там і меланхолійно дивився вниз на землю, де бився підстрелений чоловік, щось белькочучи й захлинаючись і уткнувши обличчя в землю. Тут же поруч стояв квартир'єр Єсіков із револьвером. З сусіднього двору виглядало кілька партизанів.

— Хто це?

— Я його спіймав у клуні в полові. Це — стражник! — Єсіков чекав на Шахаєву подяку й говорив запобігливо щиро. Селяни мовчали.

— А хіба в нас суду немає? — Шахай, сказавши ці слова, покликав двох людей з ближчого двору. — Відберіть у нього зброю й ведіть до мене на квартиру.

Тільки пил покурив за Шахаєвим конем. Віддавши револьвера, ішов Єсіков під конвоєм.

Попова хата, що їй призначено під штаб, виходила ґанком на площу, де розташувалися гармати. Коней було розведено по стайнях, і коло гармат де-не-де манячив стійковий. Соса сидів на гарматі і, поклавши книжку на затвор, читав. Безперечно, це були вірші Лермонтова. Ними завжди козиряв Соса, виказуючи свою належність до культури. Книжку було зашарпано незвичайно.

Шахай знав це також, як і те, що Соса гарний боягуз. Прекрасний гарматник, добрий начальник — колишній офіцер боявся смерті і не вмів це заховати, як інші. Тільки граючи на

честолюбстві Соси, на його кавказьким темпераменті, Шахай переводив струни Сосиноного страху на бойовий лад. А в мирній обстановці хоробрішого за Сосу не було.

Хвіртку відчинив хтось ізсередини. Шахай зайшов помалу, як ходять люди сильної волі, що завжди є насторожі. Позаду, майже по п'ятах, зайшов Сірий. На подвір'ї стояла бричка. Макар мазав колеса в дальшу путь. З сінешніх дверей вибігали й знову заходили вістові. Сонце вже зайшло, залишивши після себе трошки дня й денної метушні. Але все це було як відгомін. Вечір стояв ясний, надходила прохолода, і денне світло згасало непомітно, щоб одразу перейти в темну весняну ніч.

У сінях привітався хазяїн хати, не знаючи, хто він є, оцей невеличкий і невидний чоловік, що йде з таким виглядом, наче всі двері світу мусять перед ним відчинитися навстіж. У великій хаті готували вечерю. Дочка підбігла до батька і обняла його ноги. Жінка усміхнулася стомленим обличчям — цей не перший бойовий день дався їй узнаки. Шахай почав жартувати з малою, згадуючи якісь пригоди, що були минулої ночі. Помирилися на тім, що дочка мусила зливати батькові на руки, доки він умивався.

Зайшов Остюк — вимитий і перев'язаний, від чого його кубанка майже не трималася на голові. Він сказав, що Єсікова привели до двору.

Зустріч Шахая з Єсіковим відбулася в маленькій кімнаті з невеличким віконцем. Єсіков переступив поріг і побачив тільки спину Шахая, що стояв, задумливо барабанячи пальцем по склі. Коли зачинились двері, Шахай помалу обернувся й зробив два кроки до Єсікова. Квартир'єр одразу так зблід, що й увечері це стало помітно.

— Ти що це мені в рейді розстріли влаштовуєш? Не попереджав я тебе вчора?

Тихо пролунали ці слова — їх чуло тільки вухо Єсікова. Остюк, що стояв за дверима, і піп у сусідній кімнаті нічого цього не чули. Тільки стогін пролунав потім та короткий удар у стіну. Упало щось важке на землю — і все.

Коли Єсікова витягли з кімнати з наказом дати йому ще десяток шомполів, Остюк зайшов до Шахая. Остюк, видно, нервувався. Остюк зіперся об косяк дверей.

— Іменем даного мені від партії контролю, прошу пояснень. Це ти хочеш стару дисципліну завести?

— Він без суду розстріляв. Важно, щоб населення знало, що в нас суд є, а не самосудчики.

— Тоді к ногтю його, гада, — нічуть же не бити!

— Є різні породи людей, — протягнув Шахай, — одного вдар — горлянку тобі перегризе, а другий ще більше старатиметься. Першого стріляй, коли виправити не можеш, а другого бий і вчи.

До вечері зайшли вдвох, розмовляючи про штабну нараду. Остюк грався оздобленими ремінцями свого пояса.

Трошки боязно й чудно було попові. Криваві синяки на Шахаєвих руках, гупання в стіну і цей товариський жартівливий тон розмови — здавалося, що не можна бачити це в одного чоловіка.

Вечеряли всі з апетитом, натискаючи на м'ясне. Остюк витирав руки об синє сукно штанів. Розмови точилися біля Сосиноного коня, якого він годує зі своєї ложки. Шахай похвалив прекрасного коня, що вартий більш за іншого чоловіка, а Остюк, віддаючи дань красі й бігові четвероногого друга, хотів щиро вилятися з цього, але вчасно прикусив язика.

До дверей зайшов селянин. Звичайний, непоказний, засушений життям, так що не впізнаєш його віку.

— Драстуйте, хліб-сіль! Добрий вечір, батюшко! З неділею будьте! Де отут у вас самий головний?

Остюк підійшов до селянина.

— Чого тобі?

— Та жалобу хочу на вашу вармію подати. Останню теличку зарубали.

Шахай подивився на нього пильно.

— Сідай вечеряти, дядьку, а там потім розберем.

Селянин сів за стіл, наче це робив уже не один раз і наче звично йому було їсти в такій кумпанії. Вечеряли далі, аж доки не посвітили ламп. Повставали.

Надворі селянин таємниче оглянувся навкруги й зашепотів на вухо. Він був у шуряка в сусіднім селі і приніс відомості про ворога. Синчаки, Павлівка й Довгий Кут повні війська. Навіть на Ковалів Хутір — ось тут за горбом — наїзять інколи. Тисяч кілька. Чув від шуряка — напевно, і щоб його хрест побив! — що завтра "в наших селі буде позиція". Що завтра о восьмій годині

ранку з усіх трьох сіл — Синчаків, Павлівки й Довгого Кута — почнеться наступ цього війська. Павлівка — в центрі, Синчаки — зліва, а Довгий Кут — з правого боку.

Шахай подивився в вічі селянинові.

Можна було вірити, а можна й не вірити. Обережність — насамперед.

Відпустив селянина додому, наказавши наглядати за ним таємно. Потім рушив до хати.

Червоний місяць зійшов низько над степом. Наче якийсь чудний бутафор вирізав його з червоного паперу й випустив на небо, забувши позолотити. Низько, над самим обрієм, коливався він, як відбиток у воді, коли набігала на нього знизу прозора пряжа земного дихання.

Шахай нахилився над мапою й довго сидів нерухомо.

Простора попівська кімната відгонила ладаном і зворушливою материнкою. Багато поколінь попів плодилося й розмножалося під цією стелею, хворіло й умирало — головами до кіютів. Товстий сволок через усю хату бачив не одну подію. Тепер він побачив штабну нараду.

Спочатку в сінях бриньчали остроги й чулось бухикання. Двері несміливо відчинилися, пропустивши в хату начальника штабу. Це був немолодий чоловік, лисий і цілком не військовий. Але так тільки здавалось. Він скінчив академію й блискуче вів партизанські справи. Шахай його поважав за акуратність і слухняність. Сам він і води не замутив би. А маючи загальний план, міг розробити його до найбільших подробиць.

Чемно, з повагою до самого себе, зайшов Соса. Забіг, наче з дороги, Галат. Остюк увійшов і зразу ж почав пробувати пальцем, чи гостра його кубанська шабля. Марченко був останнім через піхотинські свої турботи.

— Товариші, — звернувся Шахай, — ви знаєте, що ми підійшли до великих ворожих сил. Вони стануть із нами до бою. Маю відомості, що наступ почнеться завтра о восьмій ранку. Коли й не в цей час, то, напевно, в інший, але тільки завтра. Люди, що втекли сьогодні, вже дали повну інформацію про нас. Ось тут стоїмо ми, а в оцих трьох передніх селах — ворог.

Командири розглядали мапу. Першим почав Соса. Він пропонував виждати ворога й раптовим наскоком з усіх боків розбити. Галат, як і слід було чекати від кулеметника, виклав фантастичний план: послати вночі всі кулемети в середнє село, де стоїть штаб, захопити його, користуючись панікою, дезорганізувати ворога і пройти крізь нього, як нитка крізь вушко в голці. Марченко пропонував поробити бліндажі й почати позиційну війну. Остюк же спочатку мовчав, а потім почав громити всі пропозиції, йому відповідали, обгрунтовували всіма можливими аргументами. Стримана лайка повисла в кімнаті. Хапалися за шаблі й револьвери, але погляд Шахая зупиняв.

Шахай сидів мовчки, слухаючи уважно весь гармидер. Такий у нього був звичай: напустити командирів майже до бійки, а самому складати під цей галас план, що завжди протилежний тому, який радили командири. Начштабу теж усміхався собі в уса, знаючи, що буде далі.

— Товариші, всі ви говорите дурниці. Ну, ось слухай ти, Галате, що вийде з твого плану: злетяться з двох боків ворожі полки — і тільки мокро буде з твоїх кулеметів. Не забувай, що ворога вп'ятеро більше. В лоб тут ніяким чином не візьмеш.

Хитрощі й науку треба прикласти. Ти ж, Соса, просто чудак. Коли військо вороже наступатиме, то наскакуй ти з десятих боків — не візьмеш, друже, їх же вп'ятеро більше! Одно ясно мені й усім — не чекати, а напасти самим. Завтра о шостій ранку починаємо. Розходьтесь — через годину дістанете наказу.

Командири звикли до таких речей. Хіба не доведено вже їм у всіх попередніх боях, що вони непереможні, доки мають такого Шахая? Вони вийшли бадьорі й веселі і передали цю бадьорість військові. Завжди славу командирові роблять його помічники й самі потім свято вірять цій славі-імені.

Шахай послав за Остюковим конем, а сам сів і написав чернетку наказу про наступ. Начштабу його переписав, і Шахай поставив унизу своє ім'я. Потім він вийшов із кімнати. з Остюком. Сіли вдвох на коней і поїхали вулицею.

Місяць вийшов вище на небо. Облив весняним тремтячим молоком повітря всю землю. Позасинали в хатах. Погасли вогники — темно у вікнах. Нишком справляють недільну гулянку парубки. Тріщать ліси, й коливаються кущі. Часом чути гармошку.

Коні йдуть по дорозі. Задумались вершники. Про завтрашню січу думка, про вечір весняний, ніч зовучу, долю партизанську? Їдуть із села геть — у степ широкий, оглянути поле. Бо швидко минає ніч, а ранок треба зустріти в гарматнім диму.

Тюпають. Посеред дворів стоять підводи, де хропуть просто під зорями кулеметники. Іноді двері рипнуть — і хазяйська дочка засоромиться при місяці, поправляючи хустку на голові та млосно дишучи гарячими грудьми. Якийсь чуб молодецький не дає спати їй — молодій дочці хазяйській. Шукає вона

причіпки на місяць подивитися та перемовитись трохи хоч із тою зальотною птицею. Щастя тобі, дівчино, на добре!

Де-не-де ще вечерю варять. Розклалися на подвір'ї, як хазяї, та й гріються коло вогню, розповідаючи бувальщину й брехню. Ніч довга — слухати є коли. По штабах окремих загонів вікна світяться ввесь час. Готуються до бою голови. І потім вкладуться спати, як хто сидів, захропуть дружно. А дехто до ранку не стулить очей, передумуючи щось, долю благаючи. Різні бувають люди на світі! Шахай ізліз із коня й передав повід Остюкові.

— Їдь за мною позаду, а я піду послухаю. І йшов вулицею під парканами, іноді зупиняючись і слухаючи розмови, а більше — помахуючи задумливо паличкою, яку він зламав по дорозі. Раптом став.

— Який ад'ютант? — запитало за парканом кілька голосів разом.

— Та той, що били його сьогодні. Як чкурне через вікно та городами, рівчаком! Трохи ми боки з нього не порвали!

— А з чого це він?

— Та позавчора, як стояли ми в містечку, досвітки встроїв. Бабів наприглашав. П'яні всі в доску; тут убіг хтось до двору та як крикне: "Шахай іде!" Як горобці, всі розлетілись.

— Да, він такий у нас — постріляв би, як собак. Між підводами горів невеличкий вогонь. Коло нього стояло двоє. Ще троє сиділо на возах, звисивши ноги. Тепле повітря йшло їм знизу по ногах і вище, гріючи лице. Вони їли щось.

Шахай зайшов до двору і привітався. Йому дали місце коло вогню.

— Вечеряєте, хлопці ?

— Галушок забажалось — ось і наварили.

— Добрі галушки, — сказав Шахай, настромивши собі одну на шпичку. — Добрі, — сказав він далі, покуштувавши.

Коло воріт зупинився Остюк із кіньми. Шахай настромив іще одну галушку й пішов сідати на коня. Поїхали ристю вперед.

До Ковалєвого Хутора було не більше верстви. Вибілений місячною рукою, стояв він на белебні й на роздоріжжі. Нап'яв його хтось наче на середині землі. І небо тут здавалося найвище: надмірно синє вгорі над головою й чорне ген туди вниз, де його, як шатро, припнуто до землі. Яка воля на таким високім місці! Рівний степ, як долоня, лежить без міри в довжину, наче простягся до когось по весну.

Шахай із Остюком стали близько хутора за скиртою старого сіна. Чи почуває Остюк, що його провезуть отут завтра? Пустили коней до сіна, а самі вилізли нагору, поближче до світла. Чудовий краєвид! Тебе не змалюєш потертими п'ятаками звичайної мови. А незвичайність, як самоцвітний камінь, — його дістають водолази з глибокої води.

На захід далеко йшла стежка аж до того ліска, повертала там трохи й доходила до Павлівки. Праворуч бовваніло село Довгий Кут — далеко теж за степовим розбігом — майже коло обрію. Ліворуч од Павлівки на одній лінії з нею та Довгим Кутом лежали Синчаки поблизу річки бистої — Синяви. Дощами та весняною водою набрякла Синява й тече собі на захід — бистра,

гомінка й глибока, трохи блищить на місяці ледве помітною смужкою.

Шахай не замислився над краєвидом. Тільки від повітря весняної ночі пом'якшав його голос. Та й ще дорожчий став Остюкові, що знав, однак, у яку вузьку петлю посилає його цей голос.

— Тут тобі ось увесь ворожий фронт. Можливо, що ззаду за цими трьома селами є й резерв. Ми повинні виходити з того, чого вони хочуть. Командирів ворожих я знаю, головних принаймні — це кадрові полковники, люди без видумки. Нічого незвичайного, психологічного видумати вони не можуть.. Значить, завтра о восьмій ранку почнуть вони наступ із тим, щоб притиснути нас до ріки й розбити. Мета в них — не пустити за ріку, себто не дати нам Синчаківського мосту і по змозі або розбити нас тут, або погнати назад, де за нами по п'ятах ідуть інші.

Шахай промовчав хвилину, наче хотів збагнути всю серйозність свого становища. Він поклав палець на підборіддя й договорив ще тихіше свій план.

— Ми пустимось на військові хитрещі. Прямо нам ударити не вигідно, так ми спробуємо косо вдарити. Косим ударом. Я розбирав його недавно й гадаю, що тут він на місці — за таких сил і ситуації.

Остюкові це була новина.

— Відколи він є, цей косий удар? Генерал видумав?

— Король. Років півторасти тому.

Остюк засміявся весело й недовірливо.

— І харашо ним можна вдарити?

— А слухай. Прутинку легше перерізати навскоси, чоловіка легше зрубати навскоси, армію легше розбити також так. Ми починаємо бій о шостій ранку — попередимо ворога на дві години. Посилаємо всю піхоту й половину кулеметів до Синчаків, де вони мусять зайняти позицію. Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами рушає в оце ось село в долині праворуч — верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами й кількома гарматами стаю тут ось, де ми стоїмо, під скиртою. Так мусимо чекати ми у вихідний момент бою.

Остюк зацікавився таким розташуванням війська. Він подумав, що, розділившись так, загинуть усі по одному у ворожих обіймах. Оце такий косий удар?

— Рівно о шостій починає артилерія. Всі наші гармати ураганим огнем местимуть Павлівку. Треба, щоб найбільш ефектно все вийшло. Через півгодини ти йдеш в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, доки тобі не допоможуть зліва.

У Остюка на мить погасли очі, передчуваючи смертельний бій.

— Нас роздушать, як варену картоплю в жмені! Павлівка ж — середина фронту. Вони стягнуть моментально сили.

— Цього мені й треба. Скажений гарматний вогонь на Павлівку, шалені наскоки й оборона твоєї сотні — о, я знаю, як ти битимешся, Остюче! — все це примусить думати, що ми

наступаємо на Павлівку. Ясно, що ворожі головні сили всі стягнуться до Павлівки.

— А далі?

— Доки маршал Остюк за підтримкою артилерії буде битися з головними силами, вся моя піхота візьме раптом Синчаки й піде громити ворожий фланг. Це і є косий удар, проти якого рідко хто може встояти.

— Що буде з моєю сотнею до тої пори?

— Її може не бути. Вона може лягти костями. Але слава тих, що загинуть, рятуючи справу й товаришів, вставатиме попереду нас, як осяяний прапор перемоги! Слава ця піде між народ по країні, і заспівають нових дум про Остюків бій під Павлівкою.

Місяць стояв на небі, блискучий, як клинок. На сухій торішній траві молочаями й ковилою тремтіли його відблиски, наче дивився він у морську гладь.

Вони найщасливіші в світі люди! Вони не знають безсонних ночей, вічних хитань, коли думка облітає невідомі й неміряні простори, окутує себе фіміамом прекрасного майбутнього і зараз же кидає все це в землю, в труну, і бачиш, як у люстерко, воскове лице своє й заплющені навіки очі. Вони не знають обсіпаного листя надій, їхнє серце не б'ється в повсякчаснім чеканні смерті...

Гляньте на волю таку, коли вона починає титанічний біг. Падають і підіймаються з небуття міста й країни! Сказане випадково слово стає символом мільйонам живих і прийдешніх людей. Воно, маючи на собі печать волі, може затрусити землю.

Ніч пролітала помалу. Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спав зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали перед ним і його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри. Шлях лежить перед ним довгий і все нагору. Він чує, як військо гомонить позад його тривожно. Як зірветься іноді вершник який — з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у долину. Серце холодне в Шахая, не знає він жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, він бачить нові й нові простори, оповиті туманами.

Серце поспішало, неясний дзвін розливався в повітрі, і довга стрілчаста хмара затопила все, тільки плив, погасаючи, неясний дзвін.

Нове видіння, живе й реальне, розкрилося, як велика квітка. Бій іде по всій полонині, не вгасаючи й не розпалюючись. Нові й нові сили виходять на поле й стають на місця, як шахи. Ворожа рука бере їх потроху, фігуру за фігурою, звільняючи місце своїм. Але вперто й помалу підкрадається піхота. Ось вона лагодить кулемети. Б'є сигнал! Як порох, летять фігури й пішаки. "О, я собі зумів вибрати командирів! Хіба не вмере кожний із них за мене десять разів? А чи повірить хто із моїх, що мене можна подолати? Загіпнотизувавши себе моїм ім'ям, вони робитимуть чудеса. Наче прапор, несуть вони мене в серці. Я не такий, як вони? Але воля моя не знає меж. Історія запише мене на свої білосніжні сторінки. Ім'я моє Шахай — перемога!"

Аж спітнів, трохи Шахай від такого сну. Ще пролетіло щось, не залишаючи сліду. Шум пройшов у голові, і Шахай зручніше повернув на подушці голову. Перші дзвіночки свідомості майнули. Ще не прокинувшись, Шахай знає, що це будить його

воля, якій він призначив час розбудити. Розплющує очі. І на цьому остаточно прокидається.

Крик про допомогу лунає й лунає з Павлівки! Остюк геройським наскоком захопив село, відступив з нього, знову вдарив на ворога. Ніхто не підтримує його зліва. Піхота вже запізнилася на півгодини з Синчаками. Кулеметами й ручними гранатами вигнали остюківців із половини села. Сам Остюк, тяжко поранений у хребет і контужений, залишився на ворожій половині. Остільки вже видна була його смерть, що ворог навіть кулі пошкодував для Остюка. Його шалені кіннотники, поховавши й розгубивши коней, вирішили вмерти, а відбити командира. Як розлютовані вовки, кидалися вони на ворога! Як закривавлений птах, що погубив і очі в борні і ледве махає перебитими й поламаними крилами, — так билися кіннотники.

Загальний бій почався рано й розгорався тепер, як пожежа. Командир Шахай стояв перед Ковалевим Хутором. Він послав уже до Синчаків на допомогу піхоті всю решту кінноти з двома гарматами. З ним залишився Соса з батареєю та кількома кулеметами без піхоти й кінноти. Шахай поставив останню ставку. Синчаки мусять упасти! Праворуч, за кілометр від нього, стояв Санька зі своїми гарматами і стріляв по ліску, що прозоро зеленів неясними бруньками недалеко Павлівки. Звичайно, там був ворог.

Марченко водив в атаку на Синчаки піхоту. З гвинтівкою в руці кидався він на ворога в перших лавах. Не раз і не два одкочувались назад, як хвиля, партизани. Не один боягуз упав од руки Марченка. Галат, перекосивши ворожу кінноту, що полізла була на його машини за лаврами, ловив тепер під кулями коней і поповняв ними недостачу в тачанках, його весела парубоцька вдача розважала себе неймовірно довгими прокльонами, наче молитвою. Він готовий був розтрощити свою піхоту, що к чорту годиться!

Саме тут прийшла підмога. Дві гармати почали зразу з шрапнелів. Синчаки впали. Пораненого Марченка повезли на тачанці вперед — підбадьорити й підняти дух у піхоти, що наступала на Павлівку — на допомогу Остюкові. — Шахай цей наступ побачив. Ворожі гармати, що здалеку з-за Павлівки влучали в Саньку й Ковалів Хутір, замовкли. Там починався остаточний і вирішальний бій.

Саньчині гармати теж перестали стріляти вперед по ліску. Вони промовчали трохи, мабуть, перешиковуючи фронт, і стали кидати снаряди геть у правий бік частіш і частіш, а потім почали шрапнелями. Якесь піхота знайшлася на правому фланзі і йшла тепер на Саньку.

Користуючись тишею, чи, може, час прийшов, — висунулась із далекого ліска лава піхоти. Вона пішла в атаку на центр партизанського фронту — Ковалів Хутір — на Шахая.

Тут і починається справжнє діло. На три частини розподілено партизанів. Кожна б'ється за своє життя окремо. Ні одній не можна впасти, бо тоді загине решта. Марченко штурмує Павлівку. Посліплі від бою та крові кіннотники знайшли Остюка. Вони його ніжно кинули на підводу й везли за собою, як бога. І Остюк знаходив силу іноді підняти з підводи руку, посилаючи в бій. Троє найкращих командирів стоїть тут. Хіба можна перемогти Марченка, Остюка й Галата, доки вони ще живі?

Саньці приходилось круто з гарматами. Він втратив немало людей і, стріляючи щохвилі з гвинтівки, допомагав пораненим "нумерам" шарпати за ремінець і розкривати ящики з набоями. Він кидався, як чорт, у порохівім диму, одночасно роблячи кілька діл. Його прокльони підняли б і мертвого з могили.

Голос його гримів, як труба. Він закричав суворим голосом, плутаючи лайку з дистанційними цифрами:

— Став на картеч!

Ковалів Хутір теж розпочав бій. Шахай завів свого коня за скирту сіна і став розмовляти позад гармат із Сосою спокійно й тихо. Це його правило: що важчі справи, то тихше й спокійніше він говорить.

— Товаришу Соса, — каже Шахай прихильно, — завжди у найнебезпечніше місце я посилаю Сосу. Чому? Тому, що я знаю — ніколи того місця не візьме ворог. Ви зрозуміли?

Соса від гордості розцвів. Увесь його страх придушила одчайна рішучість. Він став покрикувати на людей, що подавали набої. А Шахай усміхнувся собі непомітно і ходив позад гармат розміреним, нешвидким кроком.

Кулі почали літати частіш. Велетенський бич раз у раз хльоскає в повітрі. Дехто з людей упав коло гармат і хрипів, конаючи. Соса підняв комір шинелі, наче од вітру.

— Не допоможе, товаришу Соса! — сміється Шахай.

— Пруть, — Соса вилаявся, почувавши себе, як школяр, якого застукав учитель.

— Не лайся в такому місці. За скиртою почувся свист і стогін. Упав на землю кінь і став битися головою. Ворог ішов в лобову атаку на гармати, негусто стріляючи, і від цієї хмари, що насувалась так низько, поволі охоплював смертельний жах. Ех ти, сонце з високого неба, погасни хоч ти в цю розпачливу мить! Підбіг ординарець від Саньки.

— Що робити?.. Передавав товариш Санька, що не втримається з гарматами. Насіла вже проклята піхота!

Шахай мовчки подивився на ординарця. Потім одказав тихо й роздільно:

— Скажи Саньці, хай умирає.

Ординарець ірвонув коня. Побіг.

— Вернись! — крикнув йому Шахай, бо побачив, як вилетіли з-за ліска Галатові тачанки і піхота партизанська мчала підводами в атаку на ворожий тил.

— Передай Саньці, через п'ять хвилин він буде гнати ворога.

Прекрасні хвилини! Ви ніколи не зітретесь і не припадете пилом! Довго ще в тихих походах співатимуть вашу славу!

За скиртою Сірий мучився, як людина. Випадкова куля долетіла туди, розбила йому ногу й груди. Шахай вийняв із кишені револьвера й добив вірного коня. Далі Шахай повернувся до гармат, що перестали, вже стріляти — така каша заварилася на полі бою. Соса не чув землі під собою від радості.

Далі прийшов з хутора Макар подивитись на бій. Довго придивлявся в далину, зважуючи сили й завзяття. Сказавши: "Тепер можна вже й мені випрягати", — пішов.

Стали вертатися поранені з Павлівки. Під'їхала підвода з Остюком. Під ним було до біса ряден і сіна. Лежав він високо на підводі — півголий, обмотаний чистим селянським полотном — скіфський велетень вертався додому з перемогою. Коло

голови сидів його вірний кіннотник, коли сама туга може прийняти цей грішний образ.

Остюка везли в село до лікаря й зупинилися коло Шахая. Шахай нахилився до Остюка, що від муки одкривав і закривав очі, і всміхнувся одному йому. Це була найбільша нагорода.

— Ти не помирай, гляди, маршале Остюче. Бо хто ж замість тебе комісаром у нас буде? А кавалерія?

— Не помру.

Остук скривив губи від болю, і вся його любов засвітилась в очах. Його повезли.

Ранок весняний розносив бойові звуки. Сонце піднялося високо і йшло ще вище. Перемога! — відгукалося в повітрі. Перемога! — казав степ. — Перемога!

Шахаєві підвели Галатів подарунок — вороного коня. Справжня арабська кров бігла в його жилах. На шиї був доказ — невелика ямка, якою помітив його — Мохаммед, придавивши палець до шиї. Сухі ноги його нетерпляче били об землю.

— Араб! — каже Шахай, сідаючи в сідло.

— Не араб! — кричить збоку Соса, б'ючи по гриві свого коханця. — Він гірший за мого. Не личить він Шахаєві!

— Спробуємо!

Соса став урівні з командиром.

— Почнемо звідси, — сказав Шахай, поводом попестивши нового коня свого. Погляд його зупинився на шпилі далекої могили, і він на неї показав Сосі.

— Яхчі! — прохрипів цей.

Шахай оглянувся на своїх партизанів, що були вкриті пилом перемоги. Кіннотники, закривавлені, як різники, похитувались на сідлах, їх було мало цілих, і скажений вогонь бою ще не вицвів на обличчях. Тачанки з кулеметами нешвидко їхали мореними кіньми. Галат, поранений у щоку, напівлежав на тачанці, поклавши руку по звичці на кулемет, теплий, ще від роботи. Він захрип, як биндюжник, щохвилі плювався кров'ю, тримаючи червону ганчірку коло щоки, і лаявся страшно й богохульне. З усіх боків бринів день. Під'їздила на ристях перша Саньчина батарея. За ліском на пригорку дорубували останній ворожий загін, що боявся здатись. Страшний блиск клинків сотався над головами.

А через хвилину лопотіли по дорозі копита командирового араба, і хвіст у хвіст із ним ішов кінь гарматника.

— Ех, і душа доброй конь! — співали тихо кіннотники, піднявшись на стременах.

Степ наче позеленішав за ніч. Не по днях, а по годинах росла трава. Можна було взяти травинку в руку й почути, як в'ється вона й росте. До самого обрію лежав шлях, вибитий підковами. Коні мчали.

Раптом брязкіт шабель, льот шапок і кінське іржання сповістили Шахаєву перемогу. Вихором вилетів на шпиль могили вершник і став там, як пам'ятник. Простягнута рука

застигла, показуючи вперед, ніби бронза раптом потекла в її жилах.

Тло південного неба поломеніло!

ЧЕТВЕРТА ПІСНЯ

Голос:

Бригади кінної сувора честь

Не може падати або згасати!

Життя тече, рушниця, тре плече,

Перетомилися в боях солдати.

Далекий край — його таємний док,

Пливе мінливо і росте туманом.

В патронах порох до кінця замок,

Давно вперед не кличуть барабани.

Надія падає, як в море день,

Звірячий до безчестя кличе голос.

І хто бригаду кінну поведе —

Заплямлену — боротися на поле?

Покинь свою красуню, командир:

Між рогачами в тебе шабля, брате!

У бій бригаду кінну поведи,

У бій веді її, комбриг Галате!

Невже відважні голови поснули?

Хилить своє життя до дна, як мед!

Хор:

Солдат на землю падає від кулі, —

його життя іще летить вперед!

Зоря замигтить несподівано, тоненьке, ледве помітне проміння звисне від неї вниз і, як павутиння, нестиметься на землю. Зоря давно погасла, за квінтильйони кілометрів падає, вирвавшись із загальної системи, лише її блискучий труп. А світло, що вона послала в просторінь, ще летить і летить, вібруючи й переломлюючись в атмосфері.

В день, коли цілу дивізію Шахая ворог охопив кільцем і бригади билися кожна окремо, кінна бригада товариша Галата мала шістсот клинків. Настрій у бригади був барахольний, і в результаті вона погромила містечко N. Комбриг Галат, кулеметник, що прийняв бригаду після останнього бою, після мовчазної рубки в степу, і став на місце забитого Виривайла, — комбриг сидів безвихідно біля своєї дівчини на хуторі. Він чекав розплати за бешкет, хоч і не брав у ньому участі, бо лежав саме

п'яний, заплутавшись у спідниці коханої. Комісар бригади зник після того, як його хтось підстрелив уночі. Галат пиячив, почувавши, що келех переливається через край, а комісар капає на нього Шахаю. Дівчина була вогонь, ніздрі у неї гарячі, як у коня, і коли вона обнімала за ший Галата, він почував, що ще трохи — і вона задушить його. Осінь пройшлася брудними чобітьми по полях. Подули холодні вітри з півночі. Швидко мали впасти сніги на остуджену землю і одягти її в біле полотно.

Бригада ще не відпочила, коли прийшов наказ виступити. Наказ застав Галата на хуторі. Йому підвели вороного огиря Флориду. Галат поцілував міцно свою дівчину, так міцно, що вона впала непритомною. Поточився огир, виносячись з воріт хутора, від гуку й свисту Галата. Та недовго він мчав. Тверезий вітер холодної осені обвіяв кіннотника. Він перевів галоп коня на ристь, а потім на широкий крок.

Голова була остуджена і своя. Тепле тіло дівчини не вабило вже його. Він, як справжній мужчина, заволодівши жінкою, запліднивши її, ставши їй ближчим за хреста на тілі, віддалявся, і думок про неї не було в його голові. Таких дівчат багато виросло на нашій пахучій і міцній землі.

Чи не від них маємо чекати велетнів на втіху нашій пожадливісті?

Галат возив дівчину в обозі. Горда і в'юнка, вона не підпускала до себе Галата і тоді, коли він клав перед нею револьвера та божився всіма кулеметами, що загине без її поцілунку. Увесь обоз полюбив дівчину, і Галатове товариство в захопленні випускало свої чуби аж на очі.

Часто в боях Галат раптом губив пам'ять, у нього в очах ставала дівчина, і лише сліпе військове щастя рятувало його голову. Шахай примітив це одразу.

— Галате, — сказав йому Шахай, — через твою сестру мені геть увесь обоз перестріляють.

Галат, що ніколи не рахував своїх перемог на жіночому фронті і забував їх, одержавши, — Галат почервонів.

— Галате, — продовжував Шахай, — бригада Виривайла просить кулеметників. Може б, ти поїхав, голубе?

Галат посмутнів і приклав руку до кашкета.

— Тільки придивися до людей, бо бригада тривожна. Я їх давно вже хочу послати в жорстокий перепльот і зробити з них відвагу.

Шахай говорив, мляво стукотів пальцем по планшетці, і Галат знав, що це неласка. Серце загорілося й заболіло, а кулі в загоєних ранах ворухнулися, наче під магнітом. Він зустрів у дворі Остюка і пожалівся на комдива. Остюк пройшов з ним до воріт, припадаючи на поранену ногу.

— Їдь, Галате, тихо і нагостри свою руку. Там тобі буде почище, ніж мені було в рейді.

— Я там буду сам, Остюче.

— Понімаєш, — сказав Остюк, — він тебе з власної руки застрелить, коли ти загубишся серед сотень бригади.

— Ти гадаєш, що я загублюся?

— Я — комісар дивізії, і кіннотник, і командир, — закричав Остюк, — я зарубаю тебе до землі, коли ти забудеш за мене, за Шахая і за покійного Марченка.

Вони обнялися і зараз же застигалися з такого прояву своїх взаємин. А над ними вечір розкинув шати, такі високі, що їх ніяк не зогрієш диханням, вони темні та безсторонні. І людям під ними холодно.

Флоріда любив Галата. У нього була звичка миритися з людьми. Це був огир, але огир смирний. Він іноді міг іржати, стаючи цапа, випростовуючись на задніх ногах, геть заюшений слиною. Він не любив вістових, що воліли краще поспати, ніж вчасно його напоїти. Флоріда тихо іржав і лизав руки Галатові, коли той згадував за нього й приносив йому води. Особливо Флоріда любив хліб. Хто його вивчив і хто зіпсував таким чином його смак, невідомо, але Флоріда завше з насолодою ковтав пережовану масу хліба, і ці ласощі в ньому асоціювалися з якимись надзвичайними спогадами. Його подарував Галатові маршал Остюк.

Галат попускав повіддя і мчав уперед, в напрямку містечка N. Він був цілком свіжий, ніби й не було того вина і тих дівочих дарунків, коли кров пінилася, а він лежав знеможений і безсилий. Далеко десь були товариші — жорстокий Шахай, відважний Остюк і тінь розстріляного Марченка. Тут, серед степу, побачив він далекі руки, що сплітаються з його руками, думка жахнулася, згадавши всю безодню падіння. Насуплені очі ввижалися йому скрізь, бойові товариші сварилися кулаками й шаблями. Геройський Остюк похмуро хитав головою. "Кулю гаду, — бурмотів Остюк білими губами, — шкура барахольна!" Галат не виправдувався. Він заплатить за те, що допустив любов до свого бойового серця! Нехай лютують усі небесні

вітри! Нехай хмари плывуть на небі, як безлюдні кораблі, як невідомий, невблаганний гнів комдива!

Посіяв дрібний дощ, наче все повітря зробилося мокрим. Почала літати мерзла крупа. Сипалась крупа, а потім мокрий сніг завихрився і встеляв дорогу й степ. Ішов сніг і розтавав слідом.

В містечку було повно засідланих коней бригади. Обоз уже виїздив за околицю. Дві гармати стояло в центрі площі. Помічник комбрига вишикував бригаду біля гармат. Галат, підлетівши на Флоріді, геть заболочений, розпалений від галопу, зробив огляд. Потім він сказав промову.

— Хлопці, — крикнув Галат і обкрутився конем перед бригадою. Здалося, ніби він почне співати. — На нас кадети наганяють полки, стягають кільце. Бій буде жорстокий і кривавий. Ми побарахолили в тому проклятому містечку, і на нас тепер плює уся дивізія.

Галат поїхав попереду бригади. Аж до станції бригада мовчала. Коні відчували на собі жорстокість людської руки й гострі дотики острогів, що рвали ніжне м'ясо на ребрах. Вудила роздирали кінський рот, заюшений слиною, в слині вже червоніла кров подертих ясен.

Сонце викочувалося з-за хмар, плывло по синьому шматкові неба, обливаючи всіх несказанною тривою. Потім воно заходило за хмари, його вкривав сірий туман, що наче підіймався з землі, починав моросити холодний дощ, вітер наганяв сніжні пелюстки просто на конячі ніздрі й на червоні обличчя людей.

Похмуру мовчанку переривав ляск підків та хлюпання копит по мокрій дорозі. Сонячні промені, що з'являлися несподівано і несподівано ж зникали, виповняли людей невпинним хвилюванням. Голови відважних погромників то хилилися аж до поводів, то підносилися вгору до бадьорої пісні сонця. Вони почували на собі важучий гріх, який змиває лише кров. Людське життя, що завше надіється, часом виповняло їх безмежною нахабністю. А зрадливе серце стискається не знати чого. Воно передчуває смертельні дотики. Воно передчуває, бійці!

Потомилися кіннотники. Тиша і ляск підків, і несміливий голос здіймається над бригадою. То Галат розспівався, як весняний жайворонок. Цей новий комбриг не був до вподоби бригаді після покладистого Виривайла. І мовчазна сльозамжичка, холодної осені струмливе молоко, стоїть між рядами коней, що під ними пливе назад дорога.

А спереду доноситься пісня Галата. Він наче відповідає комусь на болюче запитання.

Мені шляху не питать,

Просто степом мандрувать.

Гей! Ге-ей!

Долю доганять.

Його голос такий бадьорий і такий переконливий, що всі вірять у долю, яку треба догнати і яку доженуть.

А сама мелодія пісні нагадала зелений сонячний промінь, проціджений крізь густий лист верховіть у темну, таємничу сутінь лісу.

Летять .вгорі галки. Пливуть .вечірні хмари високо й не посуваються вперед. Хилитається верх високої тополі на станції. Стоїть бригада колоною, попереду Галат.

І все це відбивається ,у величезній калюжі, цілому озері води, що не ворухнеться поміж бригадою і ґанком станції, де завмерла самотня людина. Відбиваються конячі морди у воді, відсвічується небесна глибина, і вершники зрослися кінськими копитами — в воді і над водою.

Обличчя, в людей у декого — заляпані болотом. Ледве помітні риси провів олівцем страх. Розбризкуючи воду й розбиваючи копитами небо калюжі, від'їхав Галат від бригади до станції. Людина на ґанкові привітала його лівою рукою, і всі побачили тоді під шинеллю поранену праву руку. Це був комісар бригади.

— Вольно-о! — крикнув Галат і зайшов разом з комісаром до станції.

Вони пробули там стільки часу, що надворі погода встигла перемінитись двічі: пішов дощ, потім тоненький лід почав шерхнути на калюжах. Вони виказали один одному багато гірких слів, багато гарячих слів. Галат шльопнув би комісара за деякі нахабні вирази, але останній ніс на собі волю і велич Шахая. Комбриг кінної, ступивши на єдиний шлях, на криваву стежку розплати за злочин, лівою рукою лише стискав срібний ефес шаблі, подарованої Остюком. Він мовчки вислухав наказ Шахая.

Незабаром бригада почула його співучий голос, коли він з ґанку викликав до себе чотирьох сотенних командирів. Ті прив'язали до дерева коней і зайшли до станції, ліниво клацаючи острогами, перевалюючись з одної зомлілої ноги на

другу. Ці сотенні командири були, власне, диктаторами кінної. Скажено хоробрі та відважні, вони виробляли завше чудеса. Рубали голови, не скривившись, крали коней в сусідніх бригадах і любили відступати останніми, розшукуючи барахло. Слава цих сотенних ніколи не радувала Шахая. Комбриг Галат знав за цих його підлеглих багато більше, ніж може знати командир без того, щоб не поставити сотенних перед фактом їхньої смерті.

Бригада побачила, як заходило сонце, прорвавшись на ту хвилину з-за оболоків, і від'їхав паровоз по колії ліворуч від станції. Тоді вийшов у сутінь вечора Галат. Чомусь погода зробилася наче теплішою. Комбриг дав розпорядження, і всю станцію виповнив дзвін острогів.

Коні ніяк не хотіли заходити до теплушок, кусали людей і все намагалися вибити хоч одну дошку з ненависної теплушки. Вантажилися просто з перону, асфальт одразу вкрився трісками з дощок, сіном і кінськими екскрементами. Ліхтарі гойдалися від нічного вітру. Обоз залишався до ранку на станції. Лише розібрано було по вагонах усі набой та гранати.

Галата викликав комдив до телефону. Комбриг поправив на собі шапку, кобуру револьвера і шаблю, потім він обережно взяв трубку телефону, ніби вона була скляна.

— Єсть! — відповів голосно Галат на перше запитання, переклав телефонну трубку в ліву руку, а правою розстебнув кобуру і взявся за наган.

— Я вам їх уже відправив з комісаром, — відповів він далі, випростовуючись перед телефоном.

Далі Галат мовчки слухав гнівні слова комдива, не реагуючи на них жодним м'язом обличчя. Він слухав довго, і слова пропалювали йому мозок, як розпечене оливо пропалює папір. Від таких слів дріт мусив би в степу між стовпами закручуватись, як стружка. Галат не відповідав нічого Шахаєві. Той, сказавши все, що вважав за потрібне сказати, передав трубку Остюкові.

— Галате, — почулося од Остюка, — передай там поклон Марченкові, і хай він тебе ще раз застрелить після твоєї смерті. Бийся, Галате, і ховай Флориду від куль. Мою шаблю не віддавай ворогові. Ми мусимо розбити кільце.

Галат стояв іще, не чуючи вже слів і наливаючись гнівом, як кожух кулемета водою. Він повісив трубку, аж зігнувши важельок телефонного апарата, і повернувся до дверей. Його зупинила постать нахабного блілого кіннотника, що стояв, упершись в боки і сиплючи іскри з очей.

— Товариш комбриг, — прошипів кіннотник, — куди ти дів мого брата? Куди ти відправив іще трьох наших командирів?

Галат, ніби нудьгуючи, поглянув у вікно, щось подумав і раптом притиснув ногу до ноги, звертаючися до кіннотника. Той здригнувся і випростався.

— Я їх послав за бронепотягом, товаришу. Вони їхатимуть слідом за нами.

Але кіннотник не був такий простий і не в теплій воді купаний. Брат його встиг навчити, як треба поводитися із зброєю та з командирами. Він побілів іще більше, і голос його зривався на тонкий вереск:

— Де ти брата мого подів, комбриг? Братика мого милого куди ти закопуєш?

Кіннотник схопився за шаблю і вже до половини витяг її з піхов, але Галат підскочив до нього і ручкою револьвера вибив з пам'яті. Потім загасив лампу й вийшов на перон.

Вітер, як беззвучна пісня, пролітав угорі. Наче після вибуху гармати, вухо не чуло гудка, і Галат бачив лише стрімкий фонтан пари біля димаря паровоза.

Кінна бригада, загнана з волі в ешелон, мчала назустріч боям. Ніч облягла бригаду і увесь світ. Тунель ночі нависав над ешелonom уже кілька годин. Багато людей понадягало чисті сорочки. Мовчазний ешелон віз бригаду, яка, мов живий таран, мала з'явитися несподівано перед ворогом.

У бійців уже апатія й сонливість. Було моторошно мчати так у нічну темінь на невідомий фронт. Найміцніші заснули. Кволі серцем і нервами метушилися по теплушках, як птахи. Коли б їхню передсмертну енергію можна було перетворити на крила, то, певно, все небо закрит би розпачливий шелест людських крил.

Осіння ніч, пізня осінь перед зимою і горішній вітер неслися назустріч. Нарешті ешелон зупинився. Це була глуха станція. Звідси кінна бригада шахаївської дивізії мала почати наступ, оглянувши коней, порадившись із мапами, почистивши кулемети і спробувавши, як виймаються клинки.

Галат не вийшов із теплушки. Він сидів на лаві за столом, розгорнувши перед собою мапу. Олівець він тримав так, ніби то була важка шабля. За теплушкою метушилася станція. Іржали приглушено коні. Гуркали колеса гармат, коли їх скочували з

площадки. Цокотіли відра біля водопою. Стриманий гомін шести сотень людей навис над станцією, не розлітаючись ні вгору, ні вбік. Ніч посіріла від лави туману і від далекого загорання дня, критичного дня в житті кінної бригади.

До Галата зайшло троє кіннотників. Це були делегати від бригади. Комбриг прийняв їх похмуро і непривітно.

— Куди ти нас ведеш? — сказали всі, перебиваючи один одного, делегати.

— —Я веду вас, — сухо інформував Галат, не підводячи очей від мапи, — на проклятого ворога. Я веду вас на поля, за бідних людей і за правду.

Кіннотники засміялися.

— На смерть ти нас ведеш, Галате! Нас одірвано від усього на світі, і ми в кільці тут покладемо свої шкури.

— А вибитися треба з кільця?

Галат обвів олівцем велике коло. Кіннотники нахилилися до мапи, але дивилися вони, як у воду. Мапа перевернула їм душу і надзвичайно піднесла авторитет комбрига.

— Осюди треба нам проскочити, — показав делікатно пальцем один кіннотник. Його палець пройшовся по мапі, витираючи ліси й озера та руйнуючи гори. А до гір отих бригаді треба було б мчати в галопі не один тиждень!

Кіннотники вийшли задоволені з командира, їхня природна хитрість не дозволила їм запитати про те, що буде бригаді за бешкет. Тепер усі думали за розплату, але ніхто не признавався

голосно. Делегати поінформували бригаду, що Галат знає, куди веде, і кінна виб'ється з мішка.

У комбрига були інші думки. Жорстока неминучість хоч би кого могла увігнати в розпач, і Галат сидів, смакуючи темні лінії мапи. Його приголомшувала лише відповідальність. Краще було б, коли б хтось послав його в бій, давши правильний напрямок. Він був з тих людей, що знають таємницю безрозсудної хоробрості і не вміють написати наказу про наступ.

— Я пускаю бригаду з обох боків залізниці, — бурмотів сам собі Галат задумливо, — гармати підуть посередині. Я дійду до станції, візьму її і буду триматися до обіду.

Галат ізгадав бій під Павлівною. Тоді Остюкова кіннота майже загинула, відтягаючи на себе всі ворожі сили і даючи можливість решті своїх ударити ворога з флангу і з запілля. Тоді вони з Марченком визволяли напівмертвого Остюка і рятували його божевільних кіннотників. Перемога тоді зійшла з сонцем на полки, і ранені забували вмирати.

Тепер Галат мав те завдання, що колись і Остюк. Він притягав на себе, на станцію, яку мусив узяти, сусідні ворожі полки. А Шахай, Остюк і решта бригад дивізії пройдуть повз нього, проб'ються крізь послаблений фронт і з'єднаються з армією. Ніхто не згадає про Галата. Остюк пожалкує за Флорідою, а Шахай почне формувати нову бригаду.

Теплушка скидалася на домовину. В одчинені двері запливав туман — одвічний меланхолік. Тумани справжніми хвилями стояли над людьми. Туман не порідшав, коли Галат сів на коня.

Сотенні обступили його й мовчали.

— Не женіть коників, братця. Бережіть силу до атаки.

Галат раптом вихопив револьвер, почувши, як наближається до станції паровоз. Бригада розсипалася поза лаштунками, і дехто від'їхав далі. Четверо сотенних командирів і п'ятий — брат одного з них — зішли з паровоза. Крім останнього — всі без зброї. У одного в кишені був револьвер пораненого комісара бригади. Вони повернулися до своїх і, ледве ступивши на перон, почали страшними словами клясти Галата. Вони хвалилися, що вимотають йому кишки на телефон, одрубують голову і кинуть її під кінське копито. Це були хоробрі безумці. Галата, що сидів недалеко від них, розвеселила така вигадка смертників. Він націлився з ручного кулемета.

— Стій!

— Галате, виходь на розправу! Ми твого комісара худого викинули й вернулися по збору. На суд, Галате... — але останні слова їхні покрив рокотом кулемет "шоша", і вони попадали на зрошений туманом перон.

Десь підіймалося сонце. Почав підноситися туман. Галат під'їхав до зібраної бригади. Ворог почув уже, певне, кулеметні постріли, і взяти станцію буде тяжко.

Бригада гомоніла й лютувала. Коли б не ворог близько, вона пошматувала б Галата й розвіялася б по селах. Загальна небезпека тримала ще всіх укупі.

— Шворень, виходь, — кричали з бригади.

— Шворень хай побалакає! Шворня сюди! Нарешті виїхав і Митька Шворень. На обличчі в нього була мішанина з

ластовиння, віспи й шабельних шрамів. Він посміхнувся до Галата і почав виконувати наказ бригади.

Галат видобув шаблю — подарунок Остюка. Після першого ж наскоку Шворень дізнався, яка тверда була сталь Галатого клинка. Вони збіглися ще раз. Флоріді Шворень зачепив вухо. Огир круто повернувся й високо вдарив задніми ногами, дістаючи ворога. Бригада вибухла сміхом. Шаблі ляскали й дзвеніли. Це було чудне видовисько, атавізм татарської доби. І, головне, кожен ніби забув за ворога, за майбутній прорив фронту і за руку Шахая.

Шворень нападав уже не так упевнено. Галат навіть зробив спробу напасти самому. Остюкова наука аж тепер йому знадобилася.

Двобій тривав далі. Почав пролітати сніг. Погода була мінлива, як військове щастя.

Коли над джунглями ліниво пливе місяць, і далекими передгір'ями лунають бойові пісні полюючих звірів, і мускусною парою димлять рослини, і гниють пні, повні чудесних світляків, як жару незгоримого, зеленаво-блакитних повні огнів; коли бенгальська духмяна весна вилле всі свої безконечні теплі дощі, і заплідніє від води земля, і завагітніють ріки, широкі й священні води, і над джунглями ліниво пливе місяць, —

тоді на галявину лісову вийдуть двоє вовків, двоє сірих братів. Вони повиють одне одному смертельний виклик, піднявши морди до ясного місяця. Оббіжать галявину дружною інохіддю, бігтимуть поруч, клацаючи зубами і торкаючися боками. Зелені очі жеврітимуть, як жарини. І тоді вони почнуть битися.

Могутніми лапами роздиратимуть одне одному боки. Шерсть летітиме клоччями, і вони зіб'ються в один рухливий клубок. Кров і піт заллють галявину. Хряск і лють рознесуться навкруги, лякаючи дрібних і нехоробрих мешканців джунглів.

Тільки тигр тоді, ступаючи м'якими лапами, вийде до бійців. Він крикне, і ніби полетить на джунглі безліч срібного пилу від затремтілого місяця.

Чітко, розмірене ступаючи, вийшов на перон невисокий Шахай. Обійшов розстріляних кіннотників, що плавали на сухому. За ним не вийшов ніхто з вагона. Він був у сірій шинелі, на широкому ремінному поясі висіла кобура з револьвером, планшетка з мапою і через плече на ремінці бінокль.

— Ала-а-а! — пролетіло по бригаді і відразу вщухло. Шворень і Галат заклали в піхви клинки.

— Струнко! — закричав хрипким і задиханим голосом Галат. Він вихопив шаблю і відсалютував нею.

Кінна бригада не зводила очей з комдива. Той здавався надлюдською силою. Це був гіпноз. Усі чекали, що Шахай скаже магічне слово і від нього встануть на пероні мертві. Коли на пероні справді хтось із п'яти заворушився, усіх бійців пройняв дроз, і вони почали чекати ще неймовірніших подій.

Галат стояв перед Шахаєм, тримаючи в лівій руці повід. Комдив кинув йому кілька слів. Галат і зсадив бригаду на землю, і коноводи відвели коней. Бригада стала у велику розтягнуту колону.

— Товариші, — почав Шахай, — сьогодні ми мусимо пробитись до своїх. Або ми всі ляжемо славно, напившись ворожої крові.

Пауза. Гудуть дроти.

— Сюди за мною йдуть інші бригади нашої дивізії. Летять орли кінної бригади Остюка, славетної бригади, їхні революційні прапори завітчано перемогами. На них немає жодної плями.

Пауза. Дроти гудуть на легкому вітрі.

— Славетні погромщики й барахольщики! Хоробрі бабники й шкурники! Де ви позичили совісті? Де ви зараз очей позичили, дивлячись на мене і не провалюючись крізь землю?!

Пауза. Гудуть дроти, і гуде бригада. Незадоволене, зле гудіння багатьох людей.

— Я плюю на вашу совість, бригада! Мені соромно за мою дивізію!

Мовчанка.

— Хлопці, я хочу вірити, що ви ті ж самі, що ходили зі мною в рейд. Пам'ятаєте, яка сила ворожа гнулася перед нами? Я поведу вас сам у бій, і горе тому, хто оглянеться назад.

Бригада щось прокричала, брудні й неголені обличчя заворушилися, і невідомо було, яке почуття розчулило бійців.

Шахай дістав з кишені папір і розгорнув його. До білого шматка паперу прикувалися всі очі. Шахай тримав його перед

собою мовчки, часом опускав, і тоді всі очі опускалися за ним. Комдив глянув на Галата.

— Струнко! — прокричав Галат.

Серед зловісної мовчанки почав читати Шахай прізвища. Найперше відгукнувся присадкуватий козарлюга, з тої категорії, що зветься по селах "старими парубками" Він сміливо вийшов з лав бригади і підійшов до Шахая. поглядаючи через плече назад на товаришів. Це була безмежно нахабна постать. Він почував, що за ним стоїть всемогутня бригада. Коротке пальто не сходилося на його випнутих грудях, і руки вилазили з рукавів. Він стояв перед Шахаєм, ліниво чекаючи, що буде далі. Комдив його викликав недурно, і бригада може пишатися з нього. Погляд поминав Шахая, блукав десь у далечині, і весь вигляд кіннотника свідчив за велику вибачливість його до цілої людськості.

— Здай зброю, — почув він несподівано.

Кіннотник задирливо подивився в вічі комдива. Його серце тьохнуло. Суворий, твердий і важкий погляд сірих очей Шахая ліг на нього, як тягар. Він утратив свою нахабність, зробившись винуватим. Відчув вогники смерті в очах комдива. Бригада мовчала, затаївши дух.

Потроху кіннотник зблід. Він був переможений. Наче великий молот ударив його, і тепер дзвеніло все навкруги дрібними неприємними звуками. Зняв з себе пояс із шаблею і револьвером і кинув на руку Галатові. Потім відійшов на десять кроків і став самотньо.

Шахай викликав дальшого. З лав вийшов безвусий ніжний юнак і, ще не наблизившись до комдива, побілів, як стіна. Він

ледве чи чув наказ здати зброю, але тремтячими руками зняв її з себе, поклав Галатові на руку і відійшов, ставши поруч із першим. Бригада мовчала.

Комдив викликав ще одного, йому відповіла мовчанка. Тоді з перших рядів почувся несміливий голос:

— Уже, — сказав голос.

Такі вигуки подала бригада ще чотири рази, мимоволі дивлячись на перон. Шахай далі викликав кіннотників. Вони виходили з лав і йшли до комдива, наче на високу скелю, за якою западається в безвість земля.

Коли Шахай перестав викликати, стояло вже шестеро. Галатові тяжко було тримати зброю, і він її поклав на землю. Викликав передню півсотню і поставив її перед шістьма кіннотниками. Комдив прийняв команду.

— Галате, — сказав він комбригові кінної, — здай зброю й ти.

— Шльопнеш? — запитав Галат.

Бригада ніколи не бачила, щоб так ходили люди, як пішов їхній комбриг. Це була хода людини, що лише могутньою волею випростала своє тіло і несе його туди, від чого тіло тікало б, не оглядаючись.

— По ворогах революції, — скомандував Шахай. Півсотня піднесла гвинтівки й націлилася. Смертники дивилися на комдива. Він востаннє стоїть перед очима. Вони не керують уже як слід язиками й потьмареним розумом. І все-таки вони

кричать. Це якийсь хрип. Кричать дужче. Кричать, як пеньки кричать на зеленій лісовій галявині.

— Слава Шахаю! — чує комдив, і чує вся бригада. Смертники кричать, і є небезпека, що до їхнього крику прилучиться бригада.

— Отставить, — каже Шахай, — підемо разом усі в бой. Кіннотники бачать, що опускаються гвинтівки і Галат, як закоханий, припадає до землі. Бригада не може цього витерпіти. Вона руйнує лави, збігається до комдива і підносить його на руки.

Бригада пішла в наступ, як бригантина, надувши паруси і поскрипуючи снастями. Станцію взято, і сніг покрив загибель більшості кіннотників. Решта дивізії також прорвалася за вороже кільце поблизу. Остюк, зробивши прорив, примчав з полком до місця, де, на його думку, загинула бригада і загинув безумний Шахай.

Остюк побачив обоз, що віддалявся. Він упізнав здалеку Галата на захопленій тачанці. За ним завмирала пісня:

Червоного прапора красна зоря

Обійде із нами далекі моря!

— Добра була частина — крикнув Шахай, ніби продовжуючи цю пісню. Остюк мовчки згодився. Вони переломили шматок черствого хліба і почали їсти його, давлячись слиною, в тиші могутнього ранку.

Біля них мовчав степ. Вороний Флоріда із сідлом примчав розгублений і ображений. Він сміливо підійшов до свого

першого хазяїна, простяг губи до хліба і штовхнув головою
Остюка. Над землею сонце показувалося з хмар, як
пофарбована тачанка, і починало обстрілювати з беззвучного
кулемета земні позиції.

Довго ще після того, як бригантина пішла під воду, білили на
поверхні моря одірвані паруси її. Регулярні армії повстали серед
хаосу і руїни. Стихія, виступивши з берегів, знову увійшла в них.

П'ЯТА ПІСНЯ

Голос:

Щаслива путь, у далеч ідучи!

Топчіть її, орить важку планету.

Життя — є рух, життя — є числа числ,

І люди в них — безодень силуети.

Таємний час, мов ніч і мов кажан,

У темряві ховає чорні крила.

Загоїлось чимало славних ран,

Кривавих ран, що землю напоїли.

Над трупами солдат росте трава —

Незмінна доля і трави й солдата!

Погас вогонь і жар колишніх ватр.

На бівуаках інші ляжуть спати.

Засіяно поля жорстоких війн.

Розвіялись по світі ветерани.

Народи йдуть. Часи летять без змін.

Забуті тіні із могил не встануть.

Кружляй же, земле, у крицевім колі,

Як літо і зима, добро і зло!

Хор:

Горі з горою не зійтись ніколи.

А долі людські в'яжуться вузлом.

Остюк, радянський дипкур'єр, шкутильгаючи, підійшов до поручнів мосту С.-Луї і кинув листа в Сену. Це був уже третій протягом останнього тижня. Першого листа прочитала Остюкові сама Лоретта, водячи пальчиком по рядках чорних літер. "Такого листа вигадала зла людина, — сказала Лоретта, — дуже зла людина. Ця людина попереджає Остюка, щоб він покинув ходити до Лоретти. Вже нагострено ножа, і незнайомий буде різати Остюка". Лоретта покружляла по кімнаті, напудрила носа і потягла з собою Остюка на вулицю. Другого листа Остюк подер сам, побачивши знайому руку на конверті. Третього — Остюк носив кілька день у кишені,

забуваючи викинути. Цілими днями тинявся він по місту і несподівано мостом Сюллі потрапив до острова С.-Луї. Його обтікала вода Сени, Париж рокотів навкруги, як далеке завмираюче божевілля, острів із своїми тихими вуличками став приємною оазою для Остюка. Великий шум зокола ледве долітав сюди. Кілька старовинних будинків з поверхами, що виступали, як балкони, старе кафе — ще з часів, коли не було в моді старовинне слово кабаре, і люди приходили до кафе не так надовго, — все це прийняло в свою тиху тісноту й Остюка, що випив тут поволеньки, смакуючи, рожевого напою з голосною назвою "Нектар Бургундії". Хазяїн кафе з добрим бургундським черевом і пухкими чернечими руками ніжно взяв з руки Остюка належну йому кількість сантимів і з побожністю провів Остюка до дверей. Тихою вуличкою Остюк дійшов до мосту С.-Луї, що з'єднував острів С.-Луї з островом Сіте, підійшов, шкутильгаючи, до поручнів мосту і кинув нерозірваного листа в Сену. Потім він витяг з кишені листа від Лоретти і кинув його услід за першим.

Вода була чорна і неприємна. По ній пливли масні плями, трісочки, відбитки хмарного неба, блищала синя глибінь поміж хмарами. Остюк пригадав чисті степові озера, і йому здалося, що він бачить у Сені морду свого Флоріди. Місто затискало в лапах Остюкову степову душу, обламувало його крила і обмежувало розмах очей. Вітри над Парижем дмухали чужі й нерівні, сонце сходило за хмарами і лягало в дим вечорів. Остюкові іноді хотілося промчати вулицями міста із своєю непереможною кінною бригадою, блиснути клинками серед веселих, темпераментних натовпів і свиснути — крикнути степовим покриком, щоб зникло заворожене місто і повстала чудесна, мудра ковила. Земля далекої батьківщини лежала перед ним, як теплий житній хліб, як ляскіт копит по м'якій степовій дорозі, як запах кінського сідла і як цвіт черешні. На тихому мості С.-Луї Остюк ніби скинув цивільну одягу, свій капелюх та краватку і надяг похідний старий френч, червоне

галіфе, шапку-кубанку з синім верхом, ніби обплутався знову в пахучий ремінь: від револьвера, шаблі, бінокля, фляги. Хтось підійшов до Остюка і торкнув його за плече. "Не топіться, глядіть, пане", — увічливо сказав йому ажан. Полетіли в безвість шабля і френч, кубанка і галіфе, — Остюк, справжній європеєць, пішов далі мостом до Сіте.

Перед ним похмуро устав із землі Нотр-Дам. Маршал Остюк подивився на нього, як верхівець, що проїздив повз хреста на перехресті доріг. Темні башти собору захиталися перед ним, і він пригадав собі, що близько десь мусить бути знайоме йому місце, Кроки маршала зробилися повільними, він став оглядатися навкруги себе. Ліворуч на самому березі між мостами С.-Луї та л'Архевеш побачив морг. До нього й попростував хворий маршал. Перебита нога боляче хрущала, поранений під Павлівкою хребет кололо, наче тисячами голок, розбитий під Успенівкою череп, як мідяний дзвін, лежав на мозкові. Остюк не вірив лікарям, котрі запевняли його, що він може знепритомніти десь на вулиці, любився з Лореттою до безпам'яті, не давав хворобі покласти на ліжко його тіло, тримався так, як воно й личить хворому маршалові. За скляною стіною моргу виставлено було з десятків заморожених людей. За склом штучний мороз. Остюкові, котрий зайшов з теплих передосінніх вулиць, стало приємно від прохолоди. Тиждень тому Остюк побував уже тут. Він розглядав тоді покалічені трамваями, омнібусами трупи, перед ним пливли поля жорстоких атак, трупи його партизанів, братські могили в трагічних степах, де кружляли вгорі чорні круки й солодко пахло травами й мертвим тілом. Маршал тоді заплакав був трохи в руку, його серце так защеміло, як щемить воно тільки на чужині. Наглядач моргу за кілька франків допустив Остюка подивитися, як заморожують трупи перед тим, коли їх виставляти біля скляної стіни. Повіки в одного утопленого ченця затремтіли саме в той момент, як Остюк нахилився до нього. Маршал оживив ченця, півгодини попрацювавши надним.

Ніколи не можна вигадати такого дрібного випадку, який міг би не врятувати людину за хвилину до її смерті. Чернець поблагословив Остюка і запитав його ім'я. Остюк одповів, і чернець, зрікшись свого імені, назвав себе Михайлом. Тепер, трохи постоявши перед трупами. Остюк пригадав цей випадок, що був зовсім зник з його хворої голови.

Перед моргом починався сквер в огradі собору. В сквері прекрасний фонтан розбивав шматки води на краплі, краплі розкидав на бризки, бризки розвівав, як пил, в бризках поломеніла райдуга, зеленіла, блищала й коливалася. Маршал посидів на лавці, розглядаючи крізь водяні бризки диявольську архітектуру собору. Потім він пошкутильгав далі, обійшов собор, поминув Отель-Дье і зупинився, вражений безліччю квітів на вулиці. Це стояв ярмарок квітів посеред Парижа на острові Сіте.

Маршал Остюк пройшовся ярмарком. Гомін веселої юрби стояв навкруги, як висока трава, і Остюк простував нею. Заплющивши очі, тримаючи лівою рукою патики, маршал уявив себе в рідному Новоспаському. Стоять вози, фургони, гарби; мукають воли, і слина падає у них з рота, наче павутиння, хвоськає батіжком заїжджий баришник і лукаво підморгує господарям; зайшлася халяндру уся численна циганська родина — од малого до великого витанцьовують божевільний танок, продає сопілки похмурий дід, весело пищить в його устах степова дудка; Остюк ніби прийшов додому на побивку — він насвистує щось, поцокуючи новенькими острогами. Зараз він зустріне дівчину. Он вона підходить до нього в гурті веселих подружок своїх і осміхається здалеку. "Кахи, чорнява!" — не витримує Остюк і прокидається серед чужих людей на ярмаркові квіти. Просто перед ним жінка ховається за великим кущем. Маршал підходить до нього і одгортає квіти рукою. Там сидить, зіщулившись, налякана його Лоретта.

— Ти ж поїхала, — каже маршал, і сльози бризкають з очей Лоретти

— Ти ж назавжди, — повторює маршал і бере задумливо синю волошку з букета милої.

Лоретта вже зовсім заплакала. Вона бачить крізь сльози, як нюхає Остюк синю квітку, що нічим не пахне. Лоретта хоче пояснити, чому вона перейшла сюди зі свого старого місця біля церкви С.-Мадлен. Чому перейшла таємно, сказавши Остюкові, що виїздить з Парижа. Лоретта любить хворого маршала, їй боляче, що він докірливо на неї дивиться, вона не знає звичаїв його предків з Великого Лугу, котрих не могла засмутити жіноча печаль.

— Я хотіла спровоадити раніш твого ворога, а потім повернутися до тебе, — запевняє Лоретта, але Остюк уже її не слухає. Він зрозумів тільки, що його хотіли захистити, що жінка хотіла підставити за нього своє життя, і це його остаточно відштовхує. Погане діло, коли мужчину починає жінка жаліти й оберігати: так недовго докотитися й до ганьби! Остюк іде далі від Лоретти, не глянувши на неї, нюхаючи непахучу квітку і ледве стримуючи свій гнів.

— Вернись! — кричить йому Лоретта, ридаючи. Маршал не чує. Йому саме пригадалася Павлівка. Він лежить на підводі обмотаний полотном, майже загубивши свідомість, і лише посилає й посилає своїх людей до бою. Мозок його вмер, живе тільки та крапка, котра керує правою рукою. "Вперед!" — кличе мовчки простягнута рука.

— Вернись! — біжить за ним Лоретта, і Остюкові здається, що вона хватає за стремено небіжчика коня його. — Вернись, мій маршале, до свого дому! Без тебе я не житиму ніколи!

Остюк іде, як сомнамбула. На його шляху трапляються східці. Тримаючись рукою за поручень. Остюк виходить на самий верх і сідає на даху омнібуса. Вулиці рухаються, вітер б'є в обличчя Остюкові, омнібус переїздить на правий берег Сени і швидко їде величезним Севастопольським бульваром.

Уставши на розі бульвару С.-Дені, Остюк пішов до Монмартра. Мети в нього не було жодної. Навкруги — ніби степ, а в самого Остюка застуджені вуха: в них шумів, верещав, ляскав, співав, сміявся паризький день. Безліч кафе розчинили двері на бульварі. На тротуарах стояли столики, біля них жили різномасні французи. Маршалові згадалося, як він бився з ними під Успенівкою. Він ішов серед натовпів, котрими багаті вулиці у післяобідню годину, він розправив свої плечі і підніс голову догори, гордо шкутильгаючи. Йому з пошаною давали пройти. Всі думали, що це йде колишній спагі — його шкіра була темна від лютих степових вітрів батьківщини. Кафе гостинно запрошували зайти, і стомлений маршал зайшов. На його честь зараз же заграв джаз. Остюк пив потроху вино, як пив його колись із французької фляги після Успенівки, і думав про музику. Слухаючи соло на банджо, він пригадав бандуру, котра водилася в його полках. Бандура була кращою за банджо. Бандура брала серце безліччю сухих, коротких та болючих звуків, її породив степ, вона передає трохи одноманітний гомін його, вона співає, як мужній і скромний степ. Їй припадало завше співати про неволю і пригноблення цілого народу, вона примітивна, як і кожна печаль. Остюкові не подобається банджо — звуки стогнуть і ниють, це спека й задуха коливається на струнах банджо. Зате флекстон і цугсфлейта Остюка зачаровують. Підкреслюючи металічні тембри джазу, ці інструменти вивершують їх, закручуються спіралями і обплітають кафе. Так Остюкові здається. Він жалкує, що не запровадив джазу у своїх бригадах. Це справді музика енергії, руху, машин і пристрасного безуму. З такою музикою кожний

ескадрон бився б, як цілий полк, подумав Остюк і вийшов з кафе та пішов бульваром далі.

Жінки поминали його, сяяли оголеними руками. Жіночі голоси щебетали й кликали. Голоси чудово гаркавили, літера "р" переливалася в ніжних жіночих устах, як мелодійна пісня води. Коли жінка сміялася, вона, здавалось, тримає в своїх руках пів земної кулі. Маршал пожалкував, що його народ не мав таких жінок. Його країна — країна тільки матерів. Печальна матір вирощує дітей, годує молоком і колише безліччю добрих мелодій. Та на старість немає кому її годувати — пішли сини в найми і соромляться матерніх пісень. Остюк пригадав своє жіноцтво — його доля була — терпіння. З народження до смерті працювати в полі і вдома, молитися й плакати, класти життям за дітей, ледве розцвівши — бути вже безіменною річчю — таку жінку мав маршалів народ. Остюкові закортіло побачити в себе інших жінок, почути з їхніх уст прекрасну вимову багатозвучних слів, завмерти від їхнього мелодійного сміху — і потім піти на неймовірні тортури" у скажену роботу, до осяйних високостей. Так подумав Остюк. Він не міг би викласти цієї думки словами, як не зміг би ніколи пояснити своєї туги за батьківщиною.

Бульвар Пуасоньєр скінчився, і почався Монмартр. Остюк думав про врятованого ченця, не помічаючи дороги. Тротуар пішов під гору, поминаючи фунікулер. Назустріч Остюкові бігли юрби школярів. Продавці солодощів пропонували йому свій крам. Інвалід війни продавав цигарки — маршал купив у нього півсотні і забув їх узяти з собою. Оглядаючись через плече, Остюк бачив черепицю на дахах будинків, бачив вигнуту лінію бульвару, верховіття декількох каштанів. Він вийшов височенько під гору. До нього наблизився задерикуватий хлопець із шарфом на шиї і попросив франка. Остюк відхилив простягнуту руку, не зупиняючись біля хлопця. Йому ніколи було думати про милостиню — він побачив попереду себе сіру сутану ченця. В натовпі вона метнулась перед очима раз-другий

і зникла. Хворий маршал надаремно шукав її, ходив, зазираючи до дверей крамниць і кафе. Вже втративши надію знайти ченця. Остюк сказав собі: "Яка сила ченців є на світі!" — і зайшов до музею, де на дверях висіла блискуча дощечка, а у вікні було виставлено воскову голу жінку.

Пахощі воску. Важкі портьєри на вікнах. М'який килим під ногами. Серед усього рухається залами пахуча оаза. Хворий маршал урочисто робить огляд генералам і королям. Еполети вилискують мертвим золотом. Коштовна одіж облягає постаті. Остюкові здається, що вони швидко почнуть дихати й командувати. "Фрідріх Великий" — читає про себе маршал і додає — "король". Він пригадав Павлівку і павлівський удар навскоси, котрого винайшов оцей восковий невгамовник. Король тримає в руці голу шпагу. Довгий зелений мундир спадає до колін. Маршалові подобається королівська постать. Оповідання Шахая про війни цього невидного чоловічка хвилюють Остюка, і він, оглянувшись, щоб цього ніхто не помітив, хоче помацати короля рукою. Знову спогади захопили його мозок. "Ти ж не помирай, гляди, маршале", — каже йому Шахай і усміхається десь здалеку. Флоріда ірже й маше головою.

Червоного прапора красна зоря

Обійде із нами далекі моря!

Цокотять підкови,! чхають коні. Виривайлова сотня свариться за барахло. М'який, теплий степовий день. Остюк зітхає і хоче голосно заспівати, та його погляд чіпляється за чергову воскову людину, і маршал знову відчуває себе серед нерухомих героїв. Малий, пузань в сірому, подертому на ліктях мундирі дивиться просто на Остюка з-під чудного трикутного капелюха. "У таких капелюхах возять катафалки!" — думає Остюк і лагодиться засміятись. Пузань, проте, дивиться на

нього суворо. Остюк підносить руку і хоче фамільярно поплескати пузання по плечах, та скляний ковпак не пускає цього зробити. "Як же тебе звати?" — питається Остюк і читає під ногами імператора — "Наполеон".

Маршал сідає на стільці, що стоїть поруч, і довго сидить нерухомо. "Нарешті я тебе зустрів! — осміхається Остюк. — Нарешті я зустрів тебе, пузата бабо!" Він оглядає імператора, як нещасливого вояку. Нещасливого хоч би вже тим, що він помер і не може зробити того, що ще виконає Остюк. "Боже війни, — промовляє Остюк, — хто тебе навчив доручати кінноту дурням у день рішучого бою Ватерлоо?" Імператор французів не одповів. За нього відповів чийсь голос з глибини залу. "Не суди мертвого, — сказав голос, — Ватерлоо трагічно невдалий день". — "Але ж можна було тому чортові, що його було послано розшукувати союзників, можна ж йому було, принаймні, хоч умерти?" — запитав Остюк, не дивуючись і не розшукуючи розмовника. "Це ваш привілей, — іронічно пролунала відповідь, — не жити, а вмирати".

Остюк розгнівано пішов по залі до того кутка, звідки лунав голос. Там стояла воскова група, що показувала коронацію Карла V. З натовпу воскових ченців, котрі стояли навкруги воскового Карла, вийшов до Остюка один. Остюк придивився. Це був його теперішній тезко, чернець з моргу.

— Здоров, побратиме, — сказав чернець.

З вікна Остюкової мансарди видно було невеличкий брудний двір, похилений флігель, високий і міцний паркан сусіднього машиново-ремонтного закладу та цілу серію червоних черепичних дахів його вулички, що підходила безпосередньо до бульвару С.-Мішель. Бруд і веселість — ось характерні ознаки цієї вулички. Вузька, як степовий глибокий яр, вона часто була ареною дивовижних процесій. То несли вночі п'яного

студента із смолоскипами, співами, плачем і реготом; то студенти влаштовували весілля; то — простували юрбою до будинку їхньої alma mater, щоб засвідчити чергову п'яну любов. Остюк часто виходив на вулицю, зачувши співи студентської ватаги, але веселість та була чужа йому. Постоявши хвилину. Остюк повертався до кімнати, тамуючи огиду. Іноді за стіною хтось цигикав на скрипці. Маршал тоді сідав на ліжко й мріяв. Він думав про свою молодість в Новоспаському, про роботу в господарстві батька, про свою власну землю і власну хату, — які б вони були в його міцних, роботящих руках. Він думав про всесвітню війну, котра вирвала його з життя і штовхнула в смерть та руїну; про революцію і горожанську війну; про свої партизанські бригади; про те, що життя біжить дуже швидко, і ніколи людині зупинитися на хвилину; про бистрі роки і поважну ходу свідомості, котра сповнює важку голову; про чужину, що з неї видко батьківщину — бідну, порожню землю і червоні прапори на ній; про вмирання селянської психіки і про страх, як перед зрадою.

Мансарда, що в ній жив Остюк, належала художникові, котрий лежав саме в лікарні. Остюкові дали це житло лише до одужання її господаря. Так воно і стояло — це художникове ательє — з полотнами, з картинами в рамках, з мольбертами і розкиданими скрізь тубами фарб, прийнявши в себе хворого маршала з його скромною валізою. Остюк перечитував книжки по малярству, переглядав альбоми видатних художників, і йому здавалося, що він дійсно розуміє чужу мову і що книжки ті розкривають йому різні таємниці. На мольберті стояв недокінчений пейзаж з контурами ворони на початому дереві. Остюк виймав з валізи старого бойового револьвера і старанно цілився в ворону, відійшовши аж у куток мансарди: йому все здавалося, ніби рука його починає труситися від жахливого болю в хребті.

Та мушка револьвера не тремтіла, і Остюк клав його назад до валізи, заспокоївши себе.

Улюбленою картиною Остюка була одна, що її Остюк витяг з-під ліжка. На ній художник намалював двобій. Вершники з блискучими шаблями в руках божеволіли на тлі червоних хмар, серед котрих заходило велетенське сонце. Фантастичні постаті вершників та їхніх коней чарували Остюка, він часто й подовгу розглядав картину. Художник розумівся на конях, око Остюка навіть упізнало одного коня — це була ніби морда Флоріди. Від такого починаючи, Остюк дійшов чудних висновків: художник намалював його, маршала, з кубанкою на голові, з червоною стрічкою на кубанці і з шаблею в руці. Придивляючись до картини довше, Остюк упізнав успенівську рівнину і побачив крізь пил грецьку кінноту, що йшла допомагати французам. Тоді Остюк став розгортати всі полотна, що стояли в кутку, і роздивлявся їх уважно та недовірливо. Усі вони вразили Остюка якоюсь подібністю. Скрізь — будь то пейзаж чи людська постать, чи просто композиція фарб і ліній, — повсюди видно було замах руки та блиск шаблі в ній. На однім полотні так замахнулося дерево. Воно ніби хотіло вискочити з корінням на поверхню землі. На другому полотні — людська постать. Вітер нахилив над нею смугу дощу. І — наче висіла над перехожим рука з шаблею. Третє полотно мало на собі цілий вихор рук, що замахнулися шаблями. По клинках дзюрила ніби кров, та Остюк протер очі, і все це зникло з очей, як вигадане або як чарівне.

Лоретта зайшла до кімнати. Остюк мовчки подивився на неї і знову втопив очі у полотно.

— Мішель, — сказала Лоретта, — я прийшла до тебе.

— Понімаєш, — сказав маршал спокійно, як перед кінною атакою, — твоя доля мене турбує аж надто. Сідай. І потім він замуликав під ніс:

Ой пряду, пряду, спатоньки хочу,

Ой склоню я головоньку на білу постілоньку,

Може, я засну.

— Ми з тобою побралися, — продовжував Остюк свою думку, — і жили вдвох увесь той час, коли я приїздив до цього міста. Двоє людей — мужчина й жінка — живуть у темряві від інших людей. Вони ходять вулицями серед загалу, але з ними ж і ходить їхня темнота. Між двома людьми — чоловіком та жінкою — немає й не може бути нічого чужого.

Настала проречиста пауза, в котрій Лоретта боялася заговорити.

— Ти вбила свою дитину, — сказав Остюк і одвернувся од жінки на хвилину, — і мою дитину також. Я не піп, і мені немає діла до гріха. Але моя батьківщина — країна плідних матерів. Мій народ — немає в світі більш плідного народу. Ти не сказала мені й слова і загубила дитинча. Ти маєш право так діяти, і я заховав невимовний біль в собі. Дітей убивати не можна, Лоретто, — це загибель для народу.

— Воно загубило б моє життя, Мішель, — одповіла жінка.

Остюк пригадав своє захоплення з краси парижанок і жахнувся того, що краса та мертва і неплідна. То ходили вулицями трупи, нафарбувавши губи і прикрасивши обличчя. Осміх з'являвся на губах їхніх, але то був осміх, що загине разом з красунями. Та гаркава, граціозна й мила мова не покладеться в дитячі уста, бо діти тисячами котяться з брудних каналізаційних труб дном мутної Сени. "Ні, не треба нам таких, жінок, — зітхнув Остюк, — хай живе одвічна страдниця Матір!"

Підсвідоме хотіти загибелі може тільки нація, яка кінчає історичну путь, — подумав Остюк і йому стало соромно від такої ідеалістичної думки. Він виглянув у вікно і побачив, як вибігли робітники з майстерні на обід. Декому їсти принесла дружина, дехто розгорнув червону хустку з хлібом, каштанами й жменею винограду. Червона хустка зворушила Остюка — скрізь, по всьому світі робітники їдять з червоних хусток. Десь по великих фабриках робітники мали їдальні, але тут перед очима Остюка тільки невеличка майстерня, і вона нагадала йому робітництво його батьківщини. Шахта, де працював юнаком Остюк, завод, що був поруч шахти, запахи вугілля, сірки і горілого заліза, пил і дим, сліпучий блиск вилитого на землю шлаку, кров у грудях, що клекотить, відчуючи навкруги себе рух і метал, — ось що уявив собі Остюк, виглядаючи у вікно. Потім він говорив далі, повернувшись до Лоретти.

— Ти не могла інакше зробити в цьому Парижі, і я перейду до головного.

Маршал замовк несподівано і зрадив звичай своїх предків з Великого Лугу: пожалів жінку. Надаремне він глушив у собі жалість — вона розквітла, як пахуче гроно, заволоділа ним до краю. І жінка зрозуміла це, але не скористалася з жалості Остюка. Ще більший вогонь охопив маршала, бо він відчув благородство жінки. Вони сиділи мовчазні, як двоє любовників, що не кінчали своєї любові, а лише розпочинали її.

— Я боялася тобі сказати, скоро ввійшла, що цю кімнату я добре знала, — пролунало нерішуче від Лоретти, котра вирішила інстинктивно, що треба допомогти Остюкові реалізувати його жалісливість.

— Як? — ухопився за випадок і Остюк.

— Тут жив колись мій наречений. Вже кілька, років він зник з моїх очей. Він був тоді військовий, збирався в похід до Греції чи до Сибіру. За ці роки я ніяк не могла знайти оцю його кімнату і тепер ось бачу її такою, якою вона була тоді. Це його малюнки, — сказала Лоретта, розгортаючи полотна, — він був тоді блискучим художником, шикарним художником.

Остюк слухав Лоретту, як слухає подорожній ріку, що тече в нього біля ніг, слухає, знаючи — він одпочине й піде далі, а ріка тектиме собі в невідоме море. Його любов до Лоретти робилася малою, як жайворонок, і підносилася всередині серця вгору й вгору. Остюкові здалося, що його серце побільшало неймовірно, проте жайворонок і щебетання десь підступали Остюкові аж до горлянки. Жалість підказала йому, що треба бути жорстоким одразу, сказати всі причини, які змушують його розійтися з Лореттою. Ця потреба постала перед ним так яскраво, що він здивувався своїй слабкості. Так буває — жалість породжує жорстокість, і це почуття тоді діє, як благословення. Остюк мусив лягти в лікарню, надій вийти звідти у нього не було, він почував себе щодня гірше й гірше — хто б осудив цього героя Павлівки й Успенівки за те, що він хотів зробити?

— Перед від'їздом. — сказала Лоретта, — він співав мені старого романса. Хочеш послухати його?

Лоретта почувала, що в повітрі висять громи та блискавки, але як більшість жінок — вона ховала голову під крило.

— Хочу, — одповів Остюк і, виглянувши у вікно, побачив, що двором іде чернець, — я хочу послухати його. Лоретта проспівала першу строфу:

На батьківщину, у Тулон,

Вертає шхуна "Трьох корон".

Веде її рубака Жан.

Малий чорнявий капітан.

Потім вона басом проказала приспів, як відповідь на цю строфу відважного Жана:

Го-го! Грот-парус став,

Щоб вітер гнав і гнав!

З коридора почулося, як хтось там зашаркотів ногами. "Можна", — сказав Остюк. До кімнати зайшов чернець. Він виглядав на малу обскубану мишу, проте сутана йому личила. Чернець поправив на носі залізні окуляри й сів. "Хвилину уваги, тезко, — вимовив Остюк, — Лоретто, далі". Лоретта, що, як кожна парижанка, не боялася й не соромилася мужчин, провадила пісню далі:

Відважний Жане, поспішай

До затишних тулонських шат.

Сумна дружина й немовля

Твого чекають корабля.

Го-го! І гафель став,

Щоб вітер гнав і гнав!

На чорний прапор "Трьох корон"

Чекає твій ясний король.

На злото в трюмі — жде казна.

Тебе, корсара, зла тюрма.

Го-го! Ще й клівер став,

Щоб вітер гнав і гнав!

— Правильно, — зауважив чернець, — став і клівер, бо стільки обставин на тебе чекає в Тулоні.

Та ось і вплив сам Тулон

Із хвиль солоних лона лон.

Його замріяний обман

Вилює і крізь туман.

Го-го! Та й топсель став,

Щоб вітер гнав і гнав!

Відважний Жане, долю зваж, —

Це ж край твоїх тропічних вахт!

Чи варті жінка й немовля

Тюрми ясного короля?!

Го-го! Усе напни!

До берега жени!

— Так роблять справжні мужчини, — сказав чернець і подивився на Остюка, — сьогодні ввечері ми з тим нашим другом здибаємось біля Сени. Всі папери він принесе з собою.

— Пісні ще не край, — зауважила Лоретта, і мужчини замовкли. Вона стиха проказала останні слова романсу, ніби виголошувала нагороду відважному Жанові:

І Жан зійшов, мов паладин, —

На березі дружина й син.

А навкруги юрба ревла.

"На гільйотину короля!"

— Кінець пісні поганий, — не погодився чернець, — і слово "паладин" зовсім не показує відваги, а лише високомірство. Більш цікаво виглядало б, коли Жан, поцілувавши дружину, сів би до в'язниці.

— Життя людини — театр, — печально виголосив Остюк, котрий хотів справжню печаль видати за удавану.

— Ви думаєте про режисера чи про декорацію, маршале?

— Я думаю про волю людини, котра йде проти всього.

— Проте ви не скажете, що могли б бути режисером в театрі ?

— Я був помічником режисера в Успенівці і актором, котрий умирає в кінці п'єси, — в Павлівці.

— Знаю ці бої, — вклонився з пошаною чернець.

— Я ще ставив п'єсу "Комбриг без коня" на кону партизанського театру і поставив би кожну п'єсу зараз у себе на батьківщині.

— А чому ви зараз тут?

Остюк промовчав, не називаючи себе і, не розкриваючи своїх намірів. Лоретта сиділа, щось своє думаючи, бо й Остюк, і чернець розмовляли мовою Остюка. Звідки чернець знає його мову і хто він такий — Остюк не розпитував. Мансарда трохи нагадувала невелику клуню. Дах був високо, ніби лежав на кроквах. За вікном у кутку — закапелок, де щось висіло на стіні. Остюк щодня, просипаючися на ліжкові, думав про те, що треба поглянути у той куток. Але, вставши, зараз же забував. Протягом дня він не сидів удома, а ввечері куток той був темний. Чернець розгорнув вузлика, котрого він приніс із собою, і пішов за ширму, де стояло Остюкове ліжко. За кілька хвилин він вийшов звідти, несучи сутану в руках. Піджачок і штани бовталися на ньому, як на кістякові.

Остюк і Лоретта побачили дрібного чоловічка цілком студентського вигляду.

— Повісьте рясу он туди, у куток, там є вже якась одежа. Чернець пішов до закапелка і підняв темну матерію, вкриту пилом. Усі побачили мундир французького офіцера — похідний,

ношений, і шаблю під ним. Остюк підійшов та взявся рукою за шаблю.

— Ого, та це моя знайома! — вирвалося у нього, і він більш нічого не додав. Ніби щось ударило його у голрву. Сліпучий успенівський день заколивався перед його очима. Голова Петра Виривайла лежала мертва на столі.

Дійшовши пам'яті, Остюк з годину не рухався на ліжку. Чернець розмовляв за ширмою з Лореттою. День ішов на вечір. У вікно линув гомін перехожих з вулички. З бульварів С.-Жермен та С.-Мішель лунали трамваї. Вибухали мотори автомобілів. Напроти вікна на даху флігеля скакало двоє котів. Плач дитини скидався на скарчання. Зблизька десь чувся пронизливий рип коліс чиєїсь тачки. Маршал повернувся на ліжкові і знову загубив свідомість. Промені й гуркіт заповнили його мозок, і кудись простяглася з голови одна нитка, за котру шарпав хтось без жалю, ніби Остюкова голова була дзвоном, а мозок — билем у цьому дзвоні. Маршал застогнав, його занудило. Чернець підійшов до ліжка і поклав мокру хустку на голову. "Лоретто", — покликав Остюк. Лоретта підійшла, Остюк узяв її за руку і відчув, як сила з її руки прояснює йому мозок. "Ти моя жіночко", — прошепотів Остюк, і його непам'ять перейшла в тихий сон. Йому приснилось, що він спить під зорями в степу, поклавши голову на сідло. Пасеться Флоріда, припнутий до списа. Потім підходить до хазяїна і лиже йому лоба. Остюк хоче прогнати коня, він замахується на Флоріду рукою, і Лоретта хватає його за руку.

— Чи ба! Та вже зовсім вечір, — каже Остюк, підвівшись на ліжкові.

— Вже вечір, — констатував чернець, — чи здатні ви піти тепер зі мною до Нового Мосту?

— Звичайно, здатний, — одповів Остюк і став складати свої речі до валізи, ніби від'їжджаючи назавжди. Замкнувши валізу, він виніс її з кімнати і за хвилину повернувся назад.

— Консьєржка дивується, — було його резюме, — і я сказав, що це речі ваші, теско.

Вони всі троє посідали знову, цілком різно виявляючи почуття. В той час як Лоретта, не стримуючись і не криючись, витирала сльози хусткою, а чернець заплющив очі під окулярами, і лише губи його лукаво кривилися, — Остюк сидів цілком спокійний, дивлячись в одну крапку на стіні над його ліжком. Потім він устав і зняв із стіни те, на що він дивився. Кладучи цю річ. — то було фото — до кишені. Остюк на хвилину затримав її перед очима. Там сиділо четверо партизан: Шахай, Галат, Марченко і він сам. В руці у Галата був соняшник.

— Ну, прощай моя хата, — тихо проказав Остюк, і з цими його словами прочинилися двері, на порозі з'явився високий мужчина. Лоретта ахнула, упізнавши господаря мансарди — свого нареченого. Остюк пізнав офіцера французької кінноти і коли той зняв капелюха, — побачив шрам на його голові від своєї кубанської шабельки. Чернець же хутко вислизнув у двері.

— Бувай здорова, дружино, — вимовив Остюк і поцілував міцно Лоретту, — ось тобі буде муж і хазяїн після мене.

З цими словами Остюк вийшов, і він це зробив достойно, як мужчина.

Таксі їхало напрочуд швидко. Вже звечоріло. На мосту С.-Мішель засвітилися ліхтарі. На Сіте, біля поліційної префектури, стояла валка ажанів. До вулиці Ріволі їхали кілька хвилин. "Ріволі", — сказав шофер і зупинив машину. Остюк,

шкутильгаючи за ченцем до скверу С.-Жак, намагався розшукати, звідки він знає слово "Ріволі". Потім поруч цього слова повстало в пам'яті "Мантуа". За цим прийшло слово "Жубер". Нарешті, сідаючи в сквері на лаву перед баштою С.-Жак, Остюк пригадав четверте й останнє, як ключ до всього — "Бонапарте". Так, Остюк знав від Шахая про бій під Ріволі з італійського походу генерала Бонапарте. Жорстоко билися перший день. Увечері генерал Бонапарте довідався, що йде на нього ще велика сила з боку Мантуа. Залишивши кінчати бій молодого Жубера, генерал помчав назустріч підмозі. Три дні не було Бонапарте, і три дні бився під Ріволі Жубер, не маючи сили подолати ворога, але й не піддаючись його шаленим наскокам. Бонапарте, зустрівши і розбивши підмогу, що йшла до Ріволі, повернувся туди лише на четвертий день. Цього ж таки дня, знову з'єднавшись з Жубером, Бонапарте переможно закінчив бій під Ріволі. "Вулицю треба було назвати ім'ям Жубера", — подумав Остюк, і йому приємно стало від однієї згадки про цього блискучого вояку, молодого, соромливого й романтичного хлопця, котрий загинув у Австрії так несподівано, провівши туди з Італії крізь гори, холод, сніги, крижані безодні — шістнадцятитисячну армію.

— Він ітиме отут, — вимовив чернець, — і шукатиме моєї сутани, в обличчя мене не знає. Коли нас тут не зустріне, він піде до Нового Мосту і там чекатиме. Ясно-сірий костюм, круглий значок Рот-Фронту, оранжева краватка. Упізнали б?

— Упізнав би, — одповів Остюк і розвалився на лавці, мов сидючи на тачанці. В руках своїх Остюк відчув гвинтівку, на поясі — сотню патронів, він прийшов на засідку. Усе пливло невідомо куди, все минало й мовчки мінилося на інше, над головою Остюка надимався парус, не було жалю і ввижалася попереду незаймана просторінь. Люди мелькотіли перед очима, переходячи сквер. Чернець уважно слідкував за всіма

мужчинами й філософствував про Остюкову батьківщину так, ніби там зроду жив...

— У вас буде прекрасна столиця, — сказав він, — і називатиметься вона Хортицею по імені острова. Посередині Дніпра стоїть острів з граніту, площа його—три на шість кілометрів. Гранітовий масив колосальної глибини. Поруч острова світова електрична станція, навкруги степ з рудами, вугіллям, нафтою й пшеницею. Острів, як криця, — це не фінські болота, котрі треба було загачувати кістками ваших дідів, щоб збудувати Санкт-Петербург. Це не острів Манхеттен, на котрому стоїть Нью-Йорк, це славна гранітна Хортиця, що витримає будинки яких завгодно масштабів. Тепер далі: тече ріка, котрій і ціни не складеш, так вона доцільно протікає серединою країни, забираючи в себе воду з усіх менших річок: з Тетерева, Десни, Росі, Сули, з Тясмина, Псла, Ворскли, з Орелі, Самари, Інгульця. Імена які, які звучання!

— Які ? — запитав Остюк.

— Кожне ім'я записане мужніми руками ваших предків до історії. Тетерев, Сула, Тясмин, Самара! Як Ігорева сурма, звучить Сула, кривавий Тясмин, скромна Самара. До Царграда плив Дніпром Олег, велика дорога — "із варяг у греки". Славна у вас історія, тезко.

— Це ви про що?

— Про історію вашої землі за останніх дві тисячі років.

— А про столицю?

— Пробачте. Я хотів сказати, що майбутня столиця ваша мусить бути прекрасною, як казка. На самому острові — центр.

Вісімнадцять квадратних кілометрів під центр. На всі сторони з острова перекинуться мости через Дніпро. Ажурні сталеві цяцьки ляжуть з острова на берег. І ще ростиме місто. Місто, що його обтікає велика ріка, воно мусить бути чисте й здорове. Дніпрові плавні осушать і віддадуть городньому трестові, по схилах балок, на пісках, ростиме чудесний виноград, річище поглиблять і закують в бетон, просто до міста підходитимуть пароплави з усіх морів, колосальний пролетаріат стукотітиме молотками по заводах, і це буде справжня столиця.

— Можна подумати, що ви тільки те й робите, що будете столицею, — осміхнувся Остюк недовірливо. Проте в його уяві зараз же виросла Хортиця і засяяла в сліпучому електричному світлі. Сквер С.-Жак перетворився в сквер на острові, а ліхтар на башті С.-Жак в зорю над будинком виконкому міста. Потім Остюк пригадав собі це місце Дніпра й Кічкаський міст, котрий переходила його кіннота, постріли ворога, що тікав без оглядки, пустельний, випалений сонцем степ, пил, спеку і втому колишнього походу, — пригадав, і сумніви зарієлися в його голові. Але й ще одну річ відновив у пам'яті Остюк — могутню Дніпрову течію, безліч води, що, затиснута між велетенськими скелями Вовчого Гирла, мчала, як шалена, вируючи, шумуючи і подаючи знизу голос велетня. Загадково виблискувала ріка, несучи безліч тонн води в море, пекельно-гарячий вітер степу пролітав над хвилями, як жадібний птах, п'ючи й каламутячи крилами воду Дніпра. Хортиця тоді стала на очах у Остюка вкриватися баштами й будинками, лініями рівно прорізаних кварталів. — Хортиця, — сказав Остюк, — без мостів і вигляду жодного не матиме. Береги там високі, мости будуть дуже високо йти над водою. Запорозькі козаки там, кажуть, жили раніш. Шахай міг би вам багато дечого розповісти про них, як вони відважно й хитро скрізь билися.

— Вони добре вміли умирати, — повторив чернець сентенцію, що її він мовив уже в музеї воскових фігур, — та й

взагалі у вас добре вміють тільки умирати. Англійські журнали сімнадцятого століття виповнено портретами ваших гетьманів та полковників, військові спеціалісти вивчають їхні походи та переможні бої з поляками й турками, все йде до того, що на сторінку історії впливе новий могутній життєздатний народ, та все раптом летить шкереберть: гетьмани зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають, четвертовані, колесовані, на кіл посаджені, у мідних биках підсмажені, або стають московськими боярами, кличуть до себе воєвод і — ганьба! — стають рабами, незвойовані, неподолані на полі бою, не примушені силою до покори.

— Кажете — добре вмирали? — Остук аж нахилився до ченця.

— Умирали так, як ніхто в цілому світі не вмирав. У вас є якась гордість смерті. Скільки ваших прадідів умирало, сидячи на палі на майдані або при дорозі, мовчки усміхалися із своїх ешафотів, лаяли ворогів і кепкували з них. Жодного стогону не зривалося з уст. Очі були ясні, як небо над головами, мужні серця рівно стискалися, тремтіли від напруження м'язи, з котрих злуплювали шкіру і, посипавши її сіллю, тулили до живого м'яса.

— Чому ж вони не билися до загину?

— Вони були довірливі, коли ворог хотів їх ошукати, вони були нетривкі там, де треба було перечекаати, вони були жалісливі там, де ворог удавав, що просить милості.

Остук силкувався зрозуміти, куди хилить розмову чернець. Серед усіх цих слів десь мусив висіти гачок на його думку. Може, цим гачком був сором, що його відчув Остук, змушений визнати незнання свого минулого?

— Яка ж у вас професія, побратиме, поза монастирем? — запитав нарешті Остюк.

— Я інженер, — скромно одказав чернець, — гірничий інженер.

— Можна подумати, що ви інженер чужої історії, — сухо промовив Остюк, — але я подумав, що вам просто набридло чекати нашого друга. Скільки ви вже мені про це говорили?

Йому стало боляче від подібних розмов. Що саме боліло — він не знав, можливо не факти, а сам тон розповіді. Чернець вибачливо усміхнувся і, поправляючи окуляри, заховав за цим рухом лукавий блиск очей.

— Ви божевільний, — лагідно зауважив Остюк і устав з лави, — коли я вас досі слухав, то тільки через те, що не знав цього. Щось іще маєте мені сказати перед тим, як я піду?

— На мою думку — ви не підете, — засміявся чернець, — бо вам потрібні ті папери, що їх принесе наш незнайомий друг. А потім, — глузливо сказав він, — з якої це пори Остюк боїться слів? Хіба ви не мужчина і не можете захищатися? Адже ви добре знаєте, що голова в мене не гаряча і мозок у мене не хворий?

Остюкове серце враз виповнилося гордістю. Безконечні бої за надбання революції промайнули перед його очима. Він відчував себе ніби в глибокому рейді, пройшовши лінію ворожого фронту.

— Нам по дорозі з кожною країною, котра вивісить червоного прапора, — сказав він тихо й переконано, — всі нації борються у нас за одне діло — і це діло є вищим за інтереси

окремих націй. Ніхто ще не довів, що новий панівний клас — пролетаріат — може бути націоналістичним, може товпитися в рамки однієї нації з нібито більшим культурним минулим. Звідси — неможливість того, що ви називаєте ошуканством, — коли ви серйозно так думаєте, а не викликаєте мене на одвертість. Доведіть мені.

Чернець одкотив рукав на лівій руці й показав Остюкові великий шрам від розривної кулі. Світло ліхтаря лилося на руку, як молоко. Шрам такий, ніби м'ясо вирвала тигрова лапа.

— Я був у союзі "Спартак", товаришу, — залунала його мова, — я бився за Ради і сидів у в'язниці. Ради—єдина система влади, що її приймає пролетаріат. Система ця потребує пролетаріату національне свідомого. Там, де свідомість ця стане зарозумілою — нічого доброго не вийде.

— Ви, значить, німець? — запитав Остюк.

Замість відповісти — чернець устав на ноги і повернувся обличчям до Остюка. Обличчя його було в тіні.

— Он він іде, — прошепотів він, — сірий костюм. Слідкуйте за значком та краваткою.

Незнайомий пройшов близько. Це був той, кого вони шукали. Остюк зблід, побачивши обличчя людини в сірому костюмі. Коли незнайомий (Остюкові він був знайомий!) пройшов далі, чернець пішов за ним, як мисливець, а Остюк загорівся помстою. Сталася цілковита несподіванка: Остюк захотів одвертості.

— Ця людина з нашого радянського представництва, — він поінформував ченця, одразу викриваючи себе з головою, —

коли ви сказали мені про цікаві документи, за котрі наше радянське представництво заплатило б добрі гроші, я вирішив не йти ще до лікарні та спробувати одержати ті папери. Грошей у мене не було — ви мені їх дістали. Ви використали якісь таємні зв'язки, і ось тепер ця людина іде перед нами. Зрештою я бачу й причину, чому мені захотілося дістати папери, я відволікав день операції в лікарні: свою смерть. Які там у нього можуть бути папери — у цього продажного гада?

Чернець стиха сміявся:

— Ви, побратиме, врятували мені життя. Я хотів вам цим трохи віддячити. Мені вже давно треба зникнути з Парижа, бо незабаром мене зловлять. Я кінчав свої справи перед тим, як ви мене побачили утоплеником, жертвою моїх конкурентів.

— Я хочу і його кінчити, — сказав Остюк, не слухаючи ченця, — і лягти до лікарні. Своїми розмовами про те, як ми умираємо, ви розбудили мене до чогось.

Найблискучіша в Парижі вулиця — Ріволі — вступила в годину найбільшої метушні. Вікна крамниць сліпили очі. Автомобілі — ціла армія чорних жуків — сунули вулицею, як лава. Рух був конвульсивний: паличка ажана затримувала його і дозволяла знову поновитися. Складалося враження, що містом повзе плисквата чорна глиста — зупиняється, розтягуючись; здригається, рушаючи; вимащує мокрим черевом асфальт, котрий блищить і западається під ліхтарями, віддзеркалюючи їхнє світло. Мисливці, ідучи за звіром, наблизилися до вулиці Нового Мосту і повернули ліворуч. Іноді, коли трохи завмирав галас сирен та крики газетярів з вечірніми випусками, — докочувався до вуха поважний церковний дзвін. Він розходився над містом, як блюзнірство з машин і темпу вулиць.

— Це дзвонять близько — в С.-Жермен Оксеруа, дзвонять там, звідки близько чотирьохсот років тому відзначили початок Варфоломіївської різанини. Тоді цей дзвін кликав різати гугенотів *ad maiorem Dei gloriam* ...

— А тепер він кличе різати зрадників революції, — Остюк хутко перебив ченця, ніби збираючись довго говорити, але замовк, ледве вимовивши фразу. Йому закортіло опинитися в степу, де ніхто б не перешкодив.

— У вас виросте могутній пролетаріат, — сказав чернець Остюкові згодом: він мов увесь час тримав у голові цю тему, — численна армія тих, що відродять країну. Вони побудують нові заводи на місцях, де є руда, вугілля, сировина, вони прив'яжуть до себе селянство машинізацією важкої степової роботи, організацією занедбаного селянського господарства, вони повернуть до себе селянина, маючи одну мову з ним і творячи цією мовою велику культуру пролетарського класу.

Незнайомий дійшов до Нового Мосту і оглянувся навкруги себе. Остюк і чернець ішли просто на нього, не відокремлюючись і не подаючи жодних знаків. Незнайомий помітив уже Остюкове шкутильгання і окуляри ченця. Він рушив на міст, зрідка недбайливо поглядаючи на боки. Остюкові прийшла на пам'ять Лоретта. Постать її він убачав у кожній жінці на вулиці, її гаркавий сміх лунав йому з кожних уст. Він тримав своє серце, котре хотіло розколотися. Раптом йому здалося, що він бачить Лоретту. Вона йшла з худорлявим офіцером, похиливши голову, сумна усмішка ніби блукала на устах її. Остюк уявив собі розбите серце її, дитину, що плавала вже в Сені, — і наче жменю сухого піску кинув хтось в обличчя йому. Жінка з офіцером підійшла ближче — це була не Лоретта. Коли вони проходили повз Остюка, він помітив, що у жінки заплющені очі. Невеличкий пароплав на Сені внизу пронизливо закричав, причалюючи до Нового Мосту. Електрична реклама на

сусідньому мосту Мистецтв показувала контур келеха, зроблений з блакитних ламп, і червоні краплі електричного сяйва падали в келех з чорного неба, на котрому горіла назва.

— Увесь Новий Міст побудовано з каменю зруйнованої в'язниці Бастілії, — сказав чернець, коли було пройдено половину мосту, біля монумента Генріху IV. Умовлене місце починалося від монумента. Незнайомий вибрав темну смугу біля поручнів мосту і став у тінь. До нього зараз же підійшли чернець і Остюк. Чернець підніс над головою кулак, щоб незнайомий їх упізнав: це була умовна познака.

— Контрреволюції служиш, браток?

Незнайомий здригнувся, почувши голос Остюка. Навкруги наче навмисне стало малолюдно. Остюк підійшов до зрадника щільно і заглянув йому в вічі. Жалюгідний хаос побачив там Остюк. Все заглушаючи, піднялася в ньому хвиля сліпої жорстокості. Він загубив владу над своїми вчинками. Десь, наче з нічної мли, на момент повстали перед ним вітряки його батьківщини. Крила їхні кружляли, як пропелери. Остюк схватив зрадника за груди і за пояс, підняв його над поручнями і кинув у Сену. Там саме проходив пароплав. Людина в сірому костюмі ударилась об залізні бильця борту, хряснули кістки, хлюпнула потім вода. Остюк зіперся на поручні мосту і загубив свідомість. Останнє, що побачив — були червоні краплі, котрі падали в келех на мосту Мистецтв.

І сниться чудний сон маршалові. За Кічкаським мостом стоїть його кінна дивізія. Неймовірно сяє місто на острові Хортиця. Мости з острова, як павучині лапи. Дніпрова вода внизу яскраво-зеленого кольору. Шахай:

"Здобудь мені місто, Остюче". — "Понімаєш, — відповідає маршал, — треба сюди ще Галатових кулеметів". Шахай: "Там кулемети не допоможуть! Я битиму з важких гармат, а Марченко полетить аеропланом і скине сотню бомб". Остюк пригадує, що Марченка було розстріляно з ворожого кулемета, пригадує безголове, понівечене тіло свого бойового товариша, йому стає страшно. "Марченко мертвий!" — кричить Остюк, але Шахай маше прапорцем, і до нього летить Марченко. Він салютує, перегнувшись через борт машини, і летить усе вище й вище. Остюк говорить команду полкам. І в цей час над містом з'являються контури келеха і кривава рідина крапле з нього. Мостами з усіх боків залітає до Хортиці кіннота. З жахом Остюк помічає червоний прапор на виконкомі. "Хлопці!" — кличе командирів маршал, і йому здається, що всі глузують з нього. Він виймає револьвера і хоче застрелитися, його душить ганьба, але хтось одводить руку од голови. "Божевільний — це Париж!" — кричать йому на вухо. І справді — бригади стоять біля Аустерліцького мосту, а гарматники тягнуть важкі гармати до Ботанічного саду. Маршал одразу уявляє собі мапу Парижа. Ніби блакитна шабля, лежить посередині Сена. Командири чекають наказу. Остюк розбиває кінноту натроє. "Перша бригада піде звідси набережною С.-Бернарда, поверне ліворуч на бульвар С.-Жермен", — каже маршал, і немає жодного сумніву в його голосі. Бригада помчала. Остюк інструктує командира другої. Мовчки салютує шаблями бригада, і Аустерліцький міст гуркотить і гнеться під такою кількістю коней. Залишається біля Остюка його улюблена третя бригада. "За мною! Рушай!" — командує маршал і, як диявол, веде полки. Не торкаючись землі, летять за ним кіннотники до площі Бастії. Проймає вулиця С.-Антуан. На колишній Гревській площі маршал заарештував управу міста. Вулиця Ріволі, Луврський палац, Тюльєрійський сад, усе мчало назустріч і зникало за плечима. Порожні вулиці, замкнені вікна і двері — так стрівав Остюка переможений Париж. На площі Згоди біля Луксорського обеліска маршал побачив уперше крізь вулицю

Єлісейських Полів — Триумфальну арку. Раптом над нею з'явилися контури келеха і кривава рідина почала капати з нього. Жах охоплює Остюка. Велетенське місто ковтнуло його бригади. Вони розгубляться серед тисяч вулиць! Маршал плаче, і вірний Флоріда здригається під ним. Позаду схлипує вся бригада. Тоді з-поміж статуй міст, котрі оточують площу, оживає в павільйоні статуя міста Марселя і голосом ченця кричить на всю площу. Маршал відчуває, що у нього болить вухо від цього крику. "Ти ще видужаєш, побратиме, — кричить чернець, — у вас буде прекрасна столиця!" Над павільйоном міста Марселя з'являються контури келеха, й кривава рідина починає...

ШОСТА ПІСНЯ

Голос:

У пісні шабля татарву січе,

У думі — за дружину вірну править.

Бредуть, співають люди без очей,

Перебираючи струну і славу.

Лише про честь — сліпий речитатив,

Про вірність і хоробрість побратимів.

Розчісувачі грив старих часів,

Важких боїв—бояни нелюдимі!

За тьмою — тьма, як доля кочова,

В обличчя — непрозорий вітер лине.

У темряві сідають спочивать,

У тьму ідуть, намацавши стежину.

Не повторити, як бринить струна!

Який у неї урочистий голос!

Басок тривожно й грізно застогнав.

Альти пішли у вимріяне соло.

Вперед! Завжди вперед летіть, відважнії

Плечима до плечей ставайте, дружні!

Хор:

Через моря, пустелі та міражі

Іде вона — достойна й мудра мужність.

Людина зупинилася проти вітру, що дмухав за течією
вздовж долини, де текла ріка. У подихах вітру виразно чулось
швидке посування зими. Дерев на крутих схилах берегів —
сосни й листвениці — шаруділи так, ніби з них сипався ввесь час
пісок. Сірі, як повсть, хмари закривали небо. Людина обшукала
очима береги. Зовсім непомітні ознаки звернули на себе увагу.

Підійшовши ближче, обидва компаньйони знайшли'там сліди колишньої стоянки одного з багатьох синів великої тайги.

— Я тебе не дурив, — було резюме першого, — це той Золотий Ручай.

Він оглянувся навкруги, пригадуючи і відновлюючи в пам'яті знайомі місця.

— Он висять шматки шапки, — закінчив він, — я його убив під отим деревом. Там же й покинув. Ми прийшли, Ничипоре.

Другий нічого на це не відповів. Він сів роззуватися. Знявши важкі чоботи, розмотав онучі і почав одривати од ніг шматки шкарпеток, котрі зотліли на його пальцях. З тисячу кілометрів пройшли вони за місяць від табору "Веселий". Перерізали стежками гірський кряж, потрапили до невідомої річки, пішли нею до в'їстя і повернули в долину, звідки витікав ручай.

Перший бродяга назбирав сухого суччя і розпалив багаття. Другий став гріти поранені ноги. Речі лежали купою — так, як їх було скинуто з плечей. Рушниці висіли на гілках. Ничипір простяг руку до фляги і сьорбнув з неї спирту.

— Не поспішай, — зауважив компаньйон його. Знову мовчали, ніби слухаючи, як лускало дерево у вогні.

— Бгаторк, не дгеф, — почувлася запізнiла відповідь Ничипора, — од гогiлочкi люди веселiшають.

Він таки гаркавив. Обличчя, подзьобане віспою, зайшлося усмішкою. Од спирту ожили стомлені м'язи. Не взуваючи чобіт, став ходити біля вогню, одчепив чайника, побіг по воду, повісив чайника над вогнем. Потроху смеркало, і ватра ставала

жовтішою. Унизу блищав ручай, він одсвічував ніби золотом, що лежало невідоме в ньому і навкруги по долині. За сірою пеленою хмар мов западалася чорна безодня, посилаючи землю в глибінь вечора. Вода закипіла. Як завше на нових місцях, людей охопила апатія. Було млосно від однієї думки, що поблизу під рукою є жовтий пісок, який наче крил начепить вимученій людській істоті. Він перекине ціле життя, як гору, відкриваючи прекрасну далину теплих земель. Не буде скаженіти навкруги біле снігове мовчання. Не буде висіти на ниточці над головою смерть.

Чайник закипів дужче. Пара біла з носка, — і почала бряжчати покритка, зашкварчала вода, падаючи у вогонь. Компаньйони прокинулись. Нашвидку сьорбнувши чаю, побігли в долину і ходили там до повної темноти. Розіклали багаття над самою водою. Відбившись у воді, запалав високий вогонь, і скидався він на вогненний довгий меч із двома клинками. Тут, де на тисячі кілометрів не було й сліду людини, поставлено в ріку отакий меч. І він не гас.

— Незаймане місце, — сказав бродяга, — ми тільки встигли переконатися, що золото поверху розкидане, — і я убив його, щоб повернутися самому сюди. Ти знаєш, що я хворів і втратив літні місяці. Та й тепер ми навряд чи встигнемо щось і зробити. Днями випаде сніг. Ми тут перезимуємо і на весну візьмемось до роботи. Залишились консерви та борошно, що його я приніс той рік з убитим. Додавши ще наших запасів, ми легко пересидимо зиму. Можна ще полювати.

Ничипір потрапив ногою в яму. Його товариш спотикнувся й собі. Далі видно розкидану землю.

— Тут хтось уже був, — пробурчав бродяга і наблизився до води. Там побачив корито для промивки золота. Він запалив сірника: спорудою вже давно не користувалися.

— Значить, ми спізналися? — Ничипорове запитання змусило бродягу насторожитись і погасити сірника. Далі він і згадав, що зброя біля табору.

— Завтра побачимо, — була його відповідь, і він замуликав пісеньку, щоб заспокоїти Ничипора. Меч на березі погасав. Люди вповні відчували втому. Посідали біля вогню й поснули. Але невгамовний інстинкт розбудив їх майже одночасно через годину. Пішли на гору до речей, роздмухали вогонь, присунули моху, щоб тлів, повісили на дерево їжу і міцно поснули, обнявши рушниці. Закони тайги кажуть, що біля вогню не можна убивати, отож сон їхній був цілком безпечний. Разів кілька прокидалися — то один, то другий — і годували вогонь. Ніч була холодна, наче скрізь лежав уже сніг і лише до цієї долини не долетіли його пелюстки. Ничипір когось вночі душив, хряскіт кісток розбудив його. То клацав зубами обдертий вовк, що боявся наблизитися до вогню. Він злякано втік, побачивши живу істоту. Це було продовження сну. Бродяга безперестанку мучився вві сні. Страховища якісь трусили його, він силкувався прокинутись, інстинкт підказав, що на нього дивиться компаньйон чудними очима. Та Ничипір уже знову спав.

Сни їхні схрещувалися один з одним, як шпаги. Свідомість блукала між рефлексивними видіннями, вона щохвилини могла виринути на поверхню. Поруч дихали дві сильні людини, інстинкт життя в них бився в кожній жилці. Обоє відчували, що небезпека є: вона причаїлася скрізь, в усіх кутках мозку. Картини сну овівалися цим холодним подихом небезпеки. Обоє міцно спали, але піднеси один з них руку або підведи голову — зараз же він побачив би розплющені очі компаньйона, і воля до життя визирнула б з них. Люди великих міст не знають, коли ходить біля них смерть, коли вона торкається їхнього чола холодними пальцями, коли вона дмухає на них смердючим ротом. Вони бояться смерті, не знаючи, коли вона прийде. Люди в тайзі часто бачать смерть. Мозок їхній не сприймає інших

думок, крім думок про життя, про борню за нього, про підміну своєї загибелі — загибеллю хоч усього світу. Через те, що вони борються тільки для того, щоб жити, — вони швидко розпізнають місця, де ходить небезпека.

Тим часом постав ранок. Морозний вітер посунувся вниз із гір. Бродяга подивився на долину і на ручай. Туман постелився низько, як газова завіса.

— Отак нас французи душили газом, — почувся від Ничипора: він прокинувся майже одночасно. Слідом же за словами пролунав дикий, одчайний свист Ничипора. Це було високе мистецтво свисту. Ліси ожили, заурчали розколини в скелях, пішла безконечна луна, розбилася на відтінки, все ніби стрепенулося, зачувши неймовірний свист. Бродяга захоплено подивився на свого компаньйона. І, разом скочивши на ноги, стали готуватися.

Під деревом, де мав лежати хоч кістяк людини, не було нічого. "Певно, розтаскали звірі", — зауважив бродяга і повів Ничипора до сховища з провізією. "На самому дні, — сказав він, — провізія, поверх неї інструменти, потім соснові віти, листя, камінь, земля".

Підійшли до сховища і побачили розкидану землю, витягнутий камінь і порожню зовсім яму: і сліду тих речей, що там мушили лежати.

Спочатку це був якийсь клубок. Потім обоє попадали в яму. Блискавична лють штовхнула їх одне до одного. Перший ударив Ничипір, що відчув себе зрадженим. Він бив, не пам'ятаючи нічого — то протестував інстинкт життя, поставлений перед фактом можливої безглуздої смерті від голоду. В ямі, де тісно було вимахувати кулаками, обоє стали повертатися до

свідомості. Тайга має неписані закони, і це вона заспокоїла компаньйонів. Коли двом істотам загрожує смерть, то обидві мусять разом боротися за життя. Найзапекліші вороги стають поруч проти єдиної небезпеки. Тоді світ робиться зовсім пустельним: крім двох істот— одного роду, двоногих, короткоруких, свідомих — нічого не існує.

— Пусти, — порушив мовчанку бродяга.

— Дурні ми, — засміявся Ничипір, вилазячи з ями, Журитися або віддаватися горю — не в звичках громадян тайги. Так партизани можуть битися, загубивши надії на перемогу. Мужність — могутнє слово! Це — міць тіла й сила розуму; геройство терпіння й слабкість людяності; жорстокість і жалість; це ясний погляд певного себе представника роду.

— Немає з чим зимувати, — зауважив бродяга, байдуже розглядаючи все навкруги. Тільки чи бачив він що, крім жахливої пустелі в собі?

— Куди ж воно зникло?

Бродяга не чув Ничипора. На ручаї ще стелилася пара. В її клубках бродязі вималювалися різні силуети. Він побачив мерця, котрому доручив охороняти схованку, йому здалося, що мрець ходить по воді і ставить стовпи заявок на берегах.

— Я тебе вбив чесно, — сказав, наче крізь сон, бродяга, — ти був жахливий п'яниця. Ти на мене вистрелив з револьвера, а я ніколи не даю промаху.

Ще хвилину постоявши, рушив він у долину, і Ничипір пішов за ним. Вони йшли травною, що скидалася на мох, сухий і знефарблений сонцем. Біля промивочного жолоба валялася

лопата, заросла травою. Мотика лежала на зотлілому мішку, котрим ношено було пісок до промивки. Ще висіло на жолобі цеберко — ним лито воду на жолоб. Примітив із примітивів! Ніби діти гралися на пустельному лузі, загачуючи піском ручай. Ради цієї споруди треба було стільки йти болотами й хащами, перелазити гори, кинувши увесь світ, піти на край його?!

— Спробуємо, — пролунав голос бродяги, хрипкий від жадови. Він почав кружляти по долині. Він не копав, хоч Ничипір і носив за ним лопату. Сиве волосся бродяги вибивалося з-під вухатої шапки. В ньому прокинувся старий тайговий вовк, одвічний шукач золота. Не раз він бачив чуже щастя, як з'являлося воно несподівано з неплідного піску. Ба й своє власне траплялося не раз хватати за горлянку і пропивати й програвати його за день або за одну минучу ніч. І кожного разу, коли він потрапляв на нові місця, йому здавалося, що він молодшав.

— Чого ти шукаєш? — питав Ничипір.

— Золота, — була відповідь. Бродяга нахилився до землі, виривав травинку і пробував її жувати. Він ставав навколішки й придивлявся, як хиляться сухі стеблинки під легким вітром. Так пройшла година. Ничипір сидів уже на землі, чекаючи краю всіх маніпуляцій. Лопата нагадала йому інші місця й інші обставини, його очі заплющились, і він зовсім забув, де він є. Нарешті його розбудив таємничий голос бродяги.

— Ходім, — сказав цей. Не доходячи одного місця, з якого бродяга не зводив очей, зупинилися.

— Бачиш? — почув Ничипір. — Он кочка!

Ничипір справді побачив невеличкий горбочок, що ледве витикався з трави. Нічого прикметного горбок не мав.

— Золото буває кочкове, — пояснив бродяга, — коли воно виходить на поверхню. Знайди гарну кочку, і тобі не треба буде працювати через ціле життя.

— А як її знайти?

— Шукай. Переживи стільки невдач, як я, — і ти знатимеш. Одну можу сказати ознаку — на кочці трава хилиться проти вітру. Не за вітром, а проти.

Вони підійшли до горбка. Ничипір намірився лопатою, але бродяга вирвав її у нього з рук і почав ставити хрести навкруги горбка. "Золото може втекти", — пояснив він і мовив закляття.

— Копай, — зовсім без голосу сказав.

І тоді почалась вакханалія на Золотому Ручаї. Двоє людей збожеволіло. Як буває мчать до фінішу на змаганнях — так поспішали компаньйони. Горбок було розкопано й пісок з нього перенесено до жолоба. Бродяга взявся за цеберку і став лити воду. Для справжньої роботи було одведено струмок води з ручая, і дошка з прибитими планками правила за корито, але він вирішив скористатися спорудою, що на ній вивчалось пробу. Відро тремтіло в його руках. Це був азарт грача, що чекає щасливої карти. Ничипір стояв без руху і хвилювався, як ще ніколи. Вода лилася, потроху зносячи пісок. Біля планок заблищали крупинки золота. Ничипір насипав решту піску з кочки. Знову цеберком набирив бродяга воду і помалу виливав на жолоб. Нарешті він поставив відро і нахилився: золото позалишалось біля кожної планки. Воно скидалось на блискуче пшоно. Бродяга позбирав його в жменю.

— Мені траплялося, — зауважив він, — наживати із сотні пудів піску до трьох золотників. А зараз ми вже заробили по сотнязі на брата. Тепер ти віриш, що це Золотий Ручай?

Бродяга пересипав пісок з руки у невеличкий шкіряний капшук і міцно зав'язав його. Потім поклав за пазуху.

— Сідай, — закричав він до Ничипора, сам сідаючи на березі, — сідай і слухай, як годиться дякувати богів тайги.

Він заспівав: "Гаї-оге-лалай!" Фраза ця мала багато відтінків і змісту. Бродяга її повторював, як бойовий приспів, після кожної строфи, що її він співав чужою мовою.

Надвечір було наміто чимало золотого піску. Компаньйони ледве стояли на ногах: вони не мали й ріски в роті з самого ранку. Холодний вітер дмухав на їхні спітнілі обличчя, та вони не почували цього. Коли сонце зайшло, одразу не зрозуміли, чому стало темно працювати. Жадоба не вгавала навіть тоді, коли їх валила з ніг утома. Який довгий мусив бути день, щоб задовольнити шукачів золота, що напали на багате місце! Нарешті темнота покрила долину й ручай і припинила промивку.

Ничипорові закортіло опинитися в приїскові "Веселий". Він помандрував би на приємний вогник у вікні барака, де жив брудний монгол Лі-Тін. На дверях він став би й свиснув переможно, як це він уміє. Усі голови повернулись би до нього. "Ничипір прийшов, Ничипір прийшов!" — загуло б по хаті. А він підійшов би до великого столу і, розсунувши грачів у карти, брязнув би піском перед собою. Одразу б у нього знайшлися десятки приятелів, кожний підставляв би свого тютюну до люльки і одводив би руку з жалем назад, і згадавши, що Ничипір не палить. "Гуляй без мене", — сказав би Ничипір усім, і сам Лі-Тін, який його не раз викидав за поріг, тепер усміхнувся

б йому і власноручно налив би "павука". "Ясний пане, — сказав би Лі-Тін, бослава про Ничипорове золото облетіла б усю округу, —чого ви бажаєте, ясний пане?" Але Ничипір нічого не бажав би — він купив би все гуртом у Лі-Тіна. Вина й горілку, англійські коньяки, борошно, сало, цукор, консерви — все купив би за готівку. Потім він вигнав би негайно Лі-Тіна й усіх його одвідувачів просто на мороз і сам став би споживати все добро. Лежав би на гарячій лежанці, а його Наталка варила б та пекла.

Згадка про Наталку неприємно струсила його і звела думку на бродягу, що йшов поруч.

— Хто це тут побував раніш нашого? — запитав цей. — Отак, гляди, що на весну тут кишма кишітиме народу!

Ничипір мовчки слухав і думав, як він убиватиме бродягу, щоб забрати все золото самому. Дорого заплатив він за компанію на це золото, і ще дорожче заплатить бродяга за ту ніч, що провів із Наталкою.

— Певно, випадково варнаки наскочили і робили тут розвідку, — продовжував бродяга, — і чогось утекли. Може, зима вигнала.

Компаньйони наблизилися долиною до високого берега, де в хащах низьких, покручених, прибитих дерев був їхній табір. З вітром, що линув низом, обоє почули сморід мертвечини. Наче легенький повітряний ручай, тік цей запах разом з вітром.

— Щось гниє, — зупинився Ничипір.

— Звірина, — зупинився й бродяга.

— Ні, — заперечив перший, — це людина. Я знаю, як пахнуть люди на полі — на третій день після атаки. Навіть із землі, коли їх потім закопати, вони невимовно точать свій запах скрізь у повітря.

— Людина? — перепитав бродяга. — Звідки?

— Не знаю звідки, але шукати її зараз ми не будемо без світла. Та й взагалі — чи цікаво нюхати таке зблизька.

Вони дійшли до свого табору і розпалили вогнище, бо холод вже залазив у всі кістки. З теплом прийшла і втома. Вона плутала обом ноги, коли вони збирали паливо, вона заважала їм дивитися і сплющувала очі.

Темна й холодна ніч розляглась за вогнем. Чорним полум'ям своїм вона хотіла зализати вогонь, але полум'я те ставало димом, і з-під нього жевріло веселе багаття.

Вночі Ничипорові приснилося, що він гірко плаче, сльози течуть у нього по щоках, по носі, і від цього він прокинувся. Ішов сніг і розтавав на обличчі. Повна безпорадність злякала його. Він розбудив компаньйона. Той, підкинувши дров у вогонь, заліз у свій мішок із головою й затих. Ничипір лежав без руху, доки не втомився думати. І він заснув тяж.

Сніг ішов цілу ніч. Наче білий сад постав над землею. Тендітне біле листя тремтіло в повітрі, і не помітно, що воно падає, — так багато його було. Снігом засипало й обох компаньйонів. Вони повилазили з мішків, коли сніг уже перестав, десь крізь хмари заблищав краєчок сонця, пройшов мороз, і сніг став шерхнути на очах. Компаньйони нарубали дров, розпалили вогонь, і між ними відбулася цікава розмова.

Передати її тяжко, бо вона майже вся складалася з пауз. Паузи говорили більше, ніж можуть мати в собі слова.

— Зима, — вимовив бродяга.

Пауза говорила, що зимою не можна, працювати на промивці, що на зиму треба багато їжі й одежі, що прийшло, нарешті, те, яке мусило прийти, хоч і чекалося його з жахом. Надія попрацювати ще якийсь час у долині — раптом розвіялася, залишивши біль розчарування. Ще одне літо пройшло безплідне. Щастя лише поманило багатими обіцянками і заховалося до літа нового. Назустріч ішли морози, голосне рипіння снігу, цинга, голод, біле мовчання снігових пустель.

— Зима, — закінчив Ничипір.

Пауза мала в собі важке повертання до приїску "Веселий", одморожені ноги, порепані руки, безконечний шлях уздовж річки до безпам'яті, щоб зберігати в собі життя і його теплоту. Знову поневіряння упродовж зими, старцювання під бараком Лі-Тіна, голодна жінка, котра зароблятиме собою їжу, пекельна мука враженої гордості, бо Ничипір не міг бути дрібним і повсякчасним мерзотником, як інші шукачі.

— Я тут зимуватиму, — сказав він, здалося, що так буде легше. Він не бачитиме жінки, і не мучитиме гордість. Та одразу згадавши, що Наталка там швидко піде по руках, лише застогнав.

— Не витримаєш зими, — одповів йому бродяга, простягаючи, як апостол, руки до вогню, — у нас немає виходу іншого, як повернутися до приїску "Веселий", переждати зиму, прийти на весну з усім потрібним.

— А чи хватить цього золота, що ми намили сьогодні?
Бродяга засміявся, витяг капшука із золотим піском і підкинув на руці.

— Звичайно, не хватить, але це вексель, на котрий дадуть, скільки завгодно.

— Значить, підемо назад?

— Сьогодні ж підемо, бо ручай за день замерзне, та й нам нічого чекати, доки вдарять пекельні морози Але ми забули за одну річ, — спохватився бродяга.

— Яку?

— Ми не пішли подивитися, що воно смерділо вчора.
Нашвидку попоївши, компаньйони рушили шукати Під крутим берегом лежала людина, притрушена снігом Мороз вночі заморозив її, і вона вже не смерділа. Ничипір одгорнув ногою з неї сніг. Те, що здавалося людиною, було купою пошматованої зимової одежі, кістки й обгризки лежали серед неї, там же була й обдерта голова. Бродяга став приглядатися до одежі, він узяв із землі шматок пояса "Це мій пояс", — прошепотів здивовано. Ничипір подумав, чи не зручно було б розквитатися з бродягою на цім місці Але розважність підказала йому, що сам він не знайде дороги.

— Я пізнаю свого товариша, — тремтячим голосом зізнався бродяга. Він володів собою прекрасно, але голос виказував хвилювання, — це мій товариш, котрий мусив би лежати там, на горі, і в літній одежі.

— Він перед смертю перевдягся, — цинічно розсміявся Ничипір.

— Я нічого не розумію...

— Нічого тут і розуміти: ти його поранив і втік зі страху Він же видужав, поїв запаси, накопав і налив золота, але раптом взимку збожеволів. Бо як інакше можна сказати на людину, котра кидає теплий куток і йде на берег замерзати? Може, йому приснилась батьківщина, на самоті людина од цього божеволіє і здатна негайно ж бігти до неї Цікаво тільки, де він свій пісок подів?

Бродяга під час цього пояснення цілком заспокоївся. На нього не вплинуло те, що він таким чином перестав бути убивцею людини, але він вірив у забобони, вірив у те, що мерці можуть іноді чудно з'являтися до убійників, — і через це пояснення Ничипора лише розвіяло страх перед чудесним.

— Певно, біля нього, — відважився вимовити. Ничипір одкотив череп ногою і почав перебирати лахміт-гя. Воно було мерзле і неприємно хрущало, коли він одри-вав од землі. Останки мертвої людини відразу стали звичайним непотребом, і люди не відчували незручності та того позасвідомого, атавістичного жаху, що мусить бути у кожної живої істоти перед трупом того, хто належав до її ж роду, — люди цього не відчували, розкидаючи кістки, їх засліпило сіяння жовтого металу.

Шукали довго. Коли потім згадували про те, що допомогло їм, — воно здавалося дитячим сном. Золотого піску ніколи б не знайти, не будь цього дрібного випадку. Небіжчик, очевидно, вимахував капшуком із золотом, щоб одбитися від кошмарів. Капшук вирвався в нього з руки і застряв у вітах чагарника. Тепер він висів на чагарникові порожній, малий птах кружляв над ним і одчайсно кричав. Перший побачив Ничипір. Він здивувався, що птах не полетів іще у вирій. Але тут же помітив і

капшука. Труп одразу було покинуто, і компаньйони підійшли до чагарника.

— Не підходь — треба спочатку поміркувати, — зупинився бродяга, — бачиш, порожній. Подумаймо, де могло подітися золото. Воно могло висипатися, коли капшук летів, тоді зібрати його безнадійна річ, хіба що — дочекатися літа, зняти отут з поверхні усю землю й промити її. Міркуй, яку велику площу треба охопити. Та могло бути й інакше: капшук, не витрушуючи з себе золота, повис у вітах. Але зараз він порожній — де ж з нього пісок?

Бродяга обережно помацав капшук, не знімаючи. Йому на долоню випало кілька золотих піщинок.

— Капшук прогнів, — зауважив стурбовано. Він замислився. Потім витяг з піхов великого ножа, обережно підвів його під капшук лезом униз і тихо розтулив пальці. Ніж упав простісінько в сніг і застряв у землі. Компаньйони почули виразний звук, ніби лезо ножа потрапило у металеву тирсу. Золото було там. Одгорнути сніг і зібрати пісок — не тяжка справа. Піску вийшло кілька фунтів, і очі в обох стали горіти жадобою, цього почуття ніяк не щастило заховати або хоч замаскувати чимсь іншим. Так розпочався третій день їхнього перебування на Золотому Ручаї: вони стали на ступінь багатства.

— Вертаємось? — були перші слова бродяги, коли вони знову посідали до вогню. Запитання здалося зайвим, бо новонабуте золото тягло вже до таких місць, де воно могло б цінуватися.

Розподіливши його рівно надвоє, вони вирушили в путь.

Вони йшли в супроводі Золотого Ручая. Попереду — бродяга, що вибирав стежку, за нам — Ничипір. Цей перший день дороги був величним видовищем. Навкруги лежала по снігу безмежна, довершена тиша. Щось праісторичне складалося з контурів гірських похилостей, з горбатого чагарника на горбах узвишшів. Ішлося легко. Капіталісти, котрим було день віку, вираховували золото, що його дасть іще Золотий Ручай. Головне — заховати від усіх шлях до нього. Одразу було забуто минулі злидні: компаньйони вирости навіть самі перед собою. Багатство вони уявляли досить ефемерно — воно в першу чергу дасть їм володіти людьми. Для істот фізичного розвитку ця влада є основна мірка багатства. Навіть власний комфорт, безтурботне життя так не приваблюють їх. Люди їм підкоряються з любов'ю, підуть за ними скрізь, як за пророками, доки золото сипатиметься з рук. Це влада особлива, вона не схожа на владу, що примушує коритися загрозою смерті раптової або повільного жахливого животіння.

Ничипір пригадав, що він моряк. Усю долину, де тік ручай, він виповнив зеленою водою океану. Вона хвилювалася над ним і його супутником серед білих снігових берегів. Далеко на обрії, де блищав нестерпуче сніг і коливалася ніби пара над війстям долини, він угадував срібно-білий рухливий штиль. Над ними на воді похитувався красунь парусник. Ничипір яскраво побачив знизу киль і кермо його. Паруси повисли без вітру, на юті сидить хазяїн і розподіляє усім вино. Сонна вахта тиняється по кормі — усіх розморив сонячний задушливий штиль між двома берегами. Як приємно сидіти там, попиваючи вино! Раптом Ничипір бачить самого себе в ролі хазяїна. "Підтягни клівер-шкот! — кричить він лінкувато. — Ідоли чортові!" Ні, він не скаже "чортові", бо на паруснику не можна цього в морі говорити. Так категорично заборонено, як свистіти або непристойно лаятись, — одне й друге насилає на посуду вітри незрозумілого напрямку, негоду й шторм. "Хлопці, співаймо!" — каже Ничипір і підспівує за мастаками-хлопцями.

Червоного прапора красна зоря

Обійде із нами далекі моря!

Але інша картина постає з цієї пісні. Безконечна валка підвід на степовій дорозі. Друг-кіннотник, партизанський братчик виводить довгу конечну ноту. Вона пливе в прозорому повітрі слідом. День спечний, день пекучий. На обрії маячать вершники чи сояшники. Не сонце, а надія горить у небі над степом батьківщини.

— Не захворіти б нам, — сказав раптом бродяга, і його слова донеслися, ніби з темноти, розбиваючи видіння. Він зупинився на хвилину, дістав флягу і ковтнув з неї двічі. Ничипір зробив це й собі. Спирт обпік губи й посунувся по горлянці до шлунка. Очі в обох були червоні від безнастанного блиску снігу.

— Мені верзеться увесь час якесь чортovinня, — пожалівся бродяга, — коли б окуляри на очі, бо нікуди не втечеш від цього каторжного проміння, від сонця й снігу.

Обох наче лихоманило. Але зупинятися в таких випадках не рекомендується. Тайга не прощає зупинки. Мертва сама, непорушна й безконечна, вона жене людину по своїх просторах, не даючи їй дозволу одпочити. Біль і втому, нудьгу й лихоманку треба душити в собі цим безупинним рухом. Припиняють його лише тоді, коли хочуть умерти. Тоді, коли воля до життя рветься на шматки, як перегнила нитка.

На ніч вибрали неглибокий затишок під берегом і розпалили перед ним багаття. Бродяга зняв із себе всю одягу, витерся спиртом і захропів у своєму мішку до сну. Ничипір проробив це ж і собі, але сон тікав од нього, як звір од вершника. Тіло все трусилося. В голові двигтіло так, що очі ніби вилазили з зіниць.

У затишку було вогко. Ничипорові здалося, що він умирає. Серце калатало в грудях ніби з останніх сил. І непомітно оволодів ним сон. Обое були до краю стомлені, жоден не думав про золото, котре лежало в їхніх сумках. Лихоманка трусила до світання. Ранком компаньйони встали з важкими головами й неслухняними ногами. Поїли, напилися чаю й знову рушили далі. Не можна було засиджуватися, доки не вийшла з тіла чудна хвороба. Все напруження волі йшло тільки на те, щоб тримати себе просто й рухати ногами. Так почався другий день життя капіталістів.

Цього дня була сутінь, сонце не пробивалося крізь темні, кошлаті, снігові хмари, ішов дрібний сніг із вітром. Коли його трохи нападало, вітер почав мести по підмерзлому верху первопаду. Спершу це були ніби жарти — сніг забігав наперед, мов сковзаючись по гладенькому склі, потім він почав вихритись, зриватися догори, метелитись у повітрі, знову падати і знову підноситися. Хуги ще не було, але почувалися вже всі ознаки її наближення. Бродяга поспішав до ріки, в котру тік ручай. На його думку, там були місця, де можна пересидіти негоду, і під берегами — ледве помітні вузькі стежки, що їх не заносило снігом. Отже компаньйони не барилися. Вони не ставали навіть на обід. На півночі купчилися цілі башти й фортеці з хмар, там завмерли, наче хвилі бавовняного моря, перед тим, як затопити землю. Вітер міцнішав і дмухав нападами. Бродяга за непомітними ознаками вираховував, коли почнеться справжнє пекло. До того часу треба було дійти ріки. Компаньйони майже бігли. Забулася недавня лихоманка: життя поставлено під загрозу! Десь з глибини мозку вплигло бажання жити. Це почуття спочатку тільки жевріло, але з кожним сильнішим подувом вітру воно спалахувало, як пожежа. Нарешті бродяга перебіг на лівий берег ручая і став дертися нагору по слизькому снігу. Моментами, коли вітер ніби затухав, чувся гомін ріки, що ще не замерзла. Бродяга шукав печери, страшно кленучи життя, — вітер і сніг сліпили йому очі.

— У нас є ще півгодини, — кричав він, — щоб ізнайти затишок і нарубати палива, бо хуга нас триматиме кілька днів. Це йде найстарша відьма тайги.

Нарешті він і знайшов щось подібне до печери. Компаньйони поздіймали з себе всі речі та зброю і кинули туди. Самі ж стали готуватися до хуги. Знайти затишок — було лише половиною діла. Найважливіше починалося тільки тепер. Сніг закружляв з подвійною силою. Серед його пелюстків було темно, як у лісі. Найстарша відьма тайги наблизилась долиною, де тік ручай, аж до самої ріки. Тонкий свист у вітах дерев голоснішав і ширився. Незабаром все свистіло навкруги, хугало, скавучало, і ліпив сніг. Бродяга встиг ізрубати кілька молодих сосен. Разом із Ничипором він приволік їх до печери і заклав ними ввійстя її. Доки компаньйони приволокли ще дерев для багаття, печеру замело зовсім. Ничипір проліз досередини і став поряdkувати там, а бродяга стояв на вході, обнесений снігом, і розмахував блискучою сокирою. Він ніби змагався з хугою, рубаючи ворога гострою крицею. За кожним ударом опадали віти з сосни, і Ничипір утягав їх до печери. Швидко всю печеру було закладено пахучими вітами. Надворі вже розходилося справжнє пекло. Але бродяга не кинув працювати, знаючи, що головні сили ще йдуть позаду. Тільки обрубавши останню деревину, заліз він до печери і повтягував стовбури за собою. Тих, що не влазили, він на порозі перерубував. Ничипір мовчки слідкував за цим божевільним вибухом енергії. Бродяга роздмухував вогонь, їдкий дим поліз у вічі. Потім цей дим ізнайшов вихід, бо вогонь розкладено було на порозі. При світлі компаньйони роздивилися печеру; вона мала розміри подвійного ліжка, а стеля її підносилася на половину людського зросту. Сокира пішла знову в діло: бродяга дав її Ничипорові — поширити житло. Цей вирубав попід стінами закапелки для сnання. Землею обіклали багаття, з вітів сосни поробили постелі, заплели сосною ввійстя печери, теплий дим пробував текти вгору крізь віти й сніг, та там його забивав вітер, дим виїдав очі,

не даючи тепла. Потроху розгорілась ватра, можна було зігріти води з снігу. Надворі аж тепер розпочалося щось справжнє. Не вірилось, що ще позавчора була самотня осінь. Це прийшла володарка тайги, її одвічна господиня, люта зимова хуга.

— Зима, — сказав бродяга, зігріваючи руки на вогні. Він став цілком байдужий до всього на світі. Тепер, коли минула небезпека, він умів одпочити. Ніби й не сиділи вони самі на березі ріки, в заметеній снігом печері, а навкруги за тисячі кілометрів не було безлюдно і не вила й гриміла всевладне найстарша відьма тайги.

Компаньйони прокинулися від холоду. Ватра погасла. У печері було темно, і їдкий дим блукав нею. Надворі голосила хуга — вона за ніч набрала ще сили та завзяття. Бродяга став роздмухувати вогонь і гріти воду.

— Я тобі скажу, — почав він, — як баби нашого брата із світу зводять. Я тоді жив у "Непомітному". Була нас артіль — чоловіка десять. А в артілі — баба. Ще коли ми рушали з Хабаровського, вона пристала до нас за куховарку. За місяць її і впізнати не можна було — з дохлої кішки стала зовсім павою. Ми зранку йшли на нашу заявку — золото глибоко тоді залягало — і до обіду сиділи під землею, довбаючи породу. Звичайна баддя витягала пісок на поверхню, там же ми його й мили. У обіди ми йшли до нашої землянки, де чекав обід. Баба виходила з комірчини, що її ми для неї одгородили, і усміхалася нам усім. Тільки цим ми й трималися, бо з золотом нам зовсім не щастило. Ми не напивали його й на харчі. Баба ця поставила на нас ставку — нас було десятеро — сильних, здорових, як повнолітні дуби. І ставку вона виграла, бо ми доти напували старателів спиртом, доки знайшовся з-поміж них один, що знав кращі місця. Під п'яну руч він розповів за те місце, що зветься тепер "Веселий". Спочатку ми відправили туди наших розвідників, а потім і самі зникли гуртом з людських очей, щоб

опинитися там, доки держава про те місце ще не пронюхала. Ми потрапили на дурне золото. Тоді баба стала жити з нами усіма. На кожну ніч вона вибирала собі дружка. Решта нас — корчилося на койках, і оселилася між нас тоді чорна нудьга. Ми платили за жіночі пестощі золотим піском. Вона його зібрала стільки, що могла б утопитися, повісивши собі на шию. Це був божевільний час. Золото ми брали просто руками і знахабніли без міри. Почали щодня пити спирт. Все це зробила баба. Пішли сварки, бо ніч у комірчині була вищим за все, що ми досі знали. Твоя Наталка нагадала мені її гарячими руками й іншим. Можеш тепер судити, чому я згодився вести тебе на Золотий Ручай. Навіть зараз я живу нею...

Раптом від Ничипора пролунав постріл. В останній момент стримавши себе, Ничипір встиг шарпнути револьвер догори. Бродяга зіщулився і схватився за свій.

— Необережно вистрелив, — пробурчав Ничипір і взявся за пояс, де було золото. Воно його запекло, мов вогнем.

Бродяга оповідав далі, хуга гриміла так, мов у неї були підземні труби. Та швидко він помітив, що Ничипір не слухає. Байдужий свист линув із кутка, де лежав Ничипір Запах спирту повіяв на бродягу.

— Ти, продажна твоя шкура, — закричав раптом Ничипір, — кому це ти розповідаєш, кров проклята? Я своєю рукою стріляв бійців, стріляв гадів, я переміг сто тисяч ворогів! Вона душить мене — ваша вошива, обскубана тайга! Стій, я вийду на неї з револьвером, з бойовим револьвером командира армії! Ви мені заплювали душу, прокляті варнаки! Стій, собако, я тебе шльопну!

Ничипір з револьвером у руках вискочив з печери, пробивши собою замет снігу, і став стріляти в повітря. Сніг був йому по пояс. Вистрілявши патрони з револьвера, Ничипір спробував бігти, посковзнувся й упав. З печери виглянув бродяга. Над Ничипором лютував сніг. Він засипав його з головою, співаючи панахиду. Бродяга перечекав іще, пригадуючи — скільки разів вистрілив його компаньйон, він не хотів потрапити під кулю. Ничипір борсався в снігу, ніби в агонії. Тоді бродяга вийшов у завірюху і наблизився до Ничипора. Він узяв його попід руки й поволік до печери.

Ничипір очунав лише вночі. Товариш порався біля вогню, у печері було тепло й затишно. На ранок вони рушили в путь далі.

У каравані йшло четверо: Остюк, побратим його й двоє тунгусів, котрі вели пару малих та волохатих забайкальських коней з вантажем. Караван мав напрямок на південь.

— Дивись, — промовив тихо Остюк, — він після операції загубив зовсім голос, — дивись, он побігли вовчі сліди.

У тайзі це вважалось за цікаву новину. Особливо після недавньої хуги, коли звір позалазив у нори. Сліди були свіжі, і вовк увесь час біг, не звертаючи вбік. Тунгус вів караван по цих слідах.

— Вовк не поспішає, наче це він вийшов на прогулянку, — прочитав на слідів побратим, — наче на прогулянку вийшов.

— Цікаво, — обізвався Остюк.

— Справді. Я на цьому дещо розуміюся. Я був бойскаутом, а ти ж знаєш, що бойскаути по більшості вивчають різні сліди. У хлопців розвивають тонку спостережливість, вміння помітити

непомітне і зробити висновки з мізерного. В армії я через це був першим розвідником, я гуляв у ворога, як у себе вдома.

— Ти і в Парижі гуляв, як у себе вдома, — засміявся Остюк.

— Так от, — ніби не почув побратим, — отакий слід мені розповідає багато. Я бачу, що слід іде рівномірно, вовк ступає на повну лапу, часом він сідає на хвилинку, ніби дослухається до чогось, потім — знову тюпає помалу, він наче не голодний, але я бачу, що він худий і не вгодований вовк. Лапи у нього великі, це дорослий звір, а грузне він на снігу, як вовчєня. Звідси я роблю висновок, що він худий. Біжить він рівно, це — не слід полювання, коли треба петлювати, обходячи здобич. Слід недавній — вовк пробіг не більше як шість годин тому. Завдання — може, він теж біжить до "Веселого"? Дивно, що він вибрав шлях, яким ходять люди.

— "Веселий", — ковтаючи склади, сказав тунгус, — сонце вниз, "Веселий".

Він хотів сказати, що увечері доведе до "Веселого" Деякий час ішли мовчки. Остюк безмірно мучився, загубивши навіки голос. Прекрасні пісні поставали в його пам'яті, безліч мелодій звучало у вусі, тільки вже не співати йому їх до смерті. Ні за чим Остюк не тужив у житті, але зараз його охопила майже туга. Він заспівав про чумака, що з батіжком у руках доганяє долю. Потім він виводив про Морозенка. Далі почав:

Ой три шляхи широкії докупи зійшлися.

На чужину з України брати розійшлися!

Ще багато пісень проспівав Остюк, ідучи за побратимом. Цей звук уже до шепотіння Остюкового, а тунгуси подумали,

що Остюк молиться. Так кінчилася слава першого партизанського співака.

Вовчий слід не переривався. До нього з правого боку долучився ще один. Люди йшли по слідах, як мисливці. Тунгуси сказали один одному щось із цього приводу, і знову посувалися в мовчанці.

— Проклятий край, — прошепотів Остюк, кинувши співати, — після нашого сонця й багатства сюди тільки вмирати їздити. Коли вже колонізувати його, то посилати таких, котрих не жалко, або — що звикли не роздягатися все життя.

— Хіба того, що ми добули, не досить для притягнення сюди робочих рук і відважних сердець? Ми дослідили тільки одну долину, а вже маємо що показати колонізаційній управі. Одне золото дасть можливість жити тут людям, я не кажу про мисливство, скотарство. А скільки таких долин тут є!

— Ти інженер, — хотів закричати Остюк, ще не звикнувши до того, що у нього немає голосу, — але ти на хвилину будь людиною. Ти знайшов там своїми інструментами наявність золота й інших металів, але людині треба ще теплої години й сонця, до котрого вона звикла. Нащо тоді жити, коли діти твої не бачать сонця, жінка твоя не ходить босими ногами по теплій землі, сам ти здобуваєш золото або підеш на полювання, і ніколи не знаєш, як родить земля, ніколи не відчуваєш того, що ти живеш, що ти краплину радості знаходиш на землі?

Побратим засміявся. Після Остюка здавалося, що він кричить, —так його голос лунав над снігом.

— Тебе вже ніщо, певно, не одірве од землі, маршале. Лондонські робітники теж не бачать сонця, робітники на

шахах ніколи не відчують, як цвіте земля, не знають, що таке — прозоре, чисте повітря: коли вони працюють удень, то сплять уночі, коли вони вночі довбають землю — день їхній забирає сон. Проте вони знають, що живуть. Їм відомо, що є інша мета, крім особистої, є майбутнє, ради якого вони працюють.

— Це безглуздя, — перебив Остюк, — на планеті, що кружляє поміж усіх небезпек якоїсь чорної безодні, смішно будувати майбутнє. Що воно значить, коли я увесь час почуваю, як тремтить під мною земля, коли я знаю, що після мене нічого не існуватиме на світі?

— Нащо ж тобі тоді думати за дітей, котрим не буде сонця?

Остюк зупинився, шукаючи відповіді.

— Так завше поводяться люди, — говорив побратим, — котрі вперше покуштують книжок, і їм здається, що їхній мозок — уже цілком завершене приладдя. Є світовий закон про еволюцію роду, про щось вище за наше розуміння, що змушує людину жити і давати життя іншим подібним. Хай вимре зараз усе живе на землі, але через мільйони років усе знову буде таким, яким воно є. Людина й вигадує собі все, щоб не збожеволіти. Раніш релігія хотіла заборонити знання. Віра хотіла керувати землею.

— Мені страшно, — сказав Остюк, уперше вживши цього слова. У голові в нього завихрилося безліч думок, що на них не знаходилось відповіді. Межу, за якою починається божевілля, стало яскраво видно. Панічний, божевільний ляк прийшов до Остюка. Він ізгадав своїх партизанів, котрих заставала смерть у повній силі, з ясным розумом. Предки прийшли йому на пам'ять і, глузуючи, подивились на нього з ешафотів. "Діло роби на

землі, — сказали вони хором, — для діла ти живеш, а не для божевілля". Остюк подумав, що божевілля є розум живої людини, став розбиратися в тому, як божевільний дивиться на життя, і прийшов до висновку, що він губить кінці свідомого. Знову спогади, знайомі постаті попливли перед очима. Це був позасвідомий порятунок від тих думок, які стали з'являтися в Остюка внаслідок операції.

Вовчі сліди, що до них уже встигли звикнути, — раптом повернули ліворуч.

— Стій, — наказав побратим, — запитаємо наших поводитирів, що це за сліди йшли. Я бачу тут підозріле. Ніби вовки увесь час йшли поруч якоїсь здобичі і почули, що здобич та дається себе взяти.

Тунгуси довго плутали щось, показуючи руками. Остюк помітив, що вони ховаються од нього й побратима. Позасвідомо тривога ніби прилетіла з чиймсь диханням. Остюк видобув свого револьвера і посварив поводитирям, його шепіт був страшний і грізний. Тунгуси відчували серйозність загрози й розповіли про те, що сказав їм вовчий слід. Вони підтвердили думку побратима. Справді — вовки йшли поруч здобичі, чекаючи можливості наблизитися. З усіх ознак — рівності шляху вовчого, нешвидкого їхнього руху — ясно було, що там десь йшла людина. Тепер вона впала, і вовки помчали до лежачого.

— Треба йти на поміч, — захвилювався Остюк, — може, ще можна врятувати!

— Навряд, — вирішив побратим, — вовки бігли тут шість годин тому.

Та Остюка наче щось тягло по слідові. Тунгуси безнадійно поцмокали язиками, але пішли за Остюком. Рівна, глибока тиша стояла кругом. Сніг рипів під ногами, наче люди наступали на звуки. Ішли з кілометр. Тунгус показав наперед на самітну темну пляму. Остюк машинально помацав револьвер. Наблизились. Темна пляма була вовчим тирлом. Зграя вовків, ніби протанцювавши танка, помчала геть. На снігу видно було кров, шматки одєжі повтоптувано в сніг, розкидані речі, рушниця на снігу. Побратим обійшов місце вовчого пиру.

Коні ляжливо наставляли вуха, чуючи запах крові, стиха іржали, поривалися йти далі.

— Шукачі золота, — сказав побратим, — ішли досі вдвох, а звідси — один. Цей — або підбився, або його застрелив задній. Тут часто практикується постріл у спину. Ходімо по слідах за першим.

Остюк відчув огиду до звичаїв тайги.

— Може, тут був чесний бій? — прошепотів він, ідучи за побратимом, що придивлявся до слідів на снігу. Людина пройшла сама. Поверх її слідів видно було вовчі лапи.

— Убивця волоче ногу, — прочитав побратим, — може, там був і чесний двобій? Про це ми дізнаємось, коли поспішимо. Я боюсь, що вовки таки насядуть, як побачать його слабість.

У відповідь на ці слова здалеку десь донеслася луна пострілу.

— Поспішаймо, — крикнув побратим до тунгусів, — він, певно, давно вже відстрілюється!

— Це все золото, — мовив Остюк, — скільки на ньому налипне крові, доки воно вийде з землі.

— Що дорожча річ, то тяжче її здобути, — висловив чиюсь сентенцію побратим, — і навпаки.

Швидко знайшли осторонь забитого вовка. Власне, це були рештки вовка, які не доїла зграя. За сто кроків — знову вовк. У цього було розвалено голову.

— Вовки бачать лакому здобич, їм хочеться вже відчутися на зубах. Вони забувають, що у людини є зброя, — були слова побратима.

Поминули ще одного вовка — і цього забито в голову.

Тунгуси щосили підганяли коней. Здалеку долинув постріл. Знову мовчанка.

— Ще б'ється, — прошепотів Остюк, — відступає з боєм і волоче поранену ногу.

Чомусь йому прийшла на думку Павлівка. Він пригадав, як билися його кіннотники, чекаючи приходу Марченкової піхоти. Сам Марченко постав у нього перед очима, поранений Марченко, якого везли на підводі в бій. Давнє щось затрусило Остюка, як лихоманка. Перед ним коливалося поле атаки. Флоріда заіржав десь через ліси й пустелі. Остюк відштовхнув тунгуса від коня, скинув з нього все на сніг і опинився на коні. Побратим йому подав вінчестера. Остюк помчав на виручку.

Через півгодини він побачив купу вовків, що розташувалися півколом біля самотньої сосни. Під деревом сиділа на снігу людина, тримаючи в руках рушницю. Здавалося, що кожної

хвилини вовки зірвуться з місць і рознесуть людину. Остюк погнав коня і хотів крикнути так, як кричать кіннотники, ідучи в атаку. Він захлинувся від напруження, забувши, що вже не має голосу. Тоді зірвав з плечей рушницю, націлився з коня й вистрелив у купу вовків. Людина під деревом заворушилася й свиснула так голосно, що в Остюка залящало у вусі. "Це хтось свій, — подумав Остюк, розстрілюючи вовків з вінчестера, — колись я вже чув отакий посвист".

— Сій, прокляті вовки! — закричала людина під деревом і стала клацати рушницею. Потім вона повалилася набік і завмерла.

— Марченко! — прохрипів Остюк, почувши голос. Він подумав, що божеволіє. Кінь довів його до сосни. Під нею лежала людина без пам'яті, зарившись обличчям у сніг, не випускаючи рушниці з рук. Остюк зіскочив з коня, шкутильгаючи підійшов до людини, підняв їй голову і заглянув у обличчя: перед ним лежав Ничипір Марченко — сивий, змучений, очі в нього були мокрі від сліз.

— Понімаєш, — сказав сам до себе Остюк, — яка тісна земля!

У бараці Лі-Тіна пили тільки спирт. Остюк прийшов сюди посидіти, залишивши біля Марченка побратима. Це була низька й задимлена землянка, довгий дощатий стіл стояв посередині й кілька лав. Лі-Тін подавав їжу й напої. Через сінці видно було кухню, де поралася жінка. Остюк, сівши край столу, звернув на себе загальну увагу.

— Могорича з вас, — сказав йому сусіда.

— За що? — здивувався Остюк.

— Ви, певно, з Ничипором багато золота намили.

— Я не цікавлюсь золотом.

— Ви, може, на прогулянку ходили з Ничипором у тайгу?

— Я ходив туди у своїх справах, — прошепотів Остюк, — і раджу вам мої справи залишити мені.

Він стукнув кулаком по столі з усієї сили.

— Хазяїне, — почув Лі-Тін шепіт Остюка, бо навкруги стало раптом тихо, — націди дві міри гарячого — у мого сусіди гуляща горлянка, хай вип'є.

Навкруги прихильно зареготали. Бородатим старателям одразу Остюк сподобався. Сам він нахилився над столом і згадав розповідь Марченка про те, як той воскрес. Виходило, що так хотів Шахай. Він показав Ничипорові наказа про його арешт і попередив, що навряд чи зможе знову визволити. Марченко злякався. І ось що надумав Шахай: перевдяг у Марченкову одягу полоненого і наказав Марченкові прострелити йому голову. "Я виконав це", — зізнався Ничипір. "Дивися, Олександровичу, це ти розстріляв самого себе", — сказав на прощання Шахай, і Марченко пішов бродити по білому світі. Остюк пригадував деталі похорону Марченкового, як Шахай говорив промову на могилі, як жорстоко мстилися партизани за смерть Марченка. Минуле приходило з забуття. Остюк жахнувся проклятої долі товариша. Багато було чудного й незрозумілого тут, і жорстокий Шахай стояв десь далеко, як невблаганний гнів.

— Кралю Ничипорову бачили? — запитав Остюка сусіда. — Може, ви зробите її добрішою? Загляньте через сіни до кухні, коли ви розумієтеся на жінках.

Остюк не звернув уваги на пораду. Він надумав везти з собою Марченка на батьківщину. Треба рятувати людину від ганебної пристрасті до золота. Він розплатився й вийшов. На дверях йому зустрілася жінка. Остюк придивився до її обличчя.

— Здорові були, Наталко, — сказав він, вирішивши не дивуватися ні з чого в цій чужій країні, — а де ваша донька?

— У мене дочки немає, — одповіла жінка.

— Хіба ви мене не пізнаєте? Я ж Остюк — товариш вашого Шахая.

— Я вас уперше бачу, а Шахай — це людина, яку кляне Ничипір.

— Ви не пригадуєте, як ми весілля справляли? Як ми в рейд ходили?

— Цього зо мною не було, — одповіла жінка й зблідла.

— Ви, звичайно, змінилися за ці роки, — вирішив Остюк, — але я вас одразу впізнав. Не може бути на світі такої подібності!

— Не знаю, — сказала жінка, як загіпнотизована. Вона не піднімала на Остюка очей.

Зовсім розгублений прийшов він до землянки, де жив Марченко. Побратим саме вийшов. Маленька лампа світила на столі.

— Ничипоре Олександровичу, — ніби жартома вимовив Остюк, — чи знаєш ти сам, яка ти фатальна людина? Кожен твій крок угрюзає на аршин у землю.

Марченко винувато осміхнувся і витяг з-під подушки шкіряний капшук.

— Золото, — озвався він, — дві порції золота. І подав капшук Остюкові. Цьому згадалася одразу розтерзана людина й вовчий слід. Згадався колишній Марченко, що здобув зброї, скликав армію й передав її товаришам. Тепер він так само, як армію, віддає золото. Увійшовши до землянки, побратим зняв і протер окуляри.

— Золото, — подав йому Остюк, — що на нього можна зробити?

— Це не мільйон і не десять тисяч, — одпбвів побратим, подумавши, — можна скласти на весну партію і намити сто тисяч. Ви не забули туди дороги? — запитав він Марченка, одразу зрозумівши, звідки золото.

— Знайду, тільки б із ногою моєю нічого не трапилося — пече як вогнем.

— Рана легка, та крові витекло чимало. Набереться крові до весни.

Остюк поклав капшука на стіл і став ходити з кутка у куток. Марченко слідкував за ним очима. "Це другий Остюк, —

подумав Марченко, — скільки зморщок поклало на нього життя!"

— Ничипоре, — вимовив Остюк, — чи хочеш ти знову стояти разом з нами? Тяжко тобі йти самому по землі! Сім років віддали ми війні, сім найкращих юнацьких років. Ми стали зрештою все бачити в чудному освітленні. Ми спустошені, Марченко, до краю спустошені для того, щоб жити поодиночі. Життя людське для нас тільки велике поле атаки, де падають поруч і попереду, де знищити людину — звичайна фізіологічна потреба, як напитися горілки.

Де для нас добро і де зло? Зеленими юнаками ми вже знали, що все скороминуще, все розсиплеться на порошок, коли торкнутися його пальцем. Те, чого людина в звичайних обставинах доходить лише на кінець життя, той біль розчарування і марність життя — ми взнали юнаками, і тепер на порозі справжнього, увійшовши в мужність, увесь час відчуваємо на собі жах юності, свідомість непотрібності існування. Треба нам зібратися всім до купи, щоб розсудити гуртом, як знайти спокій.

До землянки увійшла Наталка і сіла в темний куток біля залізної пічки.

— Може, смерть собі заподіяти, — провадив Остюк далі, і Наталка від несподіванки здригнулася, — щоб одразу з усім покінчити? Може, до пустелі податися, де серед пісків і спеки відчувати гордість справжньої людини, знайти крихітки віри в собі, бо розум наш розтоптала чоботом війна?

— Шукати спокій соромно чоловікові, — зауважив побратим, — краще тоді шукати смерті, хоч і це є не менша ганьба. Ви мусите знайти мету.

— Мету? — перепитав Остюк. — Невже ми не мали мети, коли билися за неї?

— У царя ви воювали з примусу, а потім — за прекрасне майбутнє, що його й не викладеш у словах. Тепер воно прийшло, те майбутнє, треба десятки років зміцнити його працею, упертістю й терпінням. Це не ваша професія, — закінчив побратим, — бо ви звикли до перемог раптових та безперечних. Хіба ви можете себе згинати, коли вас загартовано на сталь? Ви ламаєтесь надвоє!

Марченко подивився на Остюка і на чудну людину в окулярах. "Хто він такий?" — питали його очі.

— Це мій побратим, — Остюк помітив запитання, — я знайшов у ньому життя, коли іншим здалося, що він мертвий. Я врятував його, за що він уже встиг мені віддячити не раз! Звуть його Михайлом, як і мене.

— Чому ж нам треба повертатись додому?

— Тому, Ничипоре, — одповів Остюк, — що є у нас ще Галат, є Шахай, якого не перемогла армія ворогів, з яким ми завше перемогали. Ми сядемо всі до столу і вип'ємо четверть доброго вина. І згадаємо ту силу прекрасних та відважних бійців, що ми їх поклали на фронтах. Успенівка й Павлівка, Покрутівські яри, ріка Синява пригадаються нам. Брати Виривайли — Іван, Петро, Семен і Панько воскреснуть між нами, в наших розмовах. Ми поділимося радістю й сумом, набутим досвідом мирного життя. Може, ми й заплачемо з великої радості.

Наталка заворушилася у своєму кутку, знайшла щось і вийшла з землянки.

— Куди вона? — запитав Остюк похмуро.

— По дрова, певно. Тут лісок поруч.

— Де ж вона вночі їх знайде? — розгнівано сказав Остюк. Він побачив біля пічки купу дров. — Дрова є, а в неї у очах гіркі сльози, коли виходила. Нащо ти її пускаєш у те китайське кипіло?!

Марченко одвернувся від світла.

— Піди, — сказав побратим Остюкові, — вона не до китайця.

Остюк раптом глянув на двері, нетерпляче відчинив їх і вибіг. Хвилину через кілька він повернувся, несучи на руках Наталку. Наталка була без пам'яті. Остюк поклав її на ліжко і став робити штучне дихання.

— Понімаєш, старушка, — шепотів він, — тобі ще не пора вішатися. Нам треба, щоб ти нам повечеряти дала.

Марченко подивився на Наталку байдуже і попросив води, щоб напитися. Його мучила жага.

СЬОМА ПІСНЯ

Голос:

Ми путь свою пройшли, як ґалаґан,

Що з неба, од зорі схилив орбіту.

У ніч, у млу, у біль, у дикий лан

Летіло непідковане копито!

Дихання моря пестило фрегат.

Широкий вітер з півдня шторм заводив.

Незнаних напрямків ішов пасат,

Прапорами вимахував без коду.

Незнаних напрямків ішов пасат!

Нечуваної сили і завзяття —

Стелився гул вогненних канонад,

Тремтіло сонце в небі, як латаття.

Достойна і смілива наша путь.

Бадьорі й переконані бійці ми.

Наш край в цвіту! Цвіте наш край в степу!

Живуть його простори несходимі!

На вітрі рухаються руки рей,

На обрії — омана заозерій...

Хор:

Ми стоїмо плечима до плечей.

І світ відчинено, як двері!

Залізний бовдур упав на рухливі циліндри. Він був розпечений дочервона і важив з тонну. Циліндри крутилися, трохи виступаючи з землі, стали рухати на собі розпеченого бовдура. Одразу — спека. Повітря хутко розтікалося од заліза. Гуркіт прокатного стана рвав вуха. Повітря тремтіло над залізом. Тремтіло над циліндрами. Залізо дмухало на боки розпеченим ротом. Циліндри потягли на собі бовдура до валів. Із заліза злущувалася тоненька шкірка, залізна луска холонула одразу і ставала блакитно-сірою. Бовдура схватили вальці, видушили з нього тьму іскор і викинули по другий бік себе на рухливі циліндри. Гуркіт — як грім. Тонна розпеченого заліза посунулася назад і знову протислася крізь важенні вальці. Брязкіт. Вона трохи потоншала й розтяглася. Гаки перевернули її, безперестанку стали шпурляти крізь вальці. Гупала. На вальці лилася вода. Довгий ряд вальців чекав залізної тонни. Крутилося. Ворочалися в землі вали, трясли землю. Прорізи між вальцями меншали й меншали. Червоне залізо витягалось. Сморід, рев, пара і спека вихрилися вгору, до пробитого скляного даху. Новий бовдур упав на місце першого перед найважчими вальцями. Вибухнула навкруги нього спека. Червона довга стрічка почала в'юнитися по обидва боки прокатного стана — з першого шматка. Крізь дах припікало сонце. Промені його стояли купою стовпів із смороду й диму. Біля входу біліла газета на стіні. Червона залізна стрічка витяглася й потемніла. Вона стала довжелезною рейкою. Дзеленчала. Циліндри потягли до круглої пилки, що різала її на шматки. Горобець залетів крізь дірку під дахом. Сморід і грукіт підкинули його вгору і вдарили об скло. Гуркіт прокатного стана злякав. Пилка перерізала рейку, наче кістку. Дзеленькнула пилка. Спека й сморід. Крізь двері вдерся протяг, пройшов над станом угору в дах. Горобець нарешті вилетів.

Третій бовдур упав на циліндри. Другий — сотався між вальцями. Сонячні стовпи зникли — зайшло за хмару. На стіні гасла: "Обережно!", "Увага!" Над вальцями по рейках їздить машина для підймання ваги — підвага, журавель, кран. Вона несе над землею четвертого бовдура і кидає його на циліндри — в землі. Пилка перерізала рейку. Іскри як з-під наждачного точила. Крррр-ах! — одрізала ще. Крррр-ах! — знову. Спека, гуркотнеча, сморід, жага, піт. На циліндри упала п'ята розпечена тонна. У сусідньому корпусі гули мартени — вентилятори, полумінь, хімічна реакція. Підлога — безперервна піч. Бовдури стояли в ямах, з яких билося полум'я. Поступово порожніли ці гнізда. У повітрі — сірка, палений пісок, залізо, дим. Відчинилися двері, побіг протяг. Жага. Добре б — голому обмитися снігом. Крізь вікно — за парканом терикон і шахтенний поміст. На терикон бігає одинока вагонетка, викидає нагорі породу, повертається. З естакади сиплеться вугілля. Яка прохолода десь в лісі! Шостий бовдур розпеченого заліза упав на землю. Крррр-ах! — пилка. Дзеленькнув дзвоник на крані — "бережись!". Ударило з-за хмари крізь дах сонце. Промені — стовпи смороду, диму. Болять вуха. Напруженість.

Він не мав часу замислитись. Мозок поглинули червоні бовдури. Вальці крутилися під ним, вимагаючи заліза. Він їздив із краном над вальцювальним станом і далі, де з землі вибивалося полум'я. Хобот його машини нахилився, витягав із землі розпеченого бовдура і ніс до вальців. Кидав на рухливі циліндри. Повертався за новою пайкою. Безліч дрібниць вимагали найпильнішої уваги. Невідхильна послідовність рухів! Кинув бовдура, підняв хобота, рушив, дзвони в дзвоник! Приїхав, зупини крана, нахили хобота, візьми! Дзелень-дзелень, назад, залізо пече очі, скло окулярів нагрілося, нічого не зачепи по дорозі, стань! Повернув хобота, опусти його поміж людей, що розлетяться набоки, як шматки болота з калюжі, туди засичить розпечений бовдур, кидай залізо!

Мозок пильнує послідовності. На це йде вся енергія. Голова не мислить. Діє рефлекс. Очі й руки. Швидко людина звикає ототожнювати себе з краном. Це — рука людини бере розпечене залізо. Це її колеса котяться. Вона сама так повертається всім корпусом. Електричні мотори на крані воркотять, рухаючи колеса, підносячи вагу.

Унизу вештаються люди. Одні — з довгими кочергами, другі — в рукавицях, з кліщами. Поміж них — червоні залізні стрічки. Люди — верткі. Залізо пролазить крізь щілину у вальцях, сотається по залізній підлозі між людьми, звивається, лізе під ноги, помахує головою. Робітник ухватив кліщами за голову. Тіло розпеченої, рухливої, довжелезної рейки здригається. Вона хоче притулитись до людських ніг. Тоді зашкварчить м'ясо і хлине чорна кров. Робітник уткнув голову гадюки в інші вальці. Вони стали ковтати її, як червону макарону. Ще одна — на її місце. Треба хватати за голову. Галат замахнувся кліщами. Він став навшпиньки, щоб у кожний момент одскочити вбік, коли залізо посунеться проткнути живіт йому. Кліщами схватив за край рейки. Вальці потягли її до себе. На другому боці Санька Шворень наготувався.

Це були вони — відважні партизани. Кров Саньки горіла в цьому пеклі, гублячи селянську нудьгу. Галат лише відновив у собі те, що було в нього до партизанки. Робітничий рід. Обох ізнайшов Шахай на шосе. Славетні командири — кулеметник і гарматник — сиділи й розбивали каміння. Сонце пекло, на молоти лягав пил дороги. Іноді співали. Шахай упізнав їх через пісню. Вони були задумані й безпомічні. Від молота кололо під серцем, рани свербіли, ніби не загоївшись. Поруйнувавши мирні дороги, вони самі їх мусили й лагодити. Слава їхня швидко минула. Таки краще було б умерти в атаці, — не раз думали вони. Неймовірні герої, легендарні бійці Успенівки й Павлівки — Санька з Галатом поставали звичайними людьми. Їх забули, як

забувають усе, що пережило свою славу. Вони били каміння на шосе і давилися пилом з коліс.

Санька, ніби набій у гармату, сунув залізо у вальці. Наготував кліщі. Кран привіз, задкуючи, розпеченого бовдура. Замість їхати по нове залізо, кран зупинився, його людина стала мастити. Незабаром мала бути перерва. Ледве було поставлено мазничку, як прогук гудок. Стоп! Рух машин завмер. Дим коливався. Робітники наче одв'язалися од машин — одійшли від них далі, посідали під стіною. З крана людина злізла по драбинці. Мозок приємно звільнився од напруження. Він міг уже мислити. Людина набрала індивідуальних рис. Робітники залишили для неї місце коло столу, біля Галата. Галат устав і знову сів. Стали їсти, дістаючи їжу з баульців. Людина з крана була центром трапези. Це почувалося, хоч наявних знаків уваги до неї не помітити. Сама вона задумливо жувала хліб, кусала баклажани, вмочивши в сіль, заїдала яблуком. Її рухи були поважні, як молитва, людина їла, як їдять селяни: побожно тримаючи хліб, правлячи древній чин. Мозок не фіксував нічого глибоко, він відчував насолоду й заспокоєння від музики, що стала раптом линути з репродуктора радіо. Зміст пісні не доходив. Вона була така знайома, що спомини одразу заклекотили в голові, і завдяки їм загубилися перші строфи пісні. Грав і співав кобзар. Галат поворухнувся, пригадавши слова про козака Швачку. Йому постала в уяві п'яна ніч Шахаєвого весілля, надійна ніч і скороминуща. Щось знайоме почув він у голосі кобзаря. Зухвалий, гостроязичий Панько Виривайло прийшов на думку: це була його улюблена.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,

А де ж твої прегромкі рушниці? —

нарешті дійшло до мозку людини, що працювала на крані.
Кобзар співав думу про Супруна. Репродуктор стояв над
столом. Робітники слухали, стиха жуячи сніданок.

Гей, мої рушниці в хана у світлиці.

Сам я, молодий, у темниці, —

відповів сам собі кобзар, перебираючи струни.

Ох і ти, козаче, козаче Супруне,

А де ж твої воронії коні?

Гей, мої коні в хана на припоні,

Сам я, молодий, у неволі.

У пісні не було тайни. Не діяв кобзарський гіпноз. Кобза
загубила таємничий свій вплив. З репродуктора щось
шкварчало замість пауз. Не було просторої хати, котра по вінця
виповнилася б сплесками пісні. Не було широкого степу, що сам
по собі діє, як гіпноз, не було синього неба над головою,
страшної волі високого місяця. Слухачі не бачили кобзи, дивної
опуклості її черева, блиску й дзенькоту півсотні струн. З
репродуктора линули слова, бриніла мелодія, і вона була ніби
сліпа, без очей. Несміливо ввіходила до свідомості, тихо сідала
у кутку. Пісня була темна.

Гей, летить ворон з далекого краю, —

почав нової кобзар, доспівавши про Супруна. Голос його
розлігся урочисто.

На Синяву-річку лине, —

голос завмирав потроху, ворон летів і летів, його крила за-
плескалися над річкою і завмерли в ширянні.

Там партизанства много помирає,

А офіцерів утричі гине, —

пісня перейшла на швидкий речитатив і розтала без сліду.
Репродуктор зашипів, закректав, ніби подавившись паузою.

Ой ти, вороне, ти, чорний брате,

Почекай же оченьки виймати, —'

жалісливо попросив голос. Мелодія нагадувала тужіння.

Хоче Остюк-батько на коня сідати,

На коня сідати, кадетів рубати, —

закінчив кобзар бадьоро. Галат нахилився над столом і
заплющив очі. Його охопила пекельна туга за Остюком.
Розважливий Санька забув і їсти, зачувши пісню про Павлівку.

Ой ран у самого та й немого,

Тільки тридцять та й три усього,

А найбільша рана — в серці й у нього,

Що не дають друзі підмоги.

Галат ніяково осміхнувся, пригадавши скажену атаку Синчаків, коли він із Марченком ішов виручати Остюка. Побачив атаку кінноти на його тачанки.

— Батьку, — сказав він схвильовано, — хіба ми не дали підмоги Остюкові?

Шахай йому нічого не одповів. За ці хвилини, доки звучала пісня, він зробився на деякий час колишнім Шахаєм. Те, що тамували роки праці на заводі, знову виринуло на поверхню. Він устав од столу, пішов до свого крана і поліз нагору. Пісні він не слухав — вона здалася йому непотрібною й фальшивою. Уперше — пісня не зворушила його. Перший ступінь розвитку було перейдено. Він подумав про селянство — двадцятип'ятимільйонну співочу силу. Про темне, невідоме й небезпечне море її. Про готовність без краю лити кров. Болючими йому здалися минулі бої, криваві перемоги. Він відчув, що пече його наче жага, хтось викручує йому руки і ламає кості, трощить об колоду. Швидко буде гудок — знову працювати, забувши все, крім розпеченого заліза і пекельного вогню.

— А де тут Шахай? — закричав хтось гаркаво од дверей. До цеху увійшло двоє шахтарів у спецодягові, з лампками. Вони закінчили роботу в заводській шахті і йшли міняти лампки на нумерки-марки.

Шахай озвався згори. Шахтарі підійшли до крана.

— Здоров, Іване, — прошепотів нижчий шахтар.

Це був Остюк. Перший — Марченко — привітався й собі.

— Ех, і весело ж під землею метелицю робити, — озвався Остюк далі, — якраз оце під тобою довбаємось. Сажнів двісті.

Шахай зліз униз і потиснув обом руки. Марченко дивився собі під ноги. Шахай сказав:

— Сьогодні після роботи приходьте до мене. Ми до пуття ще й поговорити не встигли.

Гудок припинив розмову. Кран почав їздити по рейках. Шахтарі привіталися з Галатом і Санькою й вийшли. Поволі збільшуючи швидкість і гул, поновилася робота. Розпечений бовдур упав на землю. Спека — ніби в обличчя хтось дмухав з гарячого міхура. Робітники спрямовували залізо у вальці. Воно рівномірно витягалось. Важкі станки втискали його у потрібні форми, кругла пилка різала потім на шматки: рейки, кругле, куткове і різне "фасонне" залізо. Сонце. Простовісні стовпи-проміння. Спека, дим, гуркіт.

Стоїть надзвичайна осінь. Голе поле простягається у всі сторони, воно остудилося на зиму, на ньому не коливається марево, оманні краї. Таке поле — не для мрій. На ньому немає непевних контурів, теплих хвилястих ліній весни. Пора суворого споглядання. Дні холодної нудьги за невідомим. Час, коли людина, ніби готуючись до смерті, може подумати об тім, чого вона боялась ціле життя. Сонце жовте котиться по небу без тепла. Пролітають гуси в ірій і журавлі. Безшумні ескадрильї їхні кидають зрідка на землю зовучі голоси. Люди змінюють професії, переселяються в інші місця, зважуються на вбивства тільки тому, що осінь незвичайна пора року. Те, що здавалося світлом навесні, пожежею — влітку, — тепер воно блимає — каганець, поставлений на обрій. Пристрасні слова — облітає з них листя, видно порожні літери, як голі віти дерева, крізь них — шершавий сірий папір, шершаве сіре небо. Поле поросло бур'яном, він, висхлий і неживий, ще не падає гнити. Сухо, куряться шляхи.

Четверо друзів сидять на пагорбку. Наче виходивши багато доріг, вони сіли спочивати. Шахти обступили їх, як козацькі давні могили. За два кілометри долиною потопає в куряві, у диму робітниче селище і знайомий завод. Кілька димарів, як нерухомі пензлі, малюють димом височінь. Але ґрунт не тримає фарби, дим збирається цілим оболком, повисає під хмарами — над містом — і не рухається. До нього вгору стремить із селища пил. Це поєднання пилу й диму виповнено скреготом металу, гуркотом вогню, зигзицями гудків заводських паровозів. Неначе кузня велетнів. Полумінь з домни — це вогник у горні, гакання гідравлічних молотів — це цокіт молоточків великих ковалів. Чекалося — вийде з кузні, із сірого смерку на чисте повітря велет-коваль. Плечі його з'являться з-над хмар, він переступить купу димарів і витре за хвилину піт з чорного чола. Луна розносить степом важке дихання великого.

— Те, що ми досі робили, друзі, — каже Шахай, — тільки мізерний початок. Тисячі людей, що ми їх поклали в штурмах, — тільки перший камінь нового будинку. Зараз під усім оцим полем розбігаються до стволів шахт численні штольні, армія робітників довбає й вивозить на поверхню вугілля. На заводі друга армія б'ється за метал. Серед наших степів, серед селянської стихії спинається на ноги молодий, витривалий, терплячий, упертий і революційний клас — наш пролетаріат.

Вже — надвечір. Терикони біля шахт сірі, поле — сіре, і здається, що друзі сидять в Арабії. Навкруги їх товпляться засмалені шукачі правди і спасіння, слухаючи нагорну проповідь. "Будуйте будинок на камені, а не піску", — каже навчитель, і народ слухає його. "Ви — світло світу, — продовжує навчитель, — не може місто сховатися, стоячи на горі. І, засвітивши свічку, не ставлять під посудину, а на свічнику: то й світить вона всім, хто в хаті".

— Доля пророків, — каже Шахай, — одна: хрест або вогонь. Останнього пророка було спалено, здається, року 1865. Звали його Ель-Баба. Вони з'являються в пустелях, у джунглях, навчаючи такого, що знищує страх на землі. У них самих страху ніколи немає, вони ж, починаючи життя, вже знають, що доля їхня — хрест або вогонь. Біль і страх — ось чого зрікаються пророки.

Остюк устає на ноги, наче хоче заглянути за обрій, куди падає сонце. Як покручене бурею дерево, стоїть він перед друзями. Вже відоме їм паризьке життя Остюкове та операція. Багато годин сиділи вони за столом, п'ючи вино, що об'єднувало їх, говорячи слова, що зміцняли відчуття дружби.

— У книзі Майбутнього, — каже Остюк, — я не помітив шахт і заводів. Там росте мореля, слива, яблуко. Цвітуть на грядках полуниці. На стінах заводів — повійка, виноград. Усе приховане, затулене зеленим листям. Мало димарів. Диму не видно — паливо згорає до останку, гази одведено під землею туди, де не працюють. Але в шахтах і заводах виснажуються до безпам'яті. Ось вам наше: дим чорний — у повітря летить паливо і потім осідає шаром вугілля на всьому. Голий безводний степ оточує заводи і шахти. Ні води, ні дерева. Хліборобів ковтнула вигідніша, нехліборобська робота. Де-не-де коливається на сонці нива. Вона убога, як і все зелене в тутешніх краях. На степовій задушливій дорозі — по кісточки пилу. Високою стіною здіймається він за кожною підводою, стоїть у повітрі, падає вниз сірою мжичкою, щоб знову підвестися за наступним возом. Я щось не бачу й однієї асфальтової дороги, обсадженої липами, грушами й іншими дурницями. Працю ми можемо зробити легшою, можемо працювати вісім і дійти до семи годин, але де та рука, що насадить тут зелений і запашний сад? Багаті і врожайні поля? Пустить струмені живучої, холодної води? Щоб, одпрацювавши зміну, бути людиною, дихати на повні легені, набиратися сили

на роботу й боротьбу? Я знаю, що за сотню-другу років
стоятимуть отут покинуті шахти, зруйновані будівлі, пустка:
люди виберуть з-під землі її поклади і підуть до інших місць.
Нащо ж залишати після себе порожнє згарище, замість
освятити його трудовим потом, опрацювати руками, що
перебудовують тепер ціле життя, великий увесь світ?

Марченко осміхається спустошеним обличчям. Після тайги
він загубив уміння жити. В його очах світиться покора й
пасивність. Він поводить, як людина, що збирається вмирати.
Слова, ніби заповіт, народжуються в його свідомості і потроху
набувають звукової форми.

— Наше золото, — каже Марченко з натхненням, — воно
відродило Новоспаське, тепер — Партизанку. Колектив
колишніх бійців 1-го Новоспаського полку обробляє землю
нашими тракторами. Бійці верховодять усім селом. Ледарям
б'ють зуби до останнього. Злодіїв вивели. Узялися будувати
школу. Готують село до колективного господарювання. Я був у
них. Я зліз із поїзда на Варварівці і пішов пішки до села. Ниви
стогнали од пшениці. Я зайшов у соняшники і побачив бабу, що
сапала їх. Вона мене упізнала й напалася за ту бочку, яку я
забрав у неї колись для свого полтавського бою. Цього вона
повік не забуде. Я заплатив їй за бочку. На вулиці села гуляли в
поросі діти у війну. "Я буду Остюком, — сказало одно, — а
Миколка — Марченком". Миколка заплакав і одмовився. Я
пройшов повз них і дав їм по копійці. Нічого не забувається на
селі. Я зайшов до старого Панька — він у колективі теж. Дітей
попід хатами було, як черви. Всі оті хлопці, що не вернулися з
боїв, бовталися передо мною в пилюзі, і я не міг їх злічити. У
Панька тепер одинадцятєро. "І не мруть же тобі! — пожалівся
він. — Хоч би з половину тхір видушив". Я взяв на руки одного —
"солдатом будеш?" Батько одповів за нього: "Погоничем буде
сучий син на тракторі!" Я сидів увесь вечір, і всі приходили до
тієї хати. Мене взяв сум. Куди людям діватися з села? Кращим,

здібним, здоровим бійцям? Колектив звільнить од землі багато робочих рук. Куди їх виселяти, коли їх розплодиться до того, що самі себе оті діти їстимуть?

— Ви візьмете, — говорить Марченко по паузі, — достойних до заводу. Хай побратається цей завод із Партизанкою. Ви будете керувати селом, організовувати його для спільної праці і приймати до своїх лав нащадків славного партизанства, переможців Павлівки й Успенівки.

Галат слухав уважно Марченкового заповіта. Сонце заходить за обрій. Над заводом горить заграва. Галат стоїть на горбі високий, мов тополя. Він пригадує, як важко було бити каміння на дорозі.

— Ви забули, — каже він, — ще один бік справи. Наш цех — як побудований двадцять років тому — так він і стоїть. Треба докласти рук і грошей, щоб не витягав він кишок із тіла і крові з голови — димом, смородом, брудом, холодом. Щоб не проклинали ми його й машин. Я розумію атаку, і смерть, і боротьбу, але я хочу жити і відчувати, що я є господар усього в країні.

Друзі мовчать, дивлячися в далечінь. Остюк щось шепоче до себе. У полі кричить птах. Скрізь над шахтами запалюються електричні лампи. Нарешті Шахай починає говорити.

— Ви сказали! — озивається він. — Ми тепер лише входимо до справжньої боротьби. Обличчя країни — завод, шахта і колектив. Ми виймаємо шаблі, бо вони залежалися в піхвах. Боротьба довга — на ціле життя. Відступати не будемо. Ми партизани — і така наша кров. Ми почнемо, до нас прилучаться другі загони, ми зрештою утворимо знизу організовану могутню силу для перебудови старого світу. Вперед, партизани!

Вони сходять із горба і простують степом до селища.

Червоного прапора красна зоря

Обійде із нами далекі моря! —

чується їхня пісня.

Несподівано захворів і став умирати Марченко. Бджола, коли почує близькість смерті, виходить з вулика і летить далеко, скільки хватить сили. Облізлі крильця донесуть її в незнані краї густих трав. Там вона простягне натруджені ноги і вмере на холодному листку, а вітер її скине потім геть на землю. Запорожець, коли почує близькість смерті, вицідить крізь білі вуса кварту оковитої, обніметься з кошовим і піде світ за очі. З високого берега Дніпра оглянеться він на рідну матір Січ, де було немало саламати поїдено, а горілки попито. Махне шапкою востаннє дід і піде умирати в степ, на божу волю. Селянин, коли почує близькість смерті, урочисто наготується до неї, бо чекав цього усе життя — достойно перейти в непам'ять. У білій сорочці ляже він під грушею і покладе на груди велетенські, чорні, покручені руки, що не мали спочивку ціле життя. Груша падатиме з дерева, бо осінь навкруги, як мед. Це — мов великі й останні краплі з порожнього вже посуду. Урочисто відлетить подих з грудей, і впадуть на землю руки, ніби прощаючися з нею. Робітник, коли почує близькість смерті, не покине своєї роботи і вмере непомітно, на хвилину заснувши після зміни.

Марченко умирав важко. Дві ночі підкидала його хвороба на нарах. У касарні було завше повно людей: коли йшла одна група на зміну, то друга — приходила вже додому. Дим махорки ніколи не виводився настільки, щоб крізь нього можна було щось побачити. Хтось бринькав на інструменті. Інший — спав і

заливчасте хропів і висвистував носом. Троє грало в карти. Двоє борюкалося, перекидаючи лави. П'яний, замовкнувши на хвилину, знову починав довго й нудно лаятись. В такім оточенні довелося умирати Марченкові. Поруч нього було порожнє місце Остюка, що пішов у шахту на роботу. Кухоль з водою, яким підживляв себе Марченко, стояв наполовину порожній. Вода в кухлі коливалася, Марченко довго думав про те, чому хлюпається вода. Його думку переривали припадки непам'яті, темні оази серед зелених, покручених і рухливих ліній. З неймовірної глибини з'являлося тоді йому маленьке люстерко води. Воно виблискувало, ніби калюжа на сірому хмарному небі. Береги його крутилися навкруги води, з берегами крутилося все тло неба. Тільки вода стояла непорушно, гладенька поверхня її лише іноді тремтіла. Після шаленого крутіння всього навкруги води Марченко помічав, що рух завмирав, і в його очах поставав кухоль із водою. Він двигтів від тих дощок, на яких лежав хворий. Багато мільйонів разів траплялося таке перетворення хаосу на кухоль води.

В забої сидів Остук, махаючи кайлом. Лампа висіла на виступі породи. Шар вугілля йшов круто вниз. Забій попався поганий. Антрацит був дуже твердий, шар — тонкий, доводилось довбати навсидячки або й зовсім лежачи на боці. До норми ще було далеко. З Остюком працював Галат — за саночника. До ночов на полозках припасовано шлею, в неї запрягся Галат і рачки вивозив нагору вугілля з Остюкового забою. Він тяг на собі санки з вугіллям, упираючися в породу руками, ліктями й коліньми. Навкруги вічна чорна ніч шахти. Вугляний пил стояв у повітрі. Десь глухо бахкали двері, що ними регулювали вентиляцію. Хлюпала вода під ногами. А взагалі — була мертва тиша, бо звуки кайла гасли в забої, і кожен інший звук падав, як вода, на землю, звільняючи місце тиші. З Галата лився піт. По грудях бігли патьоки, з обличчя краплі котилися до носа і падали з нього, ніби чорні кульки крові.

— Звикнеш, — прошепотів йому Остюк, — свіжу людину тут завше кидає в піт. Повітря мало для грудей.

Остюк напружував м'язи, щоб рівномірно бити кайлом. Ноги йому затерпли, він поглядав на породу, що була над головою і могла обломитися на нього. Кріпильники запізнювалися. До норми його видобутку було ще далеко. Вугляна метелиця стояла в цій підземній чорній тиші. Щось потойбічне ввижалось у зламах породу. Чотириста метрів землі над забоєм ніби назавжди відрізали людину од сонця й повітря. Галат мріяв про ті щасливі години, коли він мчав на тачанці в атаку. Він бачив себе на поверхні землі, чув свою голосну команду і розбишацьку пісню. Повітря — густе, свіже, запашне — било йому в обличчя. Та швидко Галат забув і мріяти. Треба було встигати вивозити до вагонеток вугілля.

Остюк іноді поглядав на красуня Галата. Під чорним шаром пилу на його обличчі Остюк помітив розпач і втому.

— Братику, — сказав Остюк, — мокрий дощу не боїться. Удар лихом об землю.

Кайло його било вугілля вже автоматично, мов працював пневматичний молоток. Щопівгодини Остюк із Галатом спочивали кілька хвилин. Після восьмого спочинку Остюк заповзявся ще енергійніш, щоб виробити норму. Коли б йому випав гарний забій — вже давно б було більше шести вагонеток. Та Остюк ніколи не одмовлявся од того, що випадало на його долю.

Нагорі в темряві з'явився вогник десятника. Сковзаючися по породі, десятник зійшов до Остюка. Хазяйським оком він оглянув роботу. Запитав:

— Як вам тут живеться?

У нього був погляд людини, що звикла до темноти. Остюк перестав довбати.

— Нічого. Сьогодні ледве норму виб'ю.

Десятник підніс лампу просто до вугілля. Вогник лампи виріс удвоє: в забої було багато газу.

— Посилав же я сюди кріпильників, а в тебе ось порода на голову обвалиться, — сказав десятник, приймаючи лампу із забою, — куди вони пошвендяли оце?

— Швидко вже зміна? — озвався Галат, нагортаючи вугілля на санки.

— Через годину.

Десятник прикрутив свою лампу і знову підніс її до вугілля. Вогник підскочив у ній від газу й на цей раз.

— Я вам дам інший забій, — промовив десятник, — він тут недалеко. Не вийшов один на роботу. А вугольок там, як масло, швидко наженете своє. Тут треба провітрити і кріпильного лісу.

Останні слова десятник говорив, уже ведучи Галата й Остюка до нового забою. Галат, ідучи, все спотикався об рейки.

— Так це ви Галат і Остюк? — несподівано запитав десятник.

— Ми.

— То про вас по радіо пісню співали?

— Може, й про нас, — гордо сказав Галат. — Це Остюк — комісар дивізії і кіннотник.

Вони йшли по штрекові, розмовляючи. Під ногами хлюпотіла вода.

Все відбувалося ніби вві сні. Назустріч із-за повороту з'явилося кілька вогників.

— Інженер обходить, — пошепки сказав десятник.

Лампи наблизились. Старший штейгер познайомив десятника з інженером: низенького росту, в окулярах.

— На вашій ділянці з'явилась вода, — зауважив інженер, — треба пошукати, звідки вона. Скажете мені по телефону, коли визнаєте. Щоб не трапилось халепи. Тільки не передавайте другій зміні, а самі зробіть.

— А то собі лиха набіжимо, — прошепотів ніби ненароком Остюк, стоячи осторонь.

На диво всіх, інженер підійшов до нього і привітався за руку.

— Це наш Галат, — показав Остюк, — шануй і його, побратиме.

Надвечір Марченко зовсім зібрався умерти. Біля нього сиділи всі його друзі. Гамір у касарні не вгавав. Марченко лежав при пам'яті, але вже одірваний од землі. Його воля до життя погасла, як свічка, — на кінець третьої доби. Руки в нього були

холодні й жовті. Він став байдужий до всього. Під очима лягли чорні плями, грим смерті. Моментами він здригався, ніби від страшного болю, але волі для того, щоб панувати над своїм тілом, було в нього ще досить.

— Де твоя дружина, Шахай? — запитав він білими, безкровними губами. Щось невловиме й притамане проглянуло з його голосу, пройшло по губах і заховалося у сивих кострубатих вусах. Стара, сива людина умирала на нарах. Вона хотіла заховати усмішку.

— Умерла, Марченко, як і ти оце вмереш, — одповів Шахай, кров йому виповнила очі.

— Таки дійсно вмерла, — почувся шепіт Остюка.

— А ти звідки знаєш? — запитав Шахай машинально.

— Я с.ам її ховав.

Остюк сказав ці слова страшним шепотом. Та Марченко вже втік далеко від його гніву. Він розквитався з землею, як грач у карти, викинувши всі козири і заплативши програш. Тепер лежав він, простягтися на нарах, — переможець життя, його оточували друзі, невблаганно чекаючи останнього подиху. .Гудок — різкий, пронизливий, тривожний — захвилював касарню.

— Що це? — промовив Марченко, на мить прокинувшись. В касарні зчинилася метушня, бо гудок кричав на сполох. Марченко подякував долі за те, що вона подарувала йому востаннє самотність. Він заплющив очі, і став затримувати дихання, щоб швидше зупинити своє серце.

На шахтенному дворі стояла велика юрба. Всі знали, що в шахті з'явилася вода і є небезпека затоплення її. Викликали охотників рятувати людей і ставити перемички. З нарядної вийшли з лампами, в брезентах кілька людей. Між ними — Шахай, Галат і Остюк. Група рятівників полізла східцями до ствола шахти.

Кліть стояла наготові. Машина працювала.

— Комуністи, наперед! — прошепотів Остюк. Зайшли до кліті. Кліть рушила. Вони повисли в чорній мряці. Вітер свистів знизу. На поясах у них блимали лампи. Друзі падали в глибину, наче вирушивши із своєї планети: в путь поміж вічних зір.

1926 — 1929

ПІСЛЯСЛОВО

От і скінчено річ. Проспівано кілька пісень Читач мав нагоду переконатися, що пісні серед прози не зайві, за піснями марширують землею інші герої, марширує час — осінь, зима, літо, б'ють копитами бойові коні, марширує за плугом робітничий клас, за великим плугом, який заорює межі; уся земля тремтить від напруженості життя і летить-пролітає в наше майбутнє, ради якого всі ми живемо.

В громах і дзвонах, у брязкоті шабель народжувалися герої роману. Клинки, кулі, набої убивали порожнечу біля їхніх тіл. Герої вийшли і жили. Та минули бої, дехто став серед втомної, пустельної, самотньої тиші. Вона важка, може. Ба, не треба її класти на карб авторів, що знає ціну справжній бадьорості і герої з'єднуються знову для боротьби.

Що трапиться далі з партизанами? Куди дійде впевнений крок їхньої мужності? Чи спроможний буде автор, узявши пензля в руку, домалювати колись їхні портрети? Показати, як пролетаризувалося двадцятип'ятимільйонне селянство тридцятимільйонної нації? Він свідомий колосальності такого завдання Його не лякає багаторічна робота над словом. Але, доки пролетаріат виростатиме, автор візьметься за складання маршів, за писання бадьорих слів, щоб його класу було красно на барикадах. Може, за цей час і виринуть десь на поверхню життя невтомні бійці і читачеві знайомі

Зараз же — вони зникли з очей автора Останні слова, які він чув од них. були "Вперед, партизани!"

Жовтень, р. 1929